

İZMİR

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

İZMİR JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl/Year: 2024 Cilt/Volume:6 No/Issue:2

E-ISSN: 2687-4407

İZMİR AKADEMİ
DERNEĞİ

İZMİR SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

İzmir Journal of Social Sciences

e-ISSN:2687-4407

Cilt/Volume :6

Sayı/Number:2

Yıl/Year:2024

TARANDIĞIMIZ DİZİNLER

Index Copernicus
Index Copernicus (Master List)
Scilit
CrossRef
Harvard Library
Asian Science Citation Index (ASCI)
EuroPub
OpenAIRE
Base
Academindex
ResearchGate
Index of Academic Documents
Academic Resource Index (Researchbib)
ASOS Index
Advanced Science Index
Türk Eğitim İndeksi
Academia.edu
Google Scholar
Scientific Indexing Services (SIS)
ROAD
Internet Archive Scholar

DİZİNLER / INDEXES

	Index Copernicus
	Index Copernicus (Master List)
	Scilit
	CrossRef
	Harvard Library
	Asian Science Citation Index (ASCI)
	EuroPub
	OpenAIRE
	Base
	Academindex
	ResearchGate
	Index of Academic Documents
	Academic Resource Index (Researchbib)
	ASOS Index
	Advanced Science Index
	Türk Eğitim İndeksi
	Academia.edu
	Google Scholar
	Scientific Indexing Services (SIS)
	ROAD
	Internet Archive Scholar

İZMİR SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 6 Sayı: 2 Yıl: 2024

Derginin Sahibi : İZMİR AKADEMİ DERNEĞİ
Sorumlu Müdür : Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ
Yönetim Yeri : İzmir
Yayının Türü : Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki sayı olarak elektronik ortamda yayınlanır.

Editör : Araş. Gör. Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye

Editör Kurulu Üyeleri / Editorial Board Members

Maliye Alan Editörü

Prof. Dr. Bülent Derviş, Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Kuzey Makedonya

İktisat Alan Editörü

Prof. Dr. Selim Şanlısoy, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Yönetim Bilişim Sistemleri Alan Editörü

Doç. Dr. Aybeyan Selim, Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Kuzey Makedonya
Araş. Gör. Ceyda Ünal, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

İşletme Alan Editörü

Doç. Dr. Melissa Nihal CAGLE, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Narimane Dris, Ferhat Abbas Üniversitesi- Serif 1 Cezayir

Avrupa Çalışmaları ve Balkan Siyaseti Alan Editörü

Doç. Dr. Çağdaş Cengiz, Türkiye
Dr. Önder Canveren, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Kamu Yönetimi Alan Editörü

Araş. Gör. Anıl Tahir Güngördü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye

Yazışma Adresi : İzmir Sosyal Bilimler Dergisi

Adres : Büyükkale Mh. Kerimoğlu Sk. No:40-2 Tire/İZMİR

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/izsbd>

Email : izmirakademidernegi@gmail.com

Email : izmirakademidernegi@outlook.com

Email : info@izmirakademi.org

Uluslararası Danışma ve Bilim Kurulu / International Scientific and Advisory Board

- Prof. Dr. Adalet Hazar; Başkent Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Kaya; Ege Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Özen; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Taş; Uşak Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Bahrija Umihanic; University Of Tuzla, Bosnia Herzegovina
- Prof. Dr. Cevdet Yiğit Özbek; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Elshan Bagirzadeh; Azerbaijan State University Of Economics, Azerbaijan
- Prof. Dr. Fatih Coşkun Ertuş; Atatürk Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Giuseppe Galassi; University Of Parma, Italy
- Prof. Dr. Güneş Yılmaz; Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Gürbüz Özdemir; Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Hakan Altın; Aksaray Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Hakan Kahyaoğlu; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Halit Targan Ünal; Doğu Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. İlker Kıymetli Şen; İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. İrfan Kalaycı; İnönü Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Küçükaksoy; Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Kâmil Tüğen; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Osman Çevik; Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ruziye Cop; Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Sadık Özlen Başer; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Selim Şanlısoy; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Serdar Kurt; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman Uyar; Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman Yükçü; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Şenol Babuşcu; Başkent Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Şerafettin Sevim; Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Verda Canbey Özgüler; Anadolu Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Yusuf Cahit Çukacı; İnönü Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Zeki Boyraz; Fırat Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Aysun Kahraman; Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ayşe Atılğan Yaşa; Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ayşenur Tarakçıoğlu Altınay; Uşak Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Beata Ślusarczyk; Czestochowa University Of Technology, Poland
- Doç. Dr. Birsal Sabuncu; Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Burcu Oralhan; Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Chung Jee Fenn; Berjaya University College, Malaysia
- Doç. Dr. Çağdaş Cengiz; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Dilek Sürekçi Yamaçlı; Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Dinmukhamed Kelesbayev; Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakistan
- Doç. Dr. Ekrem Yaşar Akçay; Hakkari Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Emir Mehmedović; University Of Sarajevo , Bosnia Herzegovina
- Doç. Dr. Gözde Koca; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Gül Kayalidere; Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Gülizar Çakır Sümer; İnönü Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Habip Demirhan; Hakkari Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Hakan Murat Arslan; Düzce Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Hakan Pabuçcu; Bayburt Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Hatime Kamilçelebi; Kırklareli Üniversitesi, Türkiye

Uluslararası Danışma ve Bilim Kurulu / International Scientific and Advisory Board

- Doç. Dr. Hilmiye Türesin Tetik; Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Işıl Erem Ceylan; Uşak Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. İsmail Durak; Düzce Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Jelena Poljasevic; University Of Banja Luka , Bosnia Herzegovina
- Doç. Dr. Kadir Tutkavul; Bursa Teknik Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Kamile Bahar Aydın; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Kısmet Deliveli; Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Mehmet Cem Bölen; Atatürk Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Nagy Henrietta; Szent Istvan University, Macaristan
- Doç. Dr. Nevzat Tetik; İnönü Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Nurcan Süklüm; Hitit Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Osman Pala; Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Oytun Meçik; Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ömer Aydın; Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Özge Korkmaz; Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ramazan Ekinci; İzmir Bakırçay Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Saša Petković; University Of Banja Luka , Bosnia Herzegovina
- Doç. Dr. Serdar Yay; İzmir Demokrasi Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Süleyman Emre Özcan; Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Şakir İşleyen; Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Tajana Serdar Raković; University Of Banja Luka, Bosnia Herzegovina
- Doç. Dr. Tekin Avaner; Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
- Doç. Dr. Umut Ali Koray Kayalidere; Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ural Gökay Çiçekli; Ege Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Üzeyir Aydın; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Yaşar Akça; Bartın Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Zahide Acar; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ayşen Bakkaloğlu; İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Banu Sarıbay; Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Barış Kandeğer; Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Caner Ekizceleroğlu; Trakya Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Esra Gökçen Kaygısız; Giresun Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Fatma Selen Madenoğlu; Abdullah Gül Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Gaye Topa Çiftçi; Alanya Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Gülseren Mutlu; Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Hatice Kübra Kandemir; İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Hayriye Hilal Bağlıtaş; Erciyes Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Kübra Mert; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Leyla İçerli; Aksaray Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sadık Aydın; Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Murat Genç; Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Nur Fidancı; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Nur Kuban Torun; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Okan Güray Bülbül; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Özlem Sökmen Gürçam; Iğdır Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Remzi Bulut; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Sahra Sayğan Tunçay; Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Sevtap Sarioğlu Uğur; Uşak Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Tolga Dağlaroğlu; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Vahdet Özkoçak; Hitit Üniversitesi, Türkiye

Uluslararası Danışma ve Bilim Kurulu / International Scientific and Advisory Board

Dr. Berna Hepbilgin; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye
Dr. Ercan Bahtiyar; Uşak Üniversitesi, Türkiye
Dr. Fatih Ceylan; Uşak Üniversitesi, Türkiye
Dr. Lidija Davidovska; International Balkan University, North Macedonia
Dr. Louiza Amziane; University Of Tizi Ouzou, Cezayir
Dr. Mariya Veleva; University Of Economics Varna, Bulgaria
Dr. Muhammet Damar; Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Dr. Seid Ahmed Mohammed; Arba Minch University, Ethiopia

İzmir Sosyal Bilimler Dergisi bilimsel/özgün araştırma ve derleme makaleleri yayınlamaktadır. Haziran ve Aralık olmak üzere elektronik olarak yılda iki kez yayınlanır. Kapsamına giren **Türkçe, İngilizce** ve **Fransızca** dillerinde yazılmış makaleler yayınlayan ve Türkiye, Azerbaycan, Bosna Hersek, Bulgaristan, Cezayir, Etyopya, İtalya, Kazakistan, Kuzey Makedonya, Macaristan, Malezya ve Polonya olmak üzere 12 farklı ülkeden bilim insanlarını kurullarında barındıran **uluslararası bilimsel çift kör hakemlik sistemini benimsemiş bir dergidir**. Dergi, Açık erişim ilkesini benimsemiştir. Açık erişim, işlem ücreti, yayın ücreti veya başka bir ad altında yazarlardan ücret talep edilmemektedir.

Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

İzmir Journal of Social Sciences publishes scientific/original research/review articles. It is published electronically twice a year, in June and December. It is an **international scientific refereed journal** that publishes articles written in **Turkish, English** and **French**, and includes academicians from 12 different countries in its boards. Uses "Double-Blind Peer Review" in reviewing processes. It has adopted the open access principle. No fee is requested from the authors for open access, processing, publication fee or otherwise. It is totally **FREE**.

The responsibility of the articles published in this journal in terms of science and language belongs to the authors. The articles published in the journal cannot be used without reference.

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Makaleler/Articles	Tip/Type	Sayfa/ Page
Avrupa Birliği ve Türk Hukuku Perspektifinden Doğanın Emaneti: Anıt Ağaçlar From the Perspective of the European Union and Türkiye, The Trust of Nature: Monumental Trees İpek Çimen Bulut	Özgün Araştırma/Original Research	42
İnsani Müdahale, Koruma Sorumluluğu ve Kıbrıs Barış Harekâtı Humanitarian Intervention, Responsible to Protect and Cyprus Peace Operation Alperen Epik, Çağrı Emin Demirbaş	Özgün Araştırma/Original Research	56
Dünyada Kamu Denetim Kurumları: İngiltere, Rusya, Almanya, Hindistan, Çin, Amerika Birleşik Devletleri ve Brezilya Örneği Public Audit Institutions Worldwide: Examples from The United Kingdom, Russia, Germany, India, China, The United States, And Brazil Bilge Kaan Altunoğlu, Muhammet Damar, Ahmet Özen	Derleme/Review	75
Sağlık Sektöründe Karar Destek Araçları: İş Zekâsı, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve Yapay Zeka Uygulamaları Decision Support Tools in the Health Sector: Business Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Artificial Intelligence Applications Muhammet Damar	Derleme/Review	90
Avrupa Konseyi'nin Soğuk Savaş Sonrası Genişleme Süreci The Post-Cold War Enlargement Process of the Council of Europe Nihal Eminoglu	Özgün Araştırma/Original Research	116
Uluslararası Hukuk, Sömürgecilik ve İlksel Birikim International Law, Colonialism and Primitive Accumulation Burak Güneş	Özgün Araştırma/Original Research	126

ÖNSÖZ

Sosyal bilimler alanında özgün çalışmaların yayımlandığı bir dergi olan İzmir Sosyal Bilimler Dergisi'nin 6. cilt 2. sayısı ile karşınızdayız.

Dergimizin bu yeni sayısında büyük bir özen, özveri ve dikkatle hazırladığımız birbirinden değerli **altı (6) adet** makale yer almaktadır. Makalelerin **dört (4) adet** Araştırma makalesi **iki (2) adet** derleme makalesidir. Makalelerden tümü Türkçe dilinde yayınlanmıştır.

Dergimiz, uluslararası dizinlerde taranmak ve yayınlanan makalelerin görünürlüğünü arttırmak için gereken çalışmaları titizlikle yürütmektedir. Dergimizde yayınlanan makalelerin daha fazla atıf alması için çeşitli yöntemler denenmektedir. Tüm bu çalışmaların en kısa sürede sonuçlarını göstereceğine inancımız tamdır. Bu dileklerle dergimizin yeni sayılarında görüşmek üzere sağlıklı günler dileriz.

Araş. Gör. Tahir Anıl GÜNGÖRDÜ
Editör

Avrupa Birliği ve Türk Hukuku Perspektifinden Doğanın Emaneti: Anıt Ağaçlar*

From the Perspective of the European Union and Türkiye, The Trust of Nature: Monumental Trees

İpek ÇİMEN BULUT¹

Öz

Geçmişten geleceğe uzanan kuşaklararası eşsiz birer köprü olan anıt ağaçlar, eteklerinde genetiğe, türlere, biyolojik çeşitliliğe, tarihe, kültüre ve en önemlisi de sürdürülebilirliğe dair pek çok bilgi barındırırlar. Bu sebeple geçmişten gelen bilgi varlıkları olarak da adlandırılabilirler. Anıt ağaçların, dimağlarında biriktirdikleri bu kadim bilgilerden faydalanmak, insanlık için vazgeçilmez bir miras, aynı zamanda da daha iyi bir gelecek inşası için özellikle sosyal bilimlerin alanında halen çok az ele alınmış bulunan bir araştırma alanıdır.

Bu makale çalışmasında, Avrupa Birliği Hukuku ve Türk Hukuk sistemlerinde anıt ağaçların korunmalarına yönelik yasal düzenlemelerin meşru temelleri ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu temeller bağlamında Avrupa Birliği Hukuku ile Türk Hukukunda halihazırda var olan yasal düzenlemelerin gelişim düzeyleri incelenip, her iki kapsamda da eksikliklerin tespiti ve ilerleme yolları irdelenerek, bu konuda hem çevre hukukunun biyolojik çeşitlilik kayıplarının engellenmesi ve iklim değişikliği ile mücadele yazınlarına katkı sağlanması, hem de bu alanlarda, anıt ağaçların korunmalarına yönelik olarak yasa yapıcılara, kamu yönetimi ve paydaşlarına öneriler getirilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anıt ağaç, iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik, eko-turizm, sürdürülebilirlik

Abstract

Monumental trees, which are unique intergenerational bridges extending from the past to the future, contain a lot of information about genetics, species, biodiversity, history, culture and most importantly sustainability. For this reason, benefiting from the ancient knowledge accumulated in the minds of monumental trees, which can also be considered as wise beings from the past, is a heritage that should not be given up for humanity, and at the same time, it is still very little addressed, especially in the field of social sciences, for the construction of a better future. In this article, it is tried to reveal the legitimate basis of legal regulations for the protection of monumental trees in European Union Law and Turkish Legal systems. In this context, by examining the evolution of the existing legal regulations in European Union Law and Turkish Law, identifying deficiencies in both contexts, and examining ways of progress, it is aimed to contribute to the literature on preventing biodiversity losses and combating climate change in environmental law. It is aimed to make suggestions to legislators, public administrators, and stakeholders regarding the protection of monumental trees.

Keywords: Monumental tree, climate change, biodiversity, eco-tourism, sustainability

1. GİRİŞ

Anıt ağaçlar, biyolojik çeşitliliğin eşsiz örnekleri, ekosistemin güçlü destekçileri, pek çok türe ev sahipliği yapan habitat beşikleri, yerel kültürün korunmaya değer bir parçası ve tarihin sessiz ancak gösterişli tanıklarındır (Lindenmayer ve Laurance, 2016: 416; Piovesan, 2022: 1025, 1027; Cannon vd., 2022: 136,143). Anıt ağaçlar, ayrıca, pek çok türe ve bunların yaşam alanlarına ev sahipliği yapmaları sebebiyle tür, gen ve biyolojik

çeşitliliğin korunmasına olduğu gibi, ekosistem ve habitatların korunmasına da çeşitli katkılarda bulunabilmektedirler. Bu bağlamda anıt ağaçların, değişen iklim koşulları karşısındaki dayanıklılıklarının, sahip oldukları benzersiz adaptasyon yeteneklerinin ve güçlü genetik özelliklerinin incelenmesi yoluyla, özellikle iklim değişikliği sonucu tetiklenen biyolojik çeşitlilik kayıpları, sıcaklık artışları ve hava kirliliğinden kaynaklananlar da dahil çevresel risklerle nasıl baş edilebileceği konusunda bir yol haritası hazırlanarak, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed. / Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkeleri ne uyulmuştur.

¹ İpek ÇİMEN BULUT

ORCID ID: 0000-0002-2671-4760

Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk, Karşılaştırmalı Hukuk ABD, İzmir, Türkiye. ipek.cimenbulut@bakircay.edu.tr
Assist. Prof. Dr., İzmir Bakırçay University, Faculty of Law, Private Law, Comparative Law, İzmir, Türkiye. ipek.cimenbulut@bakircay.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 25.05.2024

Kabul Tarihi/Accepted : 02.09.2024

Çevrimiçi Yayın/Published : 14.10.2024

Makale Atf Önerisi /Citation (APA):

Çimen Bulut, İ. (2024). Avrupa Birliği'nde Dijital Dönüşümün Ekonomi Politikası. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 42-55. DOI:10.47899/ijss.1490010

Kalkınma Hedeflerinden 13 numaralı iklim eylemi hedefi kapsamında iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağlayabilecekleri de söylenebilir. Bunların yanı sıra, “asırlık ağaçlar, dev ağaçlar, benzersiz ağaçlar, dikkat çekici ağaçlar, antik ağaçlar, kıdemli ağaçlar, büyük ve yaşlı ağaçlar” gibi farklı şekillerde de adlandırılabilen anıt ağaçlar (Lopes vd., 2019: 21), temsil ettikleri tarihi, kültürel, mistik ve folklorik özellikler nedeniyle de insanlığın ortak kültür mirası sayılmaları dolayısıyla, gezegenimizin ve insanlığın geleceği bakımından kritik seviyede önemlidirler. Tüm bunların yanı sıra, anıt ağaçların korunmalarının, bir sürdürülebilir kalkınma aracı olarak kabul edilen ekoturizm ile açık alan rekreasyon faaliyetlerinden, yerel halkın elde ettiği ekonomik faydanın artırılabilmesi bağlamında da kıymetli olduğu unutulmamalıdır (Rivers vd., 2023: 475). Bu sebeplerle, günümüzde biyolojik, ekolojik, beşerî ve ekonomik anlamda temellendirilebilen pek çok farklı katkı ve özelliklerinden ötürü, anıt ağaçlar, bir kültür ve tabiat mirası olarak yasal düzenlemeler kapsamında korunmaya değer emanetler şeklinde de anılmaktadırlar (Çevikçelik, 2021: 1488-1489).

Anıt ağaçlara insanlar tarafından yapılan çeşitli faaliyetler kapsamında bilerek ya da bilmeden verilebilecek, doğrudan ya da dolaylı zararların, doğal dengeyi etkileyeceği tahmin edilmekle birlikte, bu etkinin ne şekilde gerçekleşeceği ne gibi değişiklikleri tetikleyebileceği, etki şiddetinin ne olacağı ve bu etkinin ne kadar süreceği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, anıt ağaçlara verilecek herhangi bir zararın tafisinin çok zor ve hatta çoğu zaman da imkânsız olduğu söylenebilir (Brans, 2022: 324). Nitekim, anıt ağaçlara verilecek zararların, kısa, orta ve uzun vadede yalnızca çevresel boyutuyla değil, aynı zamanda sosyal (Blicharska ve Mikusinski, 2014:1564-1565) ve ekonomik boyutlarıyla da sürdürülebilirliğin önemli ölçüde etkilenmesi sonucunu beraberinde getirme ihtimali, bu ağaçların taşıdıkları değer ve sahip oldukları eşsiz özellikler düşünüldüğünde daha da açık hale gelmektedir.

Anıt ağaçların korunamamaları halinde ortaya çıkabilecek olumsuzlukların yanında, korunmalarının başarılabilmesi de iklim değişikliğinin yanı sıra, tür, habitat, ekosistem ve biyolojik çeşitlilik kayıplarıyla çetin bir mücadeleye girişen insanlığa, bu ağaçların yüzlerce yıldır bünyelerinde biriktirdikleri bilgeliğin aktarılabilmesini vaat etmektedir (Cannon vd., 2022: 136).

Anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğine ilişkin olarak pek çok kritik sebebi birbiri ardına sıralayabilmek mümkün iken, çevre sorunlarıyla mücadeleyi ilke edinen Avrupa Birliği, anıt ağaçların yasal düzlemde korunmaları bağlamında hangi noktada durmaktadır? Peki ya

halihazırda 9369 adet tescilli anıt ağaç bulunan ülkemizde (anitagaclar.gov.tr, 2024) bu ağaçların korunmalarıyla ilgili son durum nedir? Bu makale çalışması kapsamında anılan araştırma sorularına yanıt aranırken, aynı zamanda da anıt ağaçların neden ve hangi boyutlar kapsamında korunmaları gerektiği gerçekten yeterince anlaşıldı mı ve bu anlayış hangi ölçülerde yasal metinlere yansıtılabildi sorusu da tartışılacaktır.

Dört bölümden oluşan bu makale çalışması anıt ağaçlar özelinde, Avrupa Birliği Hukuku ve Türk Hukuku bağlamında konuyu ele alarak, hem ilgili alan yazınının gelişimine katkı koymayı hem de mevcut eksiklikleri tespit ederek öneriler sunmayı hedeflemektedir. Giriş bölümünden sonra devam eden ikinci bölümde, konunun kavramsal çerçevesi çizildikten sonra anıt ağaçların neden korunmaları gerektiği hususu, biyolojik, ekolojik, beşerî ve ekonomik anlamda boyutlandırılarak, konu, bu boyutlar kapsamında ele alınıp, kısa örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise, anıt ağaçların korunması ve gelecek nesillere aktarılması bağlamında Avrupa Birliği Hukukunda bugüne kadar neler yapıldığı irdelenerek, Avrupa Birliği'nin konuya bakışı, zaman zaman eleştirel bir bakış açısıyla ortaya konmaya çalışılacaktır. Makalenin üçüncü bölümünde ayrıca, benzersiz türlere ve çok sayıda tescilli anıt ağaca ev sahipliği yapan Türkiye’de anıt ağaçların değerinin anlaşılmasının ve hukuksal düzlemde korunmalarının hangi seviyelerde olduğu tartışılacaktır. Birlik Hukuku ve Türk Hukuku kapsamındaki düzenlemeler ışığında, anıt ağaçlara ilişkin somut durum ortaya konmaya gayret edildikten sonra, dördüncü ve son bölümde, hem gelecek araştırmalar için öneriler sunulması, hem de tespit edilen sorunlara ilişkin yerel yöneticiler de dahil, kamu idarecilerinin anıt ağaçlara ilişkin olarak yapacakları çalışmalarda göz önüne alabilecekleri çözüm önerileri getirilmesi hedeflenmektedir.

2. ANIT AĞAÇLAR VE KORUNMALARININ TEMELLERİ

2.1. Anıt Ağaç Tanımı

Ekolojik, biyolojik, tarihi ve kültürel anlamda insanlığın ortak miraslarından biri olarak kabul edilen ve korunmaları hususunda kollektif bir kanaatin olduğu ‘anıt ağaç’ kavramı, literatürde, üye ülkeler, hatta bölgeler arasında dahi farklı şekillerde tanımlanabilmektedir (Cannizzaro ve Corinto, 2014: 32; Zapponi vd., 2017: 240). En sık karşılaşılan anıt ağaç tanımı, hemcinsleriyle kıyaslandığından diğerlerinden açık ara daha uzun, daha büyük, daha hacimli ve çok daha yaşlı olan, doğada az rastlanır nitelikteki ağaçlar, şeklinde yapılmaktadır (Piovesan vd., 2022: 1025). Bu genel tanımın yanısıra, anıt ağaçlar, Romanya’nın Dikkat Çekici Ağaçları Kanununda, (en az 160 yaşında olmak kaydıyla) diğerlerinden daha yaşlı olan, kendi takson grubu içinde karşılaştırıldığında diğerlerinden önemli ölçüde geniş

gövdeye sahip olan, efsane ve hikayelerin bir parçası haline gelmesinden ötürü yerel kültürün bir unsuru olarak anılan orman dışı ağaçlar şeklinde tanımlanırken (Hartel vd., 2023: 2), İtalya'nın Marches Bölgesi Peyzaj ve Çevre Planında, anıt ağaçlar, belirli bir yöreye özgü türleri bulunan, bölge kimliğinin bir parçası niteliğindeki, büyük boyutlu asırlık ağaçlar olarak anılmaktadırlar (Cannizzaro ve Corinto, 2014: 33). İspanya'nın özerk bölgelerinden biri olan Galiçya'da ise, bir katalog oluşturmak üzere kabul edilen, 22 Mart tarihli ve 67/2007 sayılı Xunta de Galicia Kararnamesinin 2.maddesinde anıt ağaçlar ise, oldukça detaylı bir şekilde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, kamuya ya da özel mülkiyete ait arazilerde bulunan, yerli veya yerli olmayan her türden ağaç, sahip olduğu sıra dışı boyutu, çapı, dendrometrisi, yaşı, nadirliği, tarihi veya kültürel önemi, görünüşünü eşsiz kılan estetik özellikleri veya onları eğitimsel, çevresel ve bilimsel anlamda ilgi çekici ve özel olarak korunmaya değer kılan diğer özellikleri sebebiyle, ayrıcalıklı şekilde koruma altına alınan ağaçlar, anıt ağaçlar olarak tanımlanmışlardır (Bernardez Villegas, 2021: 6). Kimi yazarlar, anıt ağaçların Polonya'da Doğa Koruma Yasası kapsamında korunan tabiat anıtları arasında zikredildiğinin altını çizerek, bu ağaçların korunmalarının asıl sebebinin, diğerleriyle kıyaslandığında sahip oldukları sıra dışı büyüklükleri olduğunu vurgularlarken (Pietraszko vd., 2022: 129-130), kimileri ise anıt ağaçları, genetik çeşitliliğin korunmasına hatırı sayılır katkılarda bulunan ve gelecek kuşaklara aktarılması gereken kültür varlıkları olarak kabul etmektedirler (Antkowiak ve Ludian, 2016: 219). Bu farklı tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere, her ne kadar, bir ağacın, anıt ağaç olarak sınıflandırılmasında en sık göz önüne alınan kriter, ağacın yaşı ve hemcinsleriyle kıyaslandığında ulaştığı hatırı sayılır büyüklüğüse de bir ağacın anıt ağaç olarak nitelendirilebilmesi için mutlaka o türün en yaşlı ya da en büyük ağaçlarından biri olma zorunluluğunun bulunmadığının genel kabul gördüğü de söylenebilecektir (Zapponi vd, 2017: 231, 236).

Özetlemek gerekirse, bir ağacın, anıt ağaç olarak sınıflandırılarak, bu alandaki özel yasal korumadan yararlanabilmesi için, yaşının, boyutunun, benzersiz dış görünüş ve diğer özelliklerinin yanı sıra tarihi, folklorik veya mistik bakımdan kültür mirası olarak edinmiş olduğu değerinin de göz önüne alınabileceğinin altının bir kere daha çizilmesi yeterince olacaktır. Zira çeşitli çalışmalarda, yaş, büyüklük, estetik ve morfolojik (biçimsel) özellikler, nesli tehlike altında bulunan türlere ev sahipliği yapması dolayısıyla kazandığı ekolojik ve biyolojik değer, nadir bulunan bir tür olması sebebiyle kazandığı botanik değer, bulunduğu alanın yerel peyzajına katmış olduğu bitki kompozisyonu değeri gibi çeşitli özellikleri sebebiyle diğerlerinden farklılaşan ağaçların yanında, örf-adet,

kuşaktan kuşağa aktarılan efsane, halk öyküleri ve mitler, milli, tarihsel veya dini referanslar ya da olaylar nedeniyle kendilerine kültürel, folklorik, dini veya tarihi değer atfedilen ağaçların da anıt ağaç olarak kabul edilerek, yasal koruma kazanabilecekleri açıkça ifade edilmektedir (Manu vd., 2021: 731; Zapponi vd., 2017: 233-234). Bu koşullar altında, bir ağacın anıt ağaç olarak sınıflandırılmasında, boyutsal, biçimsel, biyolojik ve ekolojik olarak nitelendirilebilecek unsurlarının yanı sıra beşerden kaynaklanan unsurların da etkili olabileceği rahatlıkla ifade edilebilir.

2.2. Anıt Ağaçların Korunmalarının Temelleri

Anıt ağaçlar, yüzyıllar boyunca çok çeşitli doğa olaylarına ve iklim koşullarına karşı, ayakta kalmayı başarabilmişlerdir. Aslında yalnızca varlıklarını nesiller boyunca devam ettirebilme becerileri sayesinde dimağlarında biriktirdikleri kadim bilgiler dahi (Cannon vd., 2022: 136), bu eşsiz varlıkların sahada ve yasal düzlemde neden korunmaları gerektiği gerçeğini, tek başına gözler önüne serebilecek niteliktedir. Anıt ağaçların korunmalarının temellerinde yatan nedenleri, işbu makale çalışması kapsamında biyolojik, ekolojik, beşerî ve ekonomik olmak üzere çeşitli boyutlara ayırarak konu biraz daha detaylı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

İlk olarak, anıt ağaçların değişen iklim koşullarına rağmen, yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürmeyi başarabilmeleri, onların değişen koşullara uyum sağlayıp hayatta kalmayı başararak, varlıklarını sürdürebilme konusunda ne denli güçlü biyolojik ve genetik özelliklere sahip olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğinin biyolojik boyutuna önemli bir örnek teşkil eder.

Sahip oldukları güçlü biyolojik ve genetik özellikler sayesinde adeta evrimsel bir yol haritası ortaya koyan anıt ağaçlar, farklı iklim koşullarına uyum sağlayarak direnmeyi başarabilmeleri sebebiyle, günümüzde çözülmeyi bekleyen önemli bir sorun olan, iklim değişikliğiyle mücadele kapsamında da bilim çevrelerince her geçen gün daha fazla önemsenmektedirler (Cannon vd., 2022: 140, 143). Nitekim, bünyelerinde anıt ağaçlar da barındırabilen ve doğal bir açık hava laboratuvarı olarak nitelendirilen, yaşlı ormanların da incelenmesinin, bu ormanların ve anıt ağaçların, özellikle iklim değişikliğinden kaynaklanan çeşitli sorunlara verdikleri cevaplarla (Colangelo vd., 2021: 2), daha genç ağaçlardan başlayarak, tüm ekosistemin korunup, değişen iklim koşullarına nasıl adapte edilebileceğine ilişkin bir öngörü oluşturulmasına ve bu öngörü doğrultusunda da koruma planları yapılabilmesine yardımcı olabilir.

Genel anlamda ağaçların, karbon emilimine, toprak ve hava kalitesinin artırılmasına, hava sıcaklığının düşürülmesine

katkı sağladıkları bilinmektedir (Brans, 2022: 324). Bu durumun, anıt ağaçlar için de geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta kimi durumlarda tek bir anıt ağacın karbon emilimine katkısının, orta boy ağaçlardan oluşan küçük bir ormanın tamamının katkısından daha fazla olabileceği dahi söylenmektedir (Stephenson vd., 2014: 90). Karbon emilimine katkıda bulunması, toprak ve hava kalitesini artırması, hava sıcaklığını düşürmesi bağlamında çevreye sağladıkları faydalar da anıt ağaçların, neden korunmaları gerektiğinin ekolojik boyutuna örnek gösterilebilecek niteliktedir.

Anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğinin ekolojik boyutuna ilişkin bir diğer önemli örnek de bu ağaçların biyolojik çeşitliliğin ve habitatların korunması (Cannon vd., 2022: 143) ile çevresel sürdürülebilirliğe yaptıkları derin katkılarla ilgilidir. Nitekim, pek çok mikro-habitata ev sahipliği yapabilmeleri sebebiyle “habitat ağaçlar” kategorisinde de anılan ve hatta kimi zaman tek ağaçlık bir orman işlevi gördüklerinin de altı çizilen anıt ağaçlar (Mölder vd., 2020: 1444, 1447-1448), biyolojik çeşitlilik kayıplarının azaltılarak, doğanın korunması ve sürdürülebilirliğin sağlanması bağlamında eşsiz canlılardır.

Kimi anıt ağaçların, benzersiz biyolojik çeşitlilik merkezleri oluşturmaları (Cannon vd., 2022: 143) ve hatta bazı anahtar türlerin yayılım gösterebildiği sınırlı yaşam alanlarını bünyelerinde barındırdıkları da düşünüldüğünde, bu ağaçların hem nadir bulunan türlerin, hem de bünyelerinde barındırdıkları bu türlere has habitatların korunmasına ve neticede de biyolojik çeşitlilik kayıplarının engellenerek, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına yaptıkları değerli katkılar bir kere daha ortaya çıkmaktadır (Butler, 2018: 85-86). Bu bağlamda, anıt ağaçların korunamamaları kaybedilmeleri, yeri doldurulamayacak genetik kayıplar ile habitat, tür ve biyolojik çeşitlilik kayıplarını da geri dönüşü olmayacak bir şekilde beraberinde getirebilecektir (Cannon vd., 2022: 143). Bu sebeplerle, anıt ağaçlara verilen zararların, doğayı uzun vadede hangi şekillerde etkileyebileceği ne tam olarak bilinmekte ne de bu ağaçlara verilen zararların giderilebilmesi mümkün olabilmektedir (Brans, 2022: 321-324). Dolayısıyla, anıt ağaçlara verilecek zararların, özellikle çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması bakımından, geri döndürülemez etkilerinin olacağı hususu göz ardı edilmemelidir.

Tüm bu değerli katkılarının yanı sıra anıt ağaçların, insanlar da dahil tüm canlılar için daha sağlıklı ve yaşanabilir bir çevre oluşturulmasına katkı sağladıkları da unutulmamalıdır (Brans, 2022: 324). Çevresel, fiziksel ve duygusal anlamda anıt ağaçların insanlara sağladıkları çok çeşitli katkılar ve toplum hayatına etkili şekilde dokunabilmeleri gibi sebeplerle, bu ağaçlar yüzyıllardır

masallara, türkülere, efsane ve mitlere konu olmuşlar, dini ritüellerin, yerel tarih ve kültürün bir parçası haline gelip, toplumları etkileyerek onların benliklerinde yer edinmişlerdir (Dafni, 2006:2). Bu sebeplerle, anıt ağaçların, inanç sistemlerine, yerel tarihe, folklor, gelenek-göreneklere, kültüre ve genel anlamda da topluma her düzeyde ve çeşitli şekillerde yapmış oldukları değerli katkılar da gözden kaçırılmamalıdır. Anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğinin beşerî boyutuna örnek gösterilebilecek bu katkının, uluslararası arenada anıt ağaçların, kültür mirası olarak benimsenerek korunmaları hususunda ortak bir anlayışın benimsenmesi neticesini de beraberinde getirdiği söylenebilir.

Günümüzde anıt ağaçların katkı sağladığı bir başka önemli alan daha ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifade ile, anıt ağaçların neden korunmaları gerektiği hususunda artık biyolojik, ekolojik ve beşerî olarak sınıflandırılan boyutların yanına bir de ekonomik boyut eklenmiştir. Yerel kaynakların kullanılmasıyla yerli halka, yeni iş imkanları ve istihdam olanakları oluşturulup, toplumsal refah seviyesinin yükseltilmesine önemli katkılarda bulunan ve turizm faaliyetlerinin doğaya duyarlı şekilde yürütülmesini ifade eden “ekoturizm” ve “açık alan rekreasyon faaliyetleri” (Rivers vd., 2023: 475), son yıllarda -özellikle de Covid 19 salgını sonrası dönemde bireylerin yüzlerini doğaya/açık hava faaliyetlerine dönmelerinin de etkisiyle- yoğun rağbet görmektedir. Bu bağlamda anıt ağaçlar da gerek yerel peyzajın gerekse de yöresel kültür ve tarihin vazgeçilmez öğeleri olmaları bakımından, o bölgenin ekoturizm ve açık alan rekreasyon faaliyetlerinin gelişimine katkıda bulunabilmektedirler.

Anıt ağaçların, ayrıca, -tıpkı kent ağaçlarının yaptığı gibi- yerel peyzaja ayrı ve eşsiz bir değer kazandırarak, bulunduğu bölgenin emlak değerini artırdıkları söylenebileceği gibi (Dirik vd., 2014: 164), ortaya çıkan yeni iş ve istihdam imkanları nedeniyle, yerel halkın ekoturizm ve açık alan rekreasyon faaliyetlerinden elde edeceği geliri artırdığı da söylenebilecektir. Nitekim, anıt ağaçlar, yerel halka daha yaşanabilir bir çevre sunmalarının yanında, buldukları bölgedeki ekoturizm ve rekreasyon faaliyetlerini tetikledikleri için de özellikle yerli halka, küçük işletme kurma ve hareketlenen yerel ekonomik hayat içerisinde yeni istihdam olanakları sağlayarak, bölgesel ekonomik kalkınmayı da desteklemektedirler (Asciuto, 2015: 55-56). Anılan bu hususlar, anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğinin ekonomik boyutuna önemli örnekler teşkil etmektedirler.

Anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğine ilişkin olarak saydığımız tüm bu boyutlar bir arada değerlendirildiğinde, -özellikle de çeşitli çevre sorunlarıyla mücadelede ve dolayısıyla toplumun ortak ekonomik ve sosyal çıkarlarının

korunmasına yapmış oldukları eşsiz katkılar düşünülürken- bu ağaçların neden korunmaları gerektiğinin hukuki temellerinin, üstün kamu yararının korunmasına tekabül ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Çakmak, 2008: 150, 160; Çevikçelik, 2021: 1489).

3. ANIT AĞAÇLARIN KORUNMASI: AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE

3.1. Avrupa Birliği Hukukunda Anıt Ağaçların Korunması

Avrupa Birliği'nde anıtsal ağaçların korunmasına yönelik mevcut Birlik Hukuku enstrümanları incelendiğinde, işbu konuyu Birlik düzeyinde tam olarak uyumlulaştıracak 'tüzük' şeklinde yapılmış özel bir yasal düzenleme ya da konuyu özel olarak düzenleyerek çerçeve hükümler ortaya koyan bir direktif bulunmadığı, korumanın halen üye devletlerin kendi ulusal mevzuatlarına bırakıldığı anlaşılmaktadır (Hartel vd., 2023: 2). Bu bölümde, Avrupa Birliği sınırları içerisindeki anıt ağaçların korunmalarının Birlik Hukuku düzenlemelerinde eksik kaldığının altı çizilerek, Birlik Hukuku kapsamında bir tüzük oluşturulabilmesi için meşru temellerin neler olabileceği irdelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda, olası bir tüzük hazırlığına girdi olabilecek Birlik stratejileri, yasal düzenlemeleri ve Avrupa Birliği'nin taraf olduğu uluslararası antlaşma metinleri taranmış, en ilgili olanlar devam eden paragraflarda kronolojik sırayla sunulmuştur.

Avrupa Birliği'nin anıt ağaçların korunmasına yönelik doğrudan hiçbir dokümanına ulaşamamasına karşın, anıt ağaçların korunmasına yönelik meşru temellerin, Yabani Kuşlar Direktifi ile Habitat Direktifine dayandırılabilmesi mümkündür. Şöyle ki; anıt ağaçların Birlik Hukuku kapsamında, temelde Topluluk yararının gerçekleştirilmesi bakımından, habitatların ve bazı türlerin korunmasına yönelik çerçeve hükümler getiren ve diğer hususların düzenlenmesini, üye devletlere bırakan 79/409/EEC sayılı Yabani Kuşlar Direktifi ile 92/43/EEC sayılı Habitat Direktifi ile ortaya konulan en önemli uygulamalardan biri olan, "Natura 2000 Ağı" kapsamında kısmen de olsa korunmaya çalışılabileceği söylenebilir.

Yabani Kuşlar Direktifi ile Habitat Direktifinin eklerinde sayılan türlerin, korunması çerçevesinde oluşturulan Natura 2000 Ağı, temelde Avrupa kıtasında tehdit altında bulunan habitatların ve türlerin korunmasını hedefler. İşleyiş ve uygulamada, üye devletler, kendi ulusal sınırları içerisinde tehlike altında bulunan habitatlarla, bitki ve hayvan türlerini barındıran alanları tespit ederek, tehlike altındaki bu türlere ilişkin listeler hazırlamaktadırlar. Üye devletlerce hazırlanarak, Avrupa Komisyonuna sunulan bu listelerde yer alan alanlardan, Komisyon tarafından uygun görülenler, dünya üzerindeki en geniş koruma alanları ağı

olarak tanımlanan Natura 2000 Ağına dahil edilerek, korumaya alınmaktadırlar. Ancak, Natura 2000 Ağı, Avrupa kıtasının biyolojik çeşitliliğinin korunmasını hedeflese de Birlik düzeyinde biyolojik çeşitliliğin tamamının değil, sadece ilgili Direktiflerde belirtilen türlerin korunmasına hizmet ettiği de unutulmamalıdır (Maiorano vd., 2015: 987-988).

Koruma alanları oluşturan Natura 2000 Ağının sağladığı faydalardan anıt ağaçların, doğrudan olmasa da dolaylı olarak yararlanabileceği noktası da gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim, Natura 2000 Ağı kapsamında korunan alanlarda yer almaları halinde anıt ağaçlar da dolaylı koruma kazanabilmektedirler. Ancak, anıt ağaçların, çok çeşitli habitatlara ev sahipliği yaparak türlerin korunmasına sağladıkları katkıların bilinmesine rağmen, halen bu ağaçlara Natura 2000 Ağı ile doğrudan bir koruma sağlanmadığı ve anıt ağaçların Avrupa Birliği Hukukunda özel olarak yapılmış yasal düzenlemelerle de korunmadığının altını bir kere daha çizmekte fayda vardır (Hartel vd., 2023:1-2). Örneğin, belirli bir yabancı kuş türüne ait özel yaşam alanı içinde kalmış bir anıt ağaç, anıt ağaç olduğu için değil, o yabancı kuş türünün, Yabani Kuşlar Direktifinin ekindeki listeye alınması nedeniyle koruma altına alınmıştır. Yabani Kuşlar Direktifiyle tespit edilen kuş türleri gibi, anıt ağaçların da belirli bir sistematik ve tam sayımla Birlik Hukuku kapsamında koruma altına alınması gerekmektedir.

Yabani Kuşlar Direktifi ve Habitat Direktifinin anıt ağaçların korunmasına doğrudan hizmet edememelerine rağmen, sağladıkları dolaylı koruma sebebiyle işbu Direktifler, anıt ağaçların korunmalarına ilişkin yapılması gereken özel yasal düzenlemelere meşru temel sağlamaları bakımından önemlidirler. Çeşitli kaynaklarda Avrupa Birliği içerisindeki anıt ağaçların üye devletlerin kendi ulusal yasaları kapsamında korunduklarına vurgu yapılırsa da anıt ağaçların korunmalarına ilişkin üye devletlerin kendi yasal düzenleme ve uygulamaları incelendiğinde, halihazırda üye devletlerin bu ağaçlara aynı seviyede dahi koruma sağlayamadıkları da anlaşılmaktadır. Zira kimi üye devletler, anıt ağaçları, doğanın veya tabiat anıtlarının korunması bağlamında yapılan kapsamlı ulusal yasalarla korurlarken, kimileri de bu ağaçları STK'lar, dernekler gibi hükümet dışı aktörlerin hükümetlerle yaptıkları ortak çalışmalar ya da belediyeler gibi yerel yönetimlerin yapmış oldukları çeşitli faaliyetler aracılığıyla korumaya çalışmaktadırlar (Hartel vd., 2023:1). Üye devletlerin anıt ağaçları ne şekilde korudukları incelendiğinde, üye devletler arasında Portekiz'in bir adım öne çıktığı söylenebilecektir. Zira Portekiz, 1938'e tarihlenen ve anıt ağaçların korunması bağlamında Avrupa'nın en eski kanunu olan bir yasal düzenlemeye sahiptir. Bu yasal düzenleme, kimi ağaçların -sahip oldukları ve onları diğerlerinden ayıran- doğal, tarihi, kültürel ve estetik değer sebebiyle, korunmalarında kamu yararı

olduğunun altını çizerek, bu ağaçların anıt ağaç olarak tescil edilerek korunmalarının önünü açmıştır (Lopes vd. 2019: 20-21). Anıt ağaçların korunması bağlamında Portekiz'i İtalya'nın takip ettiği söylenebilecektir. Nitekim, İtalya'da anıt ağaçların yasal koruma altına alınmasının kökeni, 1939 tarihli ve 1497 sayılı Kanun'a dayanmaktadır. İşbu Kanun ile anıt ağaçlar, doğal güzelliğin öne çıktığı, dikkate alınmaya ve korunmaya değer taşınmaz varlıklar şeklinde sınıflandırılarak, yasal korumadan yararlanmaya başlamışlardır (Zapponi vd., 2017: 233). Ayrıca 1982 yılında, İtalya Devlet Ormancılık Birimi, İtalya genelinde, kendine özgü özelliklere, sıradışı büyüklüklere, estetik şekillere ve tarihi değere sahip ağaç ve ağaç gruplarının belirlenerek kataloglanması amacıyla "Önem Taşıyan Ağaçların Ulusal Sayımı (*National Census of Trees of Considerable Interest*)" hareketini başlatmıştır. İlk etapta ulusal bir yasal alt yapıyla desteklenmeyen ve İtalya Devlet Ormancılık Birimi tarafından, bölgesel orman hizmet birimleri ile yürütülen bu kataloglama hareketi neticesinde, anıt ağaçlara ilişkin olarak hatırı sayılır miktarda veri toplanmıştır. Nihayetinde 10/2013 tarihli İtalya Ulusal Yasası ve 23 Ekim 2014 tarihli Bakanlık Kararı ile ilan edilen "Anıt Ağaçlar Resmi Kataloğu", İtalya'da anıt ağaçların korunmasına verilen önemi işaret eder niteliktedir (Camarda ve Brundu, 2021: 407-408).

Anıt ağaçların Birlik düzeyinde korunmalarına ilişkin önemli eksikliğin farkında olan bazı bilim insanları, Avrupa Birliği'nde anıt ağaçların korunması çalışmalarının, devletlerin, STK'ların, uluslararası nitelikteki araştırma merkezlerinin ve hatta anıt ağaçların buldukları arazi sahiplerinin aralarında koordinasyon sağlanarak, bu koordinasyon ve işbirliğinin küresel düzleme taşınmasının öneminin altını çizerek, anıt ağaçların Avrupa Birliği'nin de taraf olduğu Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (CBD) kapsamında korunmasını önerdikleri görülmektedir (Piovesan vd., 2022: 1025, 1028). Buna karşılık hem üye devletlerin hem de bizzat Avrupa Birliği'nin taraf olduğu CBD incelendiğinde, işbu Sözleşmede biyolojik çeşitliliğin korunması bağlamında anıt ağaçların önemine ilişkin olarak yapılan herhangi bir doğrudan atfın da bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, uluslararası camiada da anıt ağaçların özellikle biyolojik çeşitlilik kayıplarının önlenmesi çalışmaları kapsamındaki öneminin yeterince anlaşılıp anlaşılmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Tüm bunlara rağmen, anıt ağaçların Birlik Hukukunda, Birliğin de imzacı taraflardan biri olduğu, CBD vasıtasıyla, işbu Sözleşmenin özellikle biyolojik çeşitlilik unsurlarının kendi habitatları içerisinde alınacak özel tedbirler vasıtasıyla korunmaları gereğine dikkat çeken "In-situ Koruma" başlıklı 8. maddesi temelinde korunabilmelerinin mümkün olduğu da söylenebilir.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Antlaşmasına taraf olan ülkelerin büyük kısmı tarafından imza altına alınarak onaylanan Paris İklim Antlaşması kapsamında Avrupa Birliği'nin üstlendiği taahhütlerle uyumlu olacak şekilde, iklim değişikliğiyle mücadele ve diğer çevre sorunlarının çözümü bağlamında ortaya koyduğu, Yeşil Mutabakat (European Commission, 2019: 2), anıt ağaçların korunması bakımından incelendiğinde ise, burada daha ziyade ekonomik kalkınmaya ve çevreyle uyumlu yeşil ekonomiye ilişkin dönüşüme odaklanıldığı anlaşılmaktadır. 2050'ye kadar Avrupa kıtasını doğal kaynakların etkin kullanıldığı, dünya üzerindeki ilk iklim nötr kıta haline getirmeyi hedefleyen bir sürdürülebilir yeşil büyüme stratejisi olan Yeşil Mutabakat'ta, her fırsatta iklim değişikliği ve biyolojik çeşitlilik kayıplarının küresel bir çevre sorunu olduğunun altı çizilse de, ne kültürel mirasın korunmasına, ne de taşınmaz kültür varlıkları olarak nitelendirilen ve özellikle değişen iklim koşullarına yüksek adaptasyon becerileri sayesinde yüzlerce yıl ayakta kalmayı başarak, sahip oldukları sağlam genetik özellikleri ve içlerinde barındırdıkları çeşitli habitatlar dolayısıyla biyolojik çeşitliliğin korunmasına sağladıkları katkı bağlamında, iklim değişikliğiyle mücadelenin önemli neferleri olabilecek kapasitedeki anıt ağaçlara ilişkin herhangi bir atıfa yer verilmediği görülmektedir. Biyolojik çeşitlilik kayıplarıyla mücadele bağlamında yeşil alt yapının yaygınlaştırılmasını teşvik eden 2030 için Avrupa Biyoçeşitlilik Stratejisinde de anıt ağaçların biyoçeşitliliğin korunması anlamında korunmalarının önemine değinilmediği de anlaşılmaktadır.

2021 tarihli Avrupa İklim Yasası incelendiğindeyse, burada iklim değişikliğiyle mücadelenin, biyolojik çeşitlilik kayıplarının önlenmesi kapsamındaki öneminden ve ormanların iklim değişikliğiyle mücadeleye katkısından yer yer bahsedilse de, özellikle biyolojik çeşitliliğin korunmasında diğer canlılar için sağladıkları eşsiz habitatlar nedeniyle anahtar tür kabul edilmeleri ve iklim değişikliğiyle mücadeledeki rolleri (Yan, 2023: 2-3; Zapponi, 2017: 232, 238, 240) bilim çevrelerince kabul edilen anıt ağaçların, bu mücadeledeki değerlerine, burada da atıf yapılmadığı tespit edilmiştir.

Bugüne kadar anıt ağaçların Birlik düzeyinde korunmalarına ilişkin özel bir yasal düzenleme yapılmadığı anlaşılmakla beraber, tüm bu eksikliklere rağmen, doğaya ve insanlığa yaptıkları eşsiz katkıların altı bilim insanlarıncaya önemle çizilen bu ağaçların, doğal kültür mirası kapsamında korunmaları hususunda, Avrupa Birliği'nde neredeyse bir görüş birliği olduğu söylenebilecektir (Dreslerova, 2017: 80; Zapponi, 2017: 232-233; Petruccelli, 2021: 311-312). Ancak bu görüşün, henüz doğrudan ve açık bir şekilde Birlik müktesebatına yansımaması da gerek Birlik Hukuku gerekse

de Birliğin çevre ve iklim politikaları bağlamında önemli bir eksiklik ve kayıp olarak not edilebilecektir.

Anılan tüm bu önemli eksikliklere rağmen, Avrupa Birliği 2019-2022 Kültür Çalışma Planı uyarınca, üye devletlerin uzmanlarından oluşan ve açık koordinasyon yöntemiyle çalışarak, iklim değişikliğine karşı kültür mirasının dayanıklılığının artırılması konusunda ortaya koyacakları, bağlayıcı olmayan esnek hukuk kuralları (*soft law*) ile üye devletleri bu konularda tedbir almaya teşvik etmek amacıyla bir çalışma grubu oluşturulmuştur (European Union, 2022: 13). Bu çalışma grubunun, 2021’de yayınladığı Avrupa Kültür Mirası Yeşil Kitabında, her ne kadar, anıt ağaçlara değinilmese de bu çalışma grubunun kurulması dahi, doğal kültür mirası değeri oldukları kabul edilen anıt ağaçlarla (Dreslerova, 2017: 80; Zapponi, 2017: 232-233) ilgili olarak, gelecekte Birlik Hukuku kapsamında yapılacak çalışmaların yöntemine ilişkin bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Bu da iklim değişikliği ve biyolojik çeşitliliğin korunması bağlamında anıt ağaçların önemi, Avrupa Birliği’nde yeterince anlaşılabilir mi sorusunu akıllara getirmekte, anıt ağaçlara ilişkin olarak Birlik düzeyinde tüzük şeklinde bir özel yasal düzenleme yapılacağı beklentisini örsellemektedir.

3.2. Türk Hukukunda Anıt Ağaçların Korunması

Türkiye’de anıt ağaçların yasal koruma altına alınma süreci, esasen, tüm dünya milletleri için eşsiz ve korunmaya değer nitelikteki kültür ve doğa varlıklarını, uluslararası koordinasyon ve iş birliği içerisinde, koruma altına alacak bir uluslararası sistem kurulması hedefiyle, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanarak imzaya açılan Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme’nin kabulü ve onaylanması ile başlamıştır. Nitekim, ülkemizi uluslararası hukukta bazı önemli yükümlülükler altına sokan işbu Sözleşme’nin 14.02.1983 tarihli ve 17959 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanmasının hemen ardından 2863 sayılı ve 21/7/1983 tarihli Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kanunu da yürürlüğe girmiştir (Güneş ve Önder, 2022: 101).

2863 sayılı ve 21/7/1983 tarihli Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kanunu incelendiğinde, işbu Kanunun içeriğinde doğrudan ‘anıt ağaç’ kavramına yer verilmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, ilgili Kanunun 6. maddesi kapsamında “...*özellik gösteren ağaç ve ağaç toplulukları ile benzerleri; taşınmaz tabiat varlığı örneklerindedir*” ifadesine yer verilerek; “*Tanımlar*” başlıklı 3/a(2).bendinde de tabiat varlıklarının, “*jeolojik devirlerle, tarih öncesi ve tarihi devirlere ait olup ender bulunmaları veya özellikleri ve güzellikleri bakımından korunması gerekli, yer üstünde, yer altında veya su altında bulunan değerler*” şeklinde tanımlandıkları görülür. Bu sebeple, 2863 sayılı Kanunun

ilgili maddelerinden yola çıkarak anıt ağaçların hukuki nitelikleri itibarıyla, Türk Hukukunda, insanlık tarihine tanıklık eden önemli unsurlardan biri olarak kabul edildikleri ve “*taşınmaz tabiat varlıkları*” kapsamında değerlendirilerek (Çolak, 2015: 10; Genç ve Güner, 2003: 6-8), yine 2863 sayılı işbu Kanun kapsamında korunan önemli doğal ve kültürel değerlerden oldukları söylenebilecektir.

Türk Hukukunda taşınmaz tabiat varlıkları olarak kabul edilen anıt ağaçların korunmasının meşru temellerinin, normlar hiyerarşisinin en tepesinde bulunan Anayasamızın 63. maddesinde yattığını da ayrıca belirtmekte fayda vardır. Anayasamızın 63. maddesi kapsamından yola çıkarak, bu bağlamda tabiat varlık ve değerlerine tanınan devlet korumasından bir taşınmaz tabiat varlığı olarak kabul edilen anıt ağaçların da yararlanacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’nun hemen arkasından kabul edilen, 2873 sayılı ve 9/8/1983 tarihli Milli Parklar Kanunu’nda da milli park sınırları içerisinde kalan, tabiat ve tabiat olaylarının ortaya koyduğu belirleyici özelliklere ve bilimsel değere sahip tabiat parçalarının, tabiat anıtları kapsamında korunacağına hükmedilmiştir. Milli Parklar Kanunu’ndaki bu düzenlemenin, milli parkların sınırları içerisinde kalan anıt ağaçların korunmalarına -tıpkı Natura 2000 Ağı çerçevesinde oluşturulan koruma alanlarının sınırları içerisinde kalan anıt ağaçların korunmalarında olduğu gibi- ayrıca katkı sağladığını da belirtmekte fayda vardır. Nihayet 1998 yılına gelindiğinde, Danıştay 6. Dairesinin ilgili kararı kapsamında, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu tarafından düzenlenen, -ve normlar hiyerarşisinde yönetmeliklerden sonra gelen adsız düzenleyici işlemlerden sayılan idari düzenleme niteliğindeki bir ilke kararı olan- 14.07.1998 tarih ve 597 sayılı (mülga) İlke Kararında, bu kerre ‘Anıt ağaç’ kavramının, Türk Hukuku kapsamında ilk kez açıkça zikredildiği görülmektedir (Sancakdar, 2012: 48-49, 187; Çolak, 2015: 135).

2012 yılında, -biraz gecikmeli de olsa- ‘anıt ağaç’ kavramının ilk kez asli hukuk kaynaklarından sayılan bir yönetmelik (Gözler, 2021: 42) olan, Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmeliğin 4/1(a) bendi kapsamında (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2012:1), özel olarak tanımlandığını görmekteyiz. Ayrıca işbu Yönetmeliğin 11 (1). Fıkrası kapsamında da bir ağacın, anıt ağaç olarak tespit ve tescil edilebilmesi için gereken ayırt edici özelliklerin belirlenerek, üç temel kriter şeklinde sınıflandırıldığı da anlaşılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre, bir ağacın, anıt ağaç olarak kabul edilebilmesi için gereken ayırt edici kriterlerden ilki, “*yaş, çap, boy ve siluet özellikleri itibarıyla kendi türüne has alışlagelmiş ebatları aşarak kuşaklar arasında bağ kurabilecek kadar uzun bir ömre*”

sahip olması; belirlenen ikinci kriter de ilgili ağacın “bulunduğu yörenin kültüründe olumlu ya da olumsuz, gerçek veya hayal ürünü, mistik ya da folklorik bir öyküyle” bağdaştırılmasıdır. İşbu Yönetmeliğin 11(1) fıkrasında belirlenen üçüncü ve son kriter ise, ilgili ağacın “yörenin yahut ulusun tarihindeki bazı olaylarla özdeşleşerek bu olaylara şahitlik etmesi”dir.

Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmeliğin 11(2) fıkrasında, “anıt ağaçların tespit edilmesine yönelik hususların ilke kararı ile belirleneceğinin” altının çizilmesi dolayısıyla, -bugünkü adıyla- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın anıt ağaçların tespit, tescil ve korumasının nasıl yapılacağıyla ilgili ilke kararları almaya devam ederek, anıt ağaçlarla ilişkin olarak İdare Hukuku kapsamında özel bir statü ortaya koyduğu anlaşılmaktadır (Sancakdar, 2012: 187; Çolak, 2015: 135). Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Merkez Komisyonu tarafından işbu ilke kararları, dönem dönem güncellenerek, Resmî Gazetede yayınlanmaktadır. 2024 yılı itibarıyla en güncel karar olan, 01.07.2022 tarihli ve 117 sayılı Tabiat Varlığı Olarak Belirlenecek Anıt Ağaçların Tespitine İlişkin İlke Kararındaki anıt ağaçlara ilişkin tanım şu şekildedir:

Geçmiş ile günümüz, günümüz ile gelecek arasında köprü kurabilecek uzunlukta doğal ömre sahip olan ağaçlardan yaş, gövde çapı, tepe başı ve boy itibarıyla kendi türünün alışlagelmiş ölçülerinin çok üzerindeki boyutlara ulaşan; ya da yöre tarihinde, mistik kültüründe ve folklorunda özel yeri bulunan ağaç ve bazı ağaç formundaki çalı türlerinin anıt ağaç olarak tanımlanmasına... (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022:1).

117 sayılı İlke Kararında görüldüğü üzere, anıt ağaçlara ilişkin olarak hem daha önceki (mülga) 110 sayılı İlke Kararındaki (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020:1) tanımın yinelenildiği, hem de yapılan tanımlamanın Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2012:1) madde 4(1)a bendinde yapılan tanım ile esasen benzer nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

117 sayılı İlke Kararında (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022) ayrıca, anıt ağaçların ‘kültürel, boyutsal ve görsel anıt ağaçlar’ şeklinde üç temel sınıfa ayrıldığı ve hangi ağaçların, anıt ağaç seçilerek belirtilen yasal korumadan faydalanabileceğine dair çeşitli kriterler ortaya konulduğu görülmektedir. 117 sayılı İlke Kararı kapsamından, Kültürel Anıt Ağaçların da kendi içlerinde, tarihi bir olay ya da kişiye ait geçmişe tanıklık ederek bu olay ya da kişiyle özdeşleştirilen “Tarihi Anıt Ağaçlar”; dini

bir inanç kapsamında yerel halk tarafından yüceltilen “Mistik Anıt Ağaçlar” ile yerel halkın örf-adetleri kapsamında toplumda özel bir yer edinen “Folklorik Anıt Ağaçlar” olmak üzere yine 3 alt kategoriye ayrıldığı görülmektedir.

117 sayılı İlke Kararında anıt ağaçların belirlenmesinde kullanılan bu kriterler, Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik madde 11’de belirtilen kriterlerle kıyaslandığında, 117 sayılı İlke Kararında sayılan kriterlerin, İşbu Yönetmeliktekiyle kıyasla biraz daha detaylandırılarak hazırlandığı, ancak 110 sayılı İlke Kararındaki sınıflandırma kriterlerinin korunduğu da söylenebilecektir.

Tüm bu yasal düzenlemeler ve ilke kararları ışığında, anılan kriterlere uyan ağaçların, anıt ağaç olarak tespit ve tescil edilerek, koruma alanlarının belirlenip bakım ve koruma çalışmalarının yapılarak, belli standartlar çerçevesinde tasarlanan tanıtım levhaları ile görünür hale getirilmelerine çalışılıp, kendilerine Türk Hukuku kapsamında belirlenerek sınırları çizilen, anıt ağaç statüsü çerçevesinde hukuki koruma sağlandığı görülmektedir (Çevikçelik, 2021:1489-1490, 1492, 1498).

4. TARTIŞMA

Avrupa Birliği'nin çevre sorunları ile mücadele konularında dünya ülkelerine liderlik etme iddialarına karşılık, aslında bu araştırmanın odağında bulunduğu söylenebilecek anıt ağaçların korunmalarının, üye devletlerin ulusal hukuk sistemlerine bırakılması ve henüz konuyu Birlik Hukuku kapsamında tam uyum sağlanacak şekilde düzenleyecek bir tüzüğün de bulunmaması, Avrupa Birliği hukuku bağlamında anıt ağaçların korunmasında önemli bir eksikliğe işaret etmektedir (Hartel vd., 2023:1-2). Bunun yanı sıra, küresel ısınma, iklim değişikliği, çevre kirliliği, türlerin yok oluşu gibi çevre sorunlarıyla mücadele ederek, aynı zamanda da sürdürülebilir ve yeşil kalkınmanın gerçekleştirilmesini hedefleyen önemli Avrupa Birliği belgelerinden olan 2030 için Avrupa Biyoçeşitlilik Stratejisi, Yeşil Mutabakat ve Avrupa İklim Yasasında, çevrenin korunmasına önemli katkıları olan anıt ağaçlardan hiç bahsedilmemesi, özellikle Avrupa Birliği'nin biyolojik çeşitlilik kayıplarının engellenmesi, iklim değişikliğiyle mücadele ve diğer çevresel konularda küresel öncü olma iddiasının bir kere daha gözden geçirilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Ayrıca çevrenin korunması konularında küresel başat olma iddiasındaki Avrupa Birliği'nin, anıt ağaçların Birlik düzeyinde yapılacak yasal düzenlemelerle korunması için çalışmanın da ötesinde, sağlıklı bir çevre ve toplum için önemi pek çok bilimsel çalışma kapsamında ortaya konan anıt ağaçlara ilişkin olarak yapılacak uluslararası çabalara öncülük etmesi gerektiği de açıktır.

Üye devletler ve Avrupa Çevre Ajansı (*European Environment Agency*) nezdinde anıt ağaçların tespit, tescil ve korunmalarına yönelik çaba sarf edildiği görülmekte ise de, Birlik müktesebatının incelenmesi kapsamında ortaya çıkan tabloya baktığımızda, anıt ağaçların tespiti, tescili ve korunması hususunda, Birlik düzeyinde tam uyum sağlayarak parçalı görünümü ortadan kaldıracak nitelikte ve Tüzük şeklinde yapılmış bir Avrupa Birliği Hukuku enstrümanına ihtiyaç olduğu bir kere daha ortaya çıkmaktadır.

Gerek konunun içerdiği önem gerekse de Avrupa Birliği'nin her fırsatta altını çizdiği gibi 'kimsenin geride bırakılmaması' (*European Commission, 2019: 4*) hususundaki hassasiyeti de anıt ağaçlar konusunda Birlik çapında tam uyumu sağlayacak yasal düzenleme ihtiyacını daha da kuvvetlendirmektedir.

Tespit edilen yasal eksikliğin giderilerek anıt ağaçların devam eden ve gelecekte yapılması planlanan bilimsel çalışmalarla, politika ve strateji çalışmalarında daha fazla dikkate alınmasının sağlanması, Avrupa Birliği'nin özellikle iklim değişikliğiyle mücadele, biyolojik çeşitlilik kayıplarının engellenmesi, habitat ve ekosistemlerin korunması gibi çevrenin korunmasına ve çevresel sürdürülebilirliğin tesisine ilişkin hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi açısından da önemlidir. Bir diğer ifade ile, çok çeşitli türlere ve habitatlara ev sahipliği yapan anıt ağaçların korunması için atılacak her adımın, bir bütün olarak doğanın korunmasına ilişkin konulan hedeflerin gerçekleştirilmesine tahmin edilenin çok üzerinde katkı sağlayacağı öngörülmektedir (*Piovesan vd., 2022: 1026*).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tüm bu sebeplerle, anıt ağaçların Birlik Hukuku kapsamında tüzük şeklinde düzenlenmesi, hem anıt ağaçların Birlik çapında tam uyumlu bir şekilde korunmalarının önünü açacak, hem tarihsel, kültürel ve çevresel manada Avrupalılık kültürünün somut bir örneğini oluşturarak kültürel değerlerin korunmasına hizmet edecek, hem de yapılacak yasal düzenleme ile anıt ağaçların tespiti ve korunmasında üye ve aday ülkeleri de kapsayacak şekilde Natura 2000 Ağına benzer bir koruma zincirinin ortaya konabilmesini kolaylaştırabilecektir. Böyle bir gelişmenin, Avrupa Birliği'nin çevre konularında küresel başat aktör olma çabalarını ve sürdürülebilirlik çalışmalarını perçinleyecektir.

Birlik Hukuku kapsamında ortaya konan strateji ve yasal düzenlemelerde anıt ağaçlara ilişkin olarak göze çarpan bu önemli eksikliklere rağmen, anıt ağaçların sahip oldukları eşsiz özellikler nedeniyle, doğanın ve insan sağlığının korunmasına ve gezegenin ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yaptıkları

değerli katkılar da göz önüne alınarak, bu ağaçların korunmaları hedefi ile özellikle Yeşil Mutabakat'ın ortaya koyduğu iklim değişikliğiyle mücadele, insan sağlığının, biyolojik çeşitliliğin ve ekosistemlerin korunarak, ekonomik dönüşümün sağlanması hedefleri arasında (*European Commission, 2019: 2-4*) doğrudan ilişki kurulabileceğinden de şüphe edilmemelidir.

Anıt ağaçların "anahtar türleri (*key species*)" olarak nitelendirilen ve ekosistemlerin kalıcı olarak yenilenmeleri ile değişen iklim koşullarına uyum sağlayabilmelerine önemli katkılar sağlayacağı düşünülen, kayın, meşe ve duglas köknarı gibi türlerden oluşan anıt ağaçların, özel bir korumadan yararlanmalarının sağlanması da Birlik Hukukunda yapılacak mevzuat çalışmaları çerçevesinde unutulmaması gereken bir başka önemli husustur. Nitekim, anıt ağaçlara özel olarak yapılacak yasal düzenlemeler kapsamında, anahtar türlere özel önlemler alınması, biyolojik çeşitliliğin korunması ve iklim değişikliğine uyum çalışmalarına da katkı sağlayacaktır (*Piovesan vd., 2022: 1027*). Böylece Birlik düzeyinde anıt ağaçlara sağlanacak güçlü korumanın, aday ülkeler, komşuluk politikası kapsamındaki ülkeler ile Avrupa Birliği'nin etki periferisinde bulunan ve değer geçirgenliğinin artırılması hedeflenen diğer üçüncü ülkelere de aktararak, anıt ağaçların tespit ve korunmalarının sağlanmasına yönelik işbirliği platformlarının oluşturulması -çevre sorunlarının evrenselliği ve bu sorunların çözümünde küresel işbirliğinin önemi de göz önüne alındığında-, çevre sorunları ile küresel manada topyekün mücadele edilerek, gezegenimizin sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi adına tüm insanlık için paha biçilmez bir öneme sahiptir.

Türk Hukukunda anıt ağaçların ne şekilde tespit edilerek korunacaklarına ilişkin mevcut yasal düzenlemeler incelendiğindeyse, bu ağaçların gerek Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmeliğin 11. maddesinde, gerekse de 117 sayılı İlke Kararında, boyutsal, görsel ve kültürel (alt başlıklar: tarihi, mistik ve folklorik) anıt ağaçlar şeklinde üç ana başlık altında sınıflandırılarak, bir ağacın sadece bu sınıflar kapsamında, anıt ağaçlara sağlanan hukuki korumadan yararlanabildiği anlaşılmaktadır.

Oysaki ortaya konan bilimsel çalışmaların, bir ağacın anıt ağaçlara sağlanan yasal korumadan faydalanabilmesi bağlamında başka boyutları da işaret ettiği görülmektedir. Bunlar "Biyolojik Anıt Ağaçlar" ve "Ekolojik Anıt Ağaçlar" boyutlarıdır. İşbu makale çalışmasının, "2.2. Anıt Ağaçların Korunmaları Gereğinin Temelleri" başlığı altında açıklandığı gibi, kimi ağaçların, sahip oldukları eşsiz biyolojik ve genetik özellikleri sebebiyle, değişen iklim koşullarına yüzlerce yıl direnebilmeleri dahi bu ağaçların diğer kategoriler kapsamına girmeseler de ortaya konacak yeni bir boyut olan

“Biyolojik Anıtsal Ağaçlar” kapsamında anıt ağaçlara sağlanan hukuki korumadan faydalanmaları gerekmektedir. Bunun yanı sıra da çevrenin korunmasına yaptıkları eşsiz ekolojik katkıların tespiti halinde, bu ağaçların da anıt ağaç korumasından ortaya konacak bir diğer yeni boyut olan “Ekolojik Anıtsal Ağaçlar” sınıfı kapsamında korunmaları gerekecektir. Bu eksikliklerin giderilebilmesi amacıyla, “Biyolojik Anıtsal Ağaçlar” ve “Ekolojik Anıtsal Ağaçlar” sınıflarının Türk Hukuku kapsamındaki yasal düzenlemelere eklenmesi gerektiği söylenebilecektir. Anıt ağaçların sınıflandırılmasına ilişkin olarak yapılacak bu eklemeler, anıt ağaçlara Türk Hukukunda sağlanan korumanın en üst seviyeye taşınmasına da yardım edecektir.

Tespit edilen eksikliklere rağmen, ülkemizde anıt ağaçlara ilişkin envanter çalışmalarının son dönemde hızlandığı görülmektedir. Nitekim, 2020 tarihli, 6. Türkiye Çevre Durum Raporu incelendiğinde, anıt ağaçların jeolojik dönemlere, tarih öncesi ya da tarih sonrasına tarihlenebilen, nadir bulunan ve korunması gereken tabiat varlıklarından olduklarının vurgulanarak yapılan envanter çalışmaları sonucunda bir katalog oluşturulduğu görülmektedir (Directorate General of Environmental Impact Assessment, 2020: 7, 244). Bu bağlamda Türkiye’de tescillendiği tespit edilen anıt ağaç sayısının 2020 yılı itibarıyla 9092’ye, 2024 yılı itibarı ile ise 9369’e ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu da Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının Anıt Ağaçlar Projesi kapsamındaki e-katalog incelendiğinde, 2020 yılından bugüne tescillenerek koruma altına alınan anıt ağaç sayısında gözle görülür bir artışa dikkat çekmektedir (anitagaclar.gov.tr, 2024). Kataloglanan anıt ağaç sayısındaki bu gözle görülür yükseliş, anıt ağaçların korunmaları ve geleceği için ülkemiz adına sevindiricidir.

Sonuç olarak, hem doğanın kendisi hem de insanlık için büyük değer atfedilen anıt ağaçların layıkıyla korunabilmeleri için özellikle bu ağaçların bulunduğu alanlardaki yerel halktan başlayarak, yerel yöneticiler (Şengül, 2001: 148, 153) ve diğer kamu yöneticileri, Üniversiteler ile STK’lar da dahil olmak üzere, toplumun her kesiminin katılımı sağlanıp, bu ağaçların neden değerli olduklarına ve niçin korunmaları gerektiğine ilişkin bilgi seviyesinin yükseltilerek, farkındalık oluşturulması son derece önemlidir (Asciuto vd., 2015: 56).

Toplumsal farkındalığın oluşturulabilmesi için anıt ağaçların neden korunmaları gerektiğine ilişkin müfredat hazırlanması ve eğitim çalışmaları yapılması gerekmektedir. Bu konudaki en büyük sorumluluk ise, kamu yöneticilerine düşer. Bir diğer ifade ile, anıt ağaçlar konusunda toplumsal bilgi, duyarlılık ve farkındalığın artırılması amacıyla çevre yönetimi araçlarından biri olan

‘çevre için eğitim’ programlarına ihtiyaç vardır. Zira bu gibi eğitim programları, insan tutum ve davranışlarını olumlu yönde ve doğrudan etkileyerek, halkın da katılımı ve desteğiyle çevre sorunlarının kaynağında önlenmesine katkı sağlanması neticesini beraberinde getirebilecek güçtedirler (Şengül, 2001: 137-142). Bu doğrultuda yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası platformlarda hazırlanacak çevre için eğitim programlarına anıt ağaçların korunmalarının öneminin de dahil edilmesi, diğer çevre yönetimi araçlarının etkisini de arttırabilecektir. Bu nedenlerle, çeşitli çevresel sorunların çözümünde ve sürdürülebilirliğin tesisinde kilit rol oynaması beklenen ve ortak tarihi-kültürel değerler olarak addedilen anıt ağaçların, uluslararası koordinasyon ve işbirliği altında tespit ve tescil edilip, bilimsel temellerle ve tek merkezli olarak hazırlanacak küresel anıt ağaç envanter ve veri bankası ile (Akgün vd., 2018: 310), etkili denetim ve yaptırım mekanizmalarını da içeren yasal düzenleme ve politikalarla koruma altına alınmaları, bu eşsiz değerlerin gelecek kuşaklara aktarılması çalışmalarının hızlanması bakımından gerekli ve önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akgün, B., A. Okumuş, E. Yazar (2018). Gaziantep Yöresinde Bulunan ve Anıt Ağaç Niteliği Taşıyan Doğu Çınarı (*Platanus Orientalis L.*)’nın Fiziksel Özelliklerinin Belirlenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 21(4), 305-311.
- Anitagaclar.gov.tr (2024). Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Anıt Ağaçlar Projesi, Türkiye, 31.03.2024 tarihinde <https://anitagaclar.gov.tr/proje-hakkinda> adresinden alındı
- Antkowiak W. ve Ludian J. (2016). Natural monuments and monumental trees in the Oborniki and Ryczywol communes (Wielkopolska Voivodeship), Steciana, 20(4), 2019-231. <https://doi.org/10.12657/steciana.020.023>
- Asciuto, A., V. Borsellino, M. D’Acquisto, C.P. Di Franco, M. Di Gesaro ve E. Schimmenti (2015). Monumental trees and their existence value: the case study of an Italian natural park. *Journal of Forest Science*, 61(2), 55-61. <https://doi.org/10.17221/86/2014-JFS>
- Bernardez Villegas, G., A.R. Rodriguez, I. S. de la Iglesia, X.I. F. Alonso (2021). Monumental palms in Galicia (NW Spain). *Palms*, 65(1): 5-25.
- Blicharska, M. ve G. Mikusinski (2014). Incorporating Social and Cultural Significance of Large Old Trees in Conservation Policy. *Conservation Biology*, 28(6): 1558-1567.

- Brans E. (2022). Climate change Liability, negative emissions and Biodiversity Restoration. *Journal for European Environmental and Planning Law*, 19, 311-336, <https://doi.org/10.1163/18760104-19040003>.
- Butler, J. (2018). *Ancient and other trees of special interest: indicators of old growth biodiversity and heritage. Ancient Woodlands and Trees: A Guide for Landscape Planners and Forest Managers*. İçinde Ed. A.H. Çolak, S. Kirca, I.D. Rotherham. Ankara: TÜBA.
- Camarda, I. ve G. Brundu (2021). Monumental trees and old-growth forests in Sardinia (Italy). *Flora Mediterranea* 31 (Special Issue): 407-414. <https://doi.org/10.7320/FIMedit31SI.407>.
- Cannizzaro, S. ve G.L. Corinto (2014). The role of monumental trees in defining local identity and in tourism. A case study in the Marches Region. *Geoprogess Journal*, 1(1): 29-48.
- Cannon, C. H., G. Piovesan ve S. Munné-Bosch (2022). Old and ancient trees are life history lottery winners and vital evolutionary resources for long-term adaptive capacity. *Nature Plants*, 8: 136-145.
- Colangelo, M., J.J. Camarero, A. Gazol, G. Piovesan, M. Borghetti, M. Baliva, T. Gentilesca, A. Rita, A. Schettino ve F. Ripullone, (2021). Mediterranean old-growth forests exhibit resistance to climate warming. *Science of the Total Environment*, 801, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.149684>.
- Çakmak, N.M. (2008). Biyolojik Çeşitliliğin Hukuken Korunması ve Kamu Yararı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(1), 133-166. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000292
- Çevikçelik, M. (2021). Anıt Ağaçların Hukuki Rejimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(2), 1483-1509.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2012). *Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik*, RG, 19 Temmuz 2012, Sayı 28358
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2020). *Tabiat Varlığı Olarak Belirlenecek Anıt Ağaçların Tespitine İlişkin İlke Kararı*, Karar sayısı 110, Karar Tarihi: 10.09.2020, RG, 24 Ekim 2020, Sayı 31284.
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2022). *Tabiat Varlıklarını Koruma Merkez Komisyonu'nun Tabiat Varlığı Olarak Belirlenecek Anıt Ağaçların Tespitine İlişkin İlke Kararı*, Karar sayısı 117, Karar Tarihi: 01.07.2022, RG, 20 Temmuz 2022, Sayı 31898.
- Çolak, N. İ. (2015). *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Hukuku*. İstanbul: XII Levha, 2. Baskı.
- Dafni A. (2006). On the typology and the worship status of sacred trees with a special reference to the Middle East. *Journal of Ethnobiol Ethnomed*, 2(26). Doi: 10.1186/1746-4269-2-26.
- Directorate General of Environmental Impact Assessment, Permit, and Inspection, (2020). *6th the State of Environment Report for Republic of Turkey*. Ankara: Ministry of Environment and Urbanization.
- Dirik, H., R. Erdoğan, H.S. Altınçekiç, H. Altınçekiç (2014). Kent ağaçlarının işlevleri, koruma önemi ve değer belirleme yaklaşımları. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 15(2): 161-174.
- Dreslerova, J. (2017). Memorial trees in the Czech Landscape. *Journal of Landscape Ecology*, 10(2), 78-108.
- European Commission (2019). *The European Green Deal*. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels: The European Commission.
- European Union (2022). *Strengthening Cultural Heritage Resilience for Climate Change: Where the European Green Deal Meets Cultural Heritage*, Luxembourg. <https://doi.org/10.2766/44688>.
- Genç M. ve Ş. T. Güner (2003). *Göller Bölgesi'nin Anıt Ağaçları*. Ankara: Isparta Valiliği, İl Özel İdare Müdürlüğü.
- Gözler, K. (2021). *İngilizce Karşılıklarıyla Hukukun Temel Kavramlar*. 19. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları.
- Güneş, C. ve S. Önder (2022). Konya ili Meram ilçesinde bulunan anıt ağaçların incelenmesi ve koruma statülerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, 5(2): 100-111.
- Hartel, T., V. Arghiuş, F. Stoican, K. O. Reti, Laura Bouriaud (2023). New Law for Old Trees in Romania: lessons and opportunities. *Conservation Science and Practice*, 5,1-4.
- Lindenmayer, D.B. ve W.F. Laurance (2016). The Unique Challenges of Conserving Large Old Trees. *Trends in Ecology & Evolution*, 31(6), 416-418.
- Lopes, R.P., C.S. Reis, P.R. Trincão (2019). Portugal's trees of public interest: Their role in botany awareness.

- Finisterra, LIV(110): 19-36. <https://doi.org/10.18055/Finis14564>.
- Maiorano, L., G. Amori, A. Montemaggiore, C. Rondinini, L. Santini, S. Saura, L. Boitani (2015). On how much biodiversity is covered in Europe by national protected areas and by the Natura 2000 network: insight from terrestrial vertebrates. *Conservation Biology*, 29(4), 986-995.
- Mannu, R., L.M. Torres-Vila, M. Olivieri ve A. Lentini (2021). When a threatened species becomes a threat: a key to reading the Habitats Directive based on occurrence and distribution of *Cerambyx cerdo* L. in Mediterranean urban and peri-urban areas. *Insect Conservation and Diversity*, 14: 730-735. <https://doi.org/10.1111/icad.12531>
- Mölder, A., M. Schmidt, T. Plieninger ve P. Meyer (2020). Habitat-tree protection concepts over 200 years. *Conservation Biology*, 34(6), 1444-1451.
- Petrucelli, R., C. Giordano, M.C. Salvatici, D. Beghe, M. Rodolfi, A. Fabbri ve C. Benelli (2021). Characterization and conservation of "Olivo della Strega": an ancient olive tree, precious resource for natural and cultural heritage. *Rendiconti Lincei Scienze Fisiche e Naturali*, 32: 311-324.
- Pietraszko, E., J. Zarnowiec, S. Szafran, T. Zalot, G. Dziergas, P. Jarosz (2022). What can we learn from monitoring of monumental trees – A case study of the Jasienica and Jaworze Communes (Silesia, South Poland). *Journal of Ecological Engineering*, 23(6): 129-138.
- Piovesan, G., C.H. Cannon, J. Liu ve S. Munné-Bosch (2022). Ancient trees: irreplaceable conservation resource for ecosystem restoration. *Trends in Ecology & Evolution*, 37(12), 1025-1028.
- Rivers, Malin, Adrian C. Newton, Sara Oldfield ve Global Tree Assesment Contributors (2023). Scientists' warning to humanity on tree extinctions. *Plants, People, Planet*, 5(4), 466-482. <https://doi.org/10.1002/ppp3.10314>
- Sancakdar, O. (2012). *Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Hukuku: Teorik ve Uygulamalı Bir Yaklaşım*. Ankara: Seçkin, 2.Baskı.
- Stephenson, N., A. Das, R. Condit, S. E. Russo, P. J. Baker, N. G. Beckman, D. A. Coomes, E. R. Lines, W. K. Morris, N. Rüger, E. Alvarez, C. Blundo, S. Bunyavejchewin, G. Chuyong, S. J. Davies, A. Duque, C. N. Ewango, O. Flores, J. F. Franklin, H. R. Grau, Z. Hao, M. E. Harmon, S. P. Hubbell, D. Kenfack, Y. Lin, J.R. Makana, A. Malizia, L. R. Malizia, R. J. Pabst, N. Pongpattananurak, S.-H. Su, I-F. Sun, S. Tan, D. Thomas, P. J. van Mantgem, X. Wang, S. K. Wiser ve M.A. Zavala (2014). Rate of tree carbon accumulation increases continuously with tree size. *Nature* 507, 90-93. <https://doi.org/10.1038/nature12914>
- Şengül, M. (2001). Bir Çevre Yönetimi Aracı Olarak Çevre için Eğitim. *Amme İdaresi Dergisi*, 34(4), 137-155.
- Yan S. (2023). The Role and Value of Ancient Trees in the Ecosystem. *International Journal of Molecular Ecology and Conservation*, 13(2), 1-7, Doi: <http://dx.doi.org/10.5376/ijmec.2023.13.0002>
- Zapponi, L., G. Mazza, A. Farina, L. Fedrigoli, F. Mazzocchi, P. F. Roversi, G. S. Peverieri ve F. Mason (2017). The role of monumental trees for the preservation of saproxylic biodiversity: re-thinking their management in cultural landscapes. *Nature Conservation*, 19, 231-243. <https://doi.org/10.3897/natureconservation.19.12464>.

© 2019 & 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

EXTENDED ABSTRACT

Monumental trees are unique examples of biological diversity, serving as strong supports for ecosystems and as cradles of habitats hosting many species. These trees are valuable parts of local culture and silent witnesses to history, significant both biologically, ecologically, socially, and economically (Lindenmayer and Laurance, 2016; Piovesan, 2022; Cannon et al., 2022). Therefore, the conservation of monumental trees is secured through legal regulations as cultural and natural heritage (Çevikçelik, 2021).

The damage inflicted on monumental trees, whether directly or indirectly, knowingly or unknowingly, can disrupt the natural balance, although the exact nature and severity of these impacts are not fully known. Nonetheless, it can be said that any damage to these trees is often difficult or impossible to repair (Brans, 2022). The consequences of such damage are significant not only environmentally but also socially and economically, affecting sustainability to a great extent (Blicharska and Mikusinski, 2014). Therefore, the conservation of monumental trees plays a crucial role in combating climate change and preventing biodiversity loss (Cannon et al., 2022).

Reasons of Conserving Monumental Trees

Monumental trees, which can be described as wise entities from the past, have managed to withstand various natural events and climate conditions for centuries. Their ability to persist through generations, along with the ancient knowledge accumulated within them, highlights the necessity of protecting these unique beings both in the field and legally. This article aims to explain the reasons behind the protection of monumental trees in more detail by dividing the topic into various dimensions: biological, ecological, human, and economic.

Biological Dimension: Monumental trees' ability to survive despite changing climate conditions over centuries demonstrates their strong biological and genetic traits. This resilience makes them significant in the context of combating climate change. Their evolutionary roadmap offers valuable insights, making them increasingly important to the scientific community.

Ecological Dimension: Monumental trees contribute significantly to carbon absorption, soil and air quality improvement, and temperature reduction. In some cases, a single monumental tree can absorb more carbon than an entire small forest of medium-sized trees. Their contribution to environmental sustainability also includes preserving biodiversity and habitats. They provide micro-habitats for various species, acting as biodiversity hubs and supporting the overall ecosystem.

Human Dimension: Monumental trees have played a significant role in cultural heritage, featuring in myths, legends, and folklore. They contribute to societal well-being by providing a healthier and more livable environment. Their cultural, emotional, and physical benefits to humans make them integral to local history and traditions, and their protection is often embraced as part of cultural heritage conservation.

Economic Dimension: Monumental trees also contribute to the economy through ecotourism and outdoor recreational activities. These activities have gained popularity, especially post-COVID-19, as people seek nature-based experiences. Monumental trees enhance the local landscape, increasing real estate value and providing new job opportunities, thereby supporting regional economic development.

When considering all these dimensions together—particularly their unique contributions to combating various environmental issues and serving the common good—it becomes clear that the legal foundations for protecting monumental trees are based on the overarching principle of public benefit. Thus, protecting these trees is crucial for biological, ecological, human, and economic reasons.

Conservation of Monumental Trees in the European Union and Turkey

There are many critical reasons for conserving monumental trees. The European Union (EU), which has adopted the principle of combating environmental issues, has enacted legal regulations to conserve these trees. The EU's stance on this issue is directly related to the goals of the Green Deal, which aims to combat climate change, protect biodiversity, and achieve sustainable economic transformation (European Commission, 2019).

EU environmental policies foresee more measures to conserve monumental trees. The conservation of these trees should be achieved uniformly across the EU. In this context, legal regulations at the EU level can create a conservation network that includes member and candidate countries.

In Turkish Law, monumental trees are conserved under certain regulations. These trees are classified based on their dimensional, visual, and cultural attributes. The Regulations on the Identification, Registration, and Approval of Protected Areas and the Principle Decision No. 117 classify monumental trees into three main categories: dimensional, visual, and cultural (historical, mystical, and folkloric). However, there are scientific suggestions for including biological and ecological monumental trees within the conservation framework.

Implications for Conservation of Monumental Trees

The proposed legal regulations and strategies for the conservation of monumental trees emphasize their role in preserving biodiversity and adapting to climate change. Developing and expanding the legal framework in the EU and Turkey can provide more effective measures for conserving monumental trees. Some of the recommended strategies for the conservation of these trees include:

- There is a need to develop and expand the legal regulations in EU and Turkish Law for the conservation of monumental trees. These regulations should also include biological and ecological monumental trees.
- Increasing public awareness about the conservation of monumental trees through environmental education programs is crucial. The participation of local communities, administrators, and NGOs should be ensured, and the importance of these trees should be communicated effectively (Asciuto et al., 2015).
- Accelerating inventory studies and using scientific methods to identify monumental trees are essential. The ongoing efforts in Turkey to catalog these trees should be continued and enhanced (Directorate General of Environmental Impact Assessment, 2020).
- International cooperation and coordination are necessary for the conservation of monumental trees. Establishing cooperation platforms between the EU and other countries can help develop common strategies for the conservation of these trees.

Conclusion

The conservation of monumental trees is vital for maintaining biological diversity, preserving ecosystems, and combating climate change. Enhancing legal regulations and increasing public awareness in the EU and Turkey will significantly contribute to the sustainability of these trees. Implementing the recommended strategies for the conservation of monumental trees and expanding legal regulations will help ensure these valuable natural assets are passed on to future generations. The conservation of monumental trees is crucial not only for environmental sustainability but also for preserving cultural and historical values. As a result, national and international measures to conserve these trees hold great value for nature and humanity.

İnsani Müdahale, Koruma Sorumluluğu ve Kıbrıs Barış Harekâtı*

Humanitarian Intervention, Responsible to Protect and Cyprus Peace Operation

Alperen EPIK¹, Çağrı Emin DEMİRBAŞ²

Öz

İnsani müdahale kavramı, haklı savaş doktrininin teolojik köklerinden, insan hakları gibi evrensel normlara uzanan bir tarihsel seyir izlemiştir. Günümüzde kavram, sosyal bilim alanlarındaki tüm kavramlar gibi, tek bir tanıma indirgenemeyen tartışmalı bir yapıya sahiptir. Kimi yazarlar, insani müdahalenin devletin egemenliğine zarar verdiğini ve uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye düşürdüğü görüşündedir. Kimileri ise insan hayatının devlet egemenliğinden daha öncelikli olduğu görüşünden hareketle insani müdahalenin kimi durumlarda gerekli olduğunu iddia etmektedir. 2001 yılında “Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu”, “Koruma Sorumluluğu” isimli bir raporla insani müdahale tartışmalarına yeni bir boyut ekleyerek, insani müdahale kavramı yerine koruma sorumluluğu kavramını önermiştir. Buna göre kendi halkını insanlık vicdanını kanatan kimi insancıl krizlerden koruyamayan, korumayan veya bizzat krizin sorumlusu olan devletlere yönelik gerçekleştirilecek askeri müdahalenin uluslararası toplumun koruma sorumluluğunu oluşturacaktır. Kıbrıs sorunu II. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar gelmiş ve sürmekte olan bir meseledir. Bu mesele 1959 Londra-Zürih Antlaşmaları ile kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti ile çözülmeye çalışılmış fakat başarıya ulaşamamıştır. 20 Temmuz 1974'e kadar çok sayıda Kıbrıs Türk'ünün öldürülmesi, göçe zorlanması gibi olaylar ortaya çıkmış ve bu olaylar Türkiye'yi Kıbrıs'a yönelik bir askeri müdahale gerçekleştirmeye yönlendirmiştir. 15 Temmuz 1974'te Nikos Sampson önderliğinde gerçekleştirilen darbe girişimi ile Kıbrıs Cumhuriyeti'nin uluslararası hukuk açısından varlığını tescilleyen antlaşmaların ihlali ortaya çıkmış ve bu doğrultuda 20 Temmuz 1974'te Türk Silahlı Kuvvetleri Kıbrıs Barış Harekâtı ile duruma müdahil olmuştur. Bu çalışmada cevaplandırılmaya çalışılan temel soru Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştirmiş olduğu askeri müdahalenin, Koruma Sorumluluğu raporunun insancıl askeri müdahale için getirmiş olduğu altı kriteri karşılayıp karşılamadığıdır. Çalışmanın temel argümanı Kıbrıs Barış Harekâtı'nın koruma sorumluluğu kriterleri çerçevesinde bir insani müdahale olarak değerlendirilebileceğidir.

Anahtar Kelimeler: İnsani Müdahale, Koruma Sorumluluğu, Kıbrıs Barış Harekâtı

Abstract

Historically, there are many definitions as from religion to notion which define with helping by universal norms on Notion of humanitarian intervention. Also, there are different perceptions to humanitarian intervention which it is hard to define only one definition. A group thinks that humanitarian intervention damage to international peace and security which because of violating state sovereignty. So, they are against humanitarian intervention. Other group thinks that human life is more important than state sovereignty and they thinks that there are necessities for humanitarian intervention in some situations. In 2001 International Intervention and State Sovereignty Comission published Responsibility to Protect Report and they strive to clarify to notion of humanitarian intervention. Cyprus Question is a issue which continue from WWII to today. This issue was tried to be resolved with the Republic of Cyprus, which was established with the 1959 London-Zurich Agreements, but it could not continue as a state it lived due to the problems that emerged before and after this agreement and also with these evets such as the killing of many Turkish Cypriots and forcing them to migrate until 20 July 1974 emerged. With the coup attempt carried out under the leadership of Nikos Sampson on July 15,1974, the violation of the treaties that registered the existence of the Republic of Cyprus in terms of international law on the island was revealed, and with the peace operation organized by the Turkish Armed Forces on the island on July 20, 1974, the bloodshed on the island was stopped. Although the Reponsibility to Protect Report was created after the intervention of the Republic of Turkey, it does not mean that the report cannot be applied to it. The queestion that I will try to answer in this article will be whether the intervention of the Republic of Turkey meets the six criteria for military intervention created by the Responsibility to Protect Report.

Keywords: Humanitarian Intervention, Responsibility to Protect, Cyprus Peace Operation

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. Bu araştırma makalesi İnsani Müdahale, Koruma Sorumluluğu ve Kıbrıs Barış Harekâtı konulu devam eden yüksek lisans tez çalışmasının bir ürünüdür. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed. This research article is an output of an ongoing master's thesis on Humanitarian Intervention, Responsibility to Protect and the Cyprus Peace Operation.

¹ Alperen EPIK

ORCID ID: 0000 - 0002 -3063 -6662

Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye. alperenrustemepik@gmail.com

Canakkale On Sekiz Mart University, Institute of Post Graduate, International Relations, Canakkale, Turkey. emailadresini@universite.edu.tr

² Çağrı Emin DEMİRBAŞ

ORCID ID: 0000-0001-8281-2827

Dr. Öğr.Üyesi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, Çanakkale, Türkiye. cagriemindemirbas@comu.edu.tr

Asst.Prof., Çanakkale On Sekiz Mart University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Relations, Çanakkale, Türkiye. cagriemindemirbas@comu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 08.09.2024

Kabul Tarihi/Accepted : 27.11.2024

Çevrimiçi Yayın/Published : 02.12.2024

Makale Atf Önerisi /Citation (APA):

Epik, A., Demirbaş, Ç.E. (2024). İnsani Müdahale, Koruma Sorumluluğu ve Kıbrıs Barış Harekâtı. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 56-74. DOI:10.47899/ijss.1563277

1. GİRİŞ

Haklı savaş öğretisi, kökenleri Roma dönemine kadar dayandırılabilir olan ve savaşın hangi durumlarda haklı görülebileceğine ilişkin görüşler içeren bir öğretilerdir. İnsani müdahale kavramı da haklı savaş anlayışının modern devletler sistemine uyarlanmış bir biçimi olarak değerlendirilmektedir. Ancak kavramın günümüzdeki haline ulaşması Soğuk Savaş sonrası dönemde gerçekleşmiştir. Uluslararası ilişkiler literatüründe yaygın olarak kullanılan insani müdahale tanımı, bir devletin ya da devletler grubunun başka bir devlete karşı geniş çaplı insan hakları ihlallerini önlemek amacıyla kuvvet kullanmasıdır (Bozkurt, 2002).

Kavramın dünya siyasetinde ciddi bir biçimde tartışılmaya başlanması ise Soğuk Savaşın bittiği döneme rast gelmektedir. 1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Bosna-Hersek ve Kosova, Afrika'da ise Ruanda ve Somali gibi bazı insani krizlerin askeri müdahale aracılığıyla önlenmesine yönelik tartışmalar insani müdahale kavramını literatürün gündemine taşımıştır. Bu tarz insani krizlerin dünyanın her yerinde yaşanıyor ve yaşanabilecek olması durumuna cevaben insani müdahale 1999 yılı itibariyle artık Birleşmiş Milletler (BM) seviyesinde tartışılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan bu kavram 2001 yılında yayımlanan Koruma Sorumluluğu raporu (The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty) ve daha sonra BM bünyesinde yayımlanan ilgili diğer raporlar ile belirli bir somutluk kazanabilmiştir. Koruma Sorumluluğu (KoS) raporuna göre koruma sorumluluğu kavramı, egemen devletlerin günümüz uluslararası toplumunda vatandaşlarını önlenemez felaketlerden kurtarma ve aynı zamanda bunlardan koruma sorumluluğuna sahip olduklarını ifade etmektedir. Bu ifadeye ek olarak devletlerin insani krizleri durdurmaya isteksiz ya da yetersiz kalmaları durumunda böylesi durumların önlenmesi için devletler topluluğu KoS Raporu'nda vurgulanan eylemleri yapmakta yetkili görülebilir (ICISS, 2002).

Bu çalışmada 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a gerçekleştirmiş olduğu Kıbrıs Barış Harekâtı'nın karar alma sürecinde insani kaygıların ne ölçüde rol oynadığı araştırılmaktadır. Bu yapılırken 2001 yılında yayımlanan KoS raporunda belirtilen Tepki Verme Sorumluluğu ve bu sorumluluğun doğru bir biçimde gerçekleştirilebilmesini sağlamak üzere önerilmiş olan altı kriter insani kaygıların anlaşılabilmesinde temel dayanak oluşturacaktır. Dahası çalışmada KoS ilkeleri çerçevesinde Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı'na yönelik askeri müdahale kararını alması ve bu

harekâtı yönetme süreci incelenecek ve buradan hareketle bu harekâtın KoS ilkelerinin yeterliliklerini karşılayabilecek durumda olup olmadığı tespit edilecektir. Karşılayamadığı durumlarda ise elde edilen sonuçların KoS'un gelişimi açısından normatif çıkarımlar yapmaya elverişli olup olmadığı araştırılacak ve bu doğrultuda değerlendirmeler yapılacaktır.

2. İNSANI MÜDAHALE VE KORUMA SORUMLULUĞU RAPORU

İnsani müdahale kavramının günümüzde herkesçe kabul edilen bir tanımı bulunmamaktadır. İnsani müdahale kavramı üzerine çalışan İngiliz Okulu teorisyenlerinden olan Adam Roberts insani müdahale tanımı yaparken insani kaygıları ön plana çıkarmış ve kavramı "bir devlete onun rızası olmadan, ölüm ya da geniş çaplı acıyı engellemek amacıyla askeri müdahalede" bulunulması olarak tanımlamıştır (Roberts, 1993). Literatürdeki çok sayıdaki tanımlamalar doğrultusunda ise insani müdahale kavramının tanımı bakımından geniş çaplı ölüm, zorla göçe zorlama gibi geniş çaplı insan hakları ihlallerinin yaşandığı devletlerde gerek devletin bunu önleyemediği gerekse de ihmalkarlığı veya bizzat devletin ifa etmesi durumlarında bir devletin, devletler grubunun oluşturduğu bir koalisyon ya da örgüt veya BM aracılığıyla bunların durdurulması ve önlenmesi amacıyla alınan askeri kuvvet kullanımı kararı veya tehdidin kullanılması olarak tanımı yapılabilir.

Literatürdeki tanımların birbirinden farklı olmasının en büyük sebebi askeri müdahaleye yüklenen "insani" boyuttur. Buna ek olarak insani müdahalenin hangi aktör veya aktörler tarafından gerçekleştirileceği, yapılması planlanan müdahalenin uluslararası hukuk çerçevesinde nasıl yetkilendirilebileceği, kitlesel insan hakları ihlallerinin gerçekleştiği durumlarda BM tarafından müdahale yetkilendirilemediğinde ne yapılacağı, müdahalenin hangi araçlarla sürdürüleceği ve nerede sonlandırılacağı, insani müdahalenin askeri güç kullanımı safhasından sonra başka sorumluluklarının olup olmayacağı gibi birçok tartışmalı husus bulunmaktadır. KoS Raporu insani müdahale kavramının bu tartışmalı durumunun aşılabilmesi için ortaya atılmış bir rapor olma özelliği taşımaktadır.

KoS kavramının ortaya çıkmasında Soğuk Savaşın bitişiyle birlikte eski Doğu Bloğu devletlerinde ortaya çıkan iç karışıklıklar ve çatışmalar, Somali iç savaşı, Bosna-Hersek'te ve Ruanda'da gerçekleşen soykırımların önlenememesi ve büyük insanlık trajedilerinin vuku bulması tetikleyici olmuştur. 1999 yılında NATO üzerinden gerçekleştirilen Kosova müdahalesi KoS kavramının oluşumunda kilit bir rol oynamıştır. Zira bu müdahale BMGK yetkilendirmesi³

³ Yetkilendirme: KoS Raporu'na göre insani krizin yaşandığı bir devlete insani müdahalenin

gerçekleştirilebilmesi için BMGK'nın bir devlete veya devletler grubu hakkında vermiş olduğu karar.

olmaksızın gerçekleştirilmiş ve insani gerekçelerle meşruiyeti iddia edilmiştir. Müdahale Bağımsız Uluslararası Kosova Komisyon'u (The Independent International Commission on Kosovo) tarafından "yasal değil fakat meşru" (Illegal but Legitimate) ilan edilmiştir. (The Independent International Commission on Kosovo, 2000) Bu kavram ise Kosova Müdahalesi'nin her ne kadar Sırp yönetimi altındaki Kosovalıların baskı görmesi ve bu krizin çözümü için her türlü diplomatik yol denenmiş olmasına rağmen BMGK'nın onayının alınmadan gerçekleştirildiği durumları açıklamak için kullanılmaktadır. Diğer taraftan ise durum ve kavram yasallık ile meşruiyet tartışmalarını alevlendirmiştir. Bu tartışmalar sonrasında dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın önemli çabalarıyla BM bünyesinde çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda dünya çapında önemli kuruluşlarda çalışan Gareth Evans ile Mohamed Sahnoun'un başını çektiği on iki kişilik bir araştırma grubu ve Kanada Hükümet'nin destekleriyle Eylül 2000'de geçici bir yapıda olan Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS)) insani müdahale üzerinde ortak ve uygulanabilir bir yol haritası oluşturulabilmesi için kuruldu. Komisyon, BM Genel Kurulu'nun bir parçası olarak tartışmaya konu olmuş siyasi, operasyonel, ahlaki ve yasal sorunların hepsini çözmek için dünya etrafında neredeyse tüm fikirlere danışarak uluslararası toplum, BM ve BM Genel Sekreterine yardım edebilecek bir rapor oluşturmaya çalışmıştır (ICISS, 2001).

Koruma Sorumluluğu Raporu egemen devletlerin kendi vatandaşlarını aklıktan, kitlesel tecavüz ve cinayetlerden, kaçınılabilir felaketlerden koruma sorumluluğuna sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak devletler isteksiz ya da bu sorumluluk daha geniş devletler topluluğunun uygulayabileceği vurgulanmaktadır (ICISS, 2001). Bunlara ek olarak komisyon bahsetmiş olduğu devletin egemenliği ve sorumluluğu konusunu bu sorumluluğun doğası ve boyutları, kimin uygulayacağı, kimin otoritesi altında gerçekleşeceği, ne zaman, nerede ve nasıl gibi soruların cevaplarını arayarak bu raporda tartışmaya açmıştır (ICISS, 2001).

Komisyon raporda temel ilkelerini devlet egemenliğinin bir sorumluluk olduğu ve kendi halkını korumak için asıl sorumluluğun ise o devletin kendisinde olduğunu ve iç savaş, ayaklanma, baskı ya da başarısız devlet durumlarında, devletin bu durumları durdurmak ya da engellemekteki isteksizliği ya da imkansızlığının bir sonucu olarak ciddi sıkıntılara maruz kalan bir insan grubunun olduğu yerde, müdahalesizlik ilkesinin yerini uluslararası koruma sorumluluğuna bıraktığı görüşleri üzerine oluşturulmuştur (ICISS, 2001). Ayrıca 2023 yılında

yayınlanan "A Framework for Action for the Responsibility to Protect: A Resource for State" adlı raporda "Koruma Sorumluluğu, egemenliğin sınırsız yetkilerine sahip bir devletin kendi halkına karşı suç işlemesini sağlayacak bir şey değil ancak bunun yerine bir sorumluluktur" diye devlet egemenliği ve sorumluluk ilişkisine vurgu yapmaktadır (Asia-Pacific Centre for the Responsibility to Protect, 2023).

Komisyon devlet egemenliğinin, devletin kendi vatandaşlarına karşı bir sorumluluğu veya yükümlülüğü olduğunu ifade ederek bu sorumluluğun yerine getiremediği durumlar üzerinde ne yapılması gerektiğine dair bir yol haritası çizmeye çalışmıştır. Buradan yola çıkarak Komisyon, Koruma Sorumluluğu Raporu'nda insani krizlerin önüne geçilebilmesi için üç spesifik sorumluluktan oluştuğundan bahseder. Bunlar sırasıyla önleme, tepki verme ve yeniden inşa etme sorumluluklarıdır.

2.1. Önleme Sorumluluğu

Raporda belirtilen Önleme Sorumluluğu insani krizin yaşandığı yerdeki çatışmanın temel sebeplerini, insanları risk altına sokan çatışmaları ve diğer insan yapımı krizleri ele alarak bunları önleme sorumluluklarını taşımaktadır (ICISS, 2001). Komisyon bu sorumluluk kapsamında bir krizin çatışmaya dönüşmesini önleyebilmek için erken uyarı ve analiz, temel sebepleri önleme çabaları ve doğrudan önleme çabalarının olması gerektiğini vurgulamaktadır. Erken uyarı ve analiz çabaları bir krizin çatışmaya dönüşmeden temel sebeplerinin anlaşılması ve böylece bu durumda insani kaygıların olup olmadığını açığa kavuşturulmasını sağlar. Bunun için komisyon BM kurumları, BM Barış Güçleri, elçilikler, istihbarat örgütleri, Uluslararası Kriz Grubu, Uluslararası Af Örgütü, İnsan Hakları İzleme Örgütü, uluslararası ve ulusal insan hakları örgütleri, Kızıl Haç, inanç grupları, akademiler ve medya ile bu sistemin işlerlik kazanabileceğini vurgulamaktadır (ICISS, 2001).

2.2. Tepki Verme Sorumluluğu

Tepki Verme Sorumluluğu ise insan ihtiyaçlarını zora sokan durumların önüne geçilmesi için yaptırımlar, uluslararası örgütler tarafından cezalandırma gibi araçlarla tepki vermek ve diğer yandan daha aşırı konuların gerçekleştiği durumlarda ise askeri müdahalenin de dahil olacağı uygun tedbirler ile karşılık vermektir (ICISS, 2001). Dahası insanları koruma amaçlı gerçekleştirilmek istenen bir müdahale, ilk olarak müdahalenin gerekli olup olmaması sorularını yanıtlamalı ve gerekli görülmesi durumunda ise ne zaman ve nasıl olmasını belirlemek için daha şeffaf kurallar, prosedürler ve kriterleri bulundurması gerekmektedir. İnsani müdahale kararının alınabilmesi için ikinci olarak zamanında bütün yaklaşımların denenmesi ve sonucunda başarısız olunmasını gerektirmektedir. Üçüncü olarak, askeri müdahale sadece insani kaygı amacıyla

yürütülmelidir ve sebep olabileceği kurumsal zarar ile insan maliyetini minimize etme kaygıları içermelidir. Son olarak sürdürülebilir ve daha güçlü bir barış için çatışma sebeplerini mümkün olduğu yerde ortadan kaldırmaya odaklanmalıdır (ICISS, 2001).

Tepki verme sorumluluğu altında olan müdahale boyutu ise bu alanlarda alınması gereken tedbilerden sonra insani boyutta krizin devam ettiği devlete karşı insani müdahale çerçevesinde askeri müdahale kararının alınmasıdır. İnsani müdahale kararını uygulanabilmesi için önce bu müdahalenin karşılaması gereken altı kriteri vardır. Bu kriterler doğru otorite, haklı sebep, doğru niyet, son çare, orantılılık ve makul beklentilerden oluşmaktadır. (ICISS, 2001)

2.3. Yeniden İnşa Sorumluluğu

Komisyonun raporda oluşturduğu sorumluluklardan üçüncüsü yeniden inşa sorumluluğudur. Bu sorumluluk, bir krizi ya da çatışmayı durdurmak ya da engellemek için tasarlanmış olan bir askeri müdahalenin sonradan oluşabilecek olumsuz sebeplerini ele almak ve uzlaşma, yeniden inşa ve toparlanma kapsamında tamamen yardım sağlayarak bunların önüne geçmek anlamına gelmektedir (ICISS, 2001). Rapora göre eğer askeri müdahale eyleminin ortadan kalktığı yani insani müdahalenin başarıya ulaştığı durumdan sonra da aslında KoS'un insani müdahalenin gerçekleştirildiği devlet üzerinde sorumluluğu devam etmektedir. Çünkü yapılmış olan insani müdahale sadece mevcut krizin önüne geçmeyi değil aynı zamanda sürekli barışın sağlanmasını da amaçlamalıdır. İnsani müdahale sonrası amaçlanan sürekli barış ise kriz döneminde kurumları, ekonomisi, güvenlik kuruluşların zarar gördüğü devlet içerisinde bunların yeniden inşası ile sağlanır. Bu yeniden inşa süreci sorumluluğu ve eylemi kademeli olarak işbirliği ve uluslararası kurumlar aracılığıyla sağlanır (ICISS, 2001).

3. KORUMA SORUMLULUĞU RAPORU DOĞRULTUSUNDA KIBRIS BARIŞ HAREKÂTININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Koruma Sorumluluğu Raporu doğrultusunda bu bölümde Kıbrıs Barış Harekâtı "Tepki Verme Sorumluluğu" kapsamında değerlendirilecektir. Yapılan bu değerlendirmeler ışığında Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Koruma Sorumluluğu Raporu'ndaki Tepki Verme Sorumluluğu altındaki altı kriteri karşılayıp karşılamadığı sonucuna ulaştıktan sonra bu harekâtın bu rapor kapsamında Kıbrıs Barış Harekâtı'nın milli çıkarlardan ziyade insani kaygıların dahai ağır bastığı bir insani müdahale olarak değerlendirmesi yapılacaktır.

3.1. Koruma Sorumluluğu Raporu Doğrultusunda Kıbrıs Barış Harekâtının Değerlendirilmesi

3.1.1. Doğru Otorite Kriteri

Tepki Verme Sorumluluğu'nun ilk kriteri olan Doğru Otorite kriteri, bir insani kriz durumunda alınacak insani müdahale kararının kimin tarafından verileceğiyle ilişkili bir kriterdir. Çalışmanın önceki kısımlarında bahsedildiği üzere KoS raporuna göre insani müdahale kararını verebilecek en yetkili makam BM Antlaşması 24. maddede (BM, 1945) uluslararası barış ve güvenliğin başlıca koruyucusu olarak nitelendirilen, BMGK'dır. Ancak BMGK insani müdahale gerektiren kriz ve çatışma durumlarında karar veremediğinde, tavsiye niteliğinde karar verebilecek başka organların olduğu da görülmektedir.

KoS Raporu'na göre BMGK dışında tavsiye niteliğinde karar verebilecek organlardan ilki BM Genel Kurulu'dur. Böyle bir durum BMGK'nın karar verme sürecinde çıkmaza girdiği ve acilen alınması gereken bir insani müdahale kararı hakkında BM Genel Kurulu'nda yapılan oylama neticesinde, 2/3 oranında evet oyu çıkarsa, müdahalenin meşru olabileceği düşüncesiyle ortaya atılmıştır (ICISS, 2001). Bu karar alma süreci ise BMGK'nın uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden durumlara karşılık veremediği dönemlerde Barış İçin Birleşme prosedürü altında acil özel toplantılar gerçekleştirir ve toplantıda alınan kararlar BMGK'nın alamadığı kararı tekrardan gözden geçirmesine yol açar. BM Genel Kurulu'ndan çıkacak böyle bir karar ise BM Antlaşmasının 10.maddesine göre bağlayıcı değil ancak tavsiye niteliğindedir. (ICISS, 2001). Dahası BM Genel Kurulu Barış İçin Birleşme çağrılarını neticesinde 1950'de Kore, 1956'da Mısır ve 1960'da Kongo'da kararlar alabilmiştir (ICISS, 2001). Ancak bu durum en nihayetinde BMGK'nın ve böylece BM sisteminin sorgulanabilmesini ortaya çıkaracağından çok sağlıklı ve istenen bir seçenek değildir.

KoS Raporu'na göre ikinci karar verebilme organı ise bölgesel ve bölge-altı örgütlerdir (ICISS,2001). Bu örgütlere meşruluk oluşturabilecek dayanak ise BM Antlaşması'nın 8'inci Bölümü 52'nci maddesidir. Bu maddeye göre BMGK gibi uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına ilişkin BM'nin ilke ve amaçlarıyla örtüşen antlaşma ve kuruluşların yerel uyuşmazlıkları BMGK'ye sunmadan barışçıl yollarla çözebilme hakkı vardır (BM, 1945). Barışçıl yöntemlerin dışında BMGK, kendi yetkisi altında bu örgütleri zorlayıcı önlemleri uygulamak bakımından da kullanılabilir (BM, 1945). Bu durum 1997 Sierre Leone ve 1992 Liberya'da ECOWAS Gözlem Grubu'nun yaptığı müdahalelerin daha sonra post facto olarak kabul edilmesi örnekleri ile gösterilebilir (ICISS, 2001). Ancak bu örgütlerin insani kriz ve çatışmaların yaşandığı bölgelerde ne kadar BMGK'dan önce davranıp müdahalede bulunsa da bir BMGK yetkilendirmesinin

olmaması yapılan müdahalenin insaniliğini ve BM, BMGK bünyesinin sorgulanmasına sebep olacaktır.

Son olarak ise insani müdahale gerektiren bir durumda BMGK, BM Genel Kurulu, Bölgesel ve Bölge-altı Örgütleri kayıtsız kalırsa ve kendini bu konuda sorumlu hisseden bir devlet ortaya çıkıp BM'nin tüm değerlerini taşıyor olduğunu iddia etse bile ve aynı zamanda dünya kamuoyunun desteğini alıp, rapor şartlarını karşılıyor bile olsa böyle bir müdahale rapor kapsamında insani müdahale olarak değerlendirilemez. Ancak böyle bir durumun başarıyla gerçekleşmesi ise BM'nin mevcudiyetinin ciddi şekilde sorgulanmasına sebep olacaktır.

3.1.1.1. Doğru Otorite Kriteri Kapsamında Kıbrıs Barış Harekâtı

Kıbrıs, 15 Temmuz 1974'te EOKA-B lideri Sampson tarafından Makarios Hükümeti'ne yapılan darbe ile bir çatışma ve iç savaş durumu içine girmiştir. Bu kriz ve yıkılan anayasal düzen, 1959'da imzalanan Londra-Zürih Antlaşmaları'ndan Garanti Antlaşması kapsamında Türkiye'nin adaya Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirmesinin yolunu açmıştır.

İlk olarak kararın alındığı dönem Türkiye Cumhuriyeti bir koalisyon hükümeti ile yönetilmekteydi. Dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Başbakan koalisyon hükümetinin kurucu partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) genel başkanı Bülent Ecevit ve Başbakan Yardımcısı Milli Selamet Partisi (MSP) genel başkanı Necmettin Erbakan'dı. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Meclis görüşmelerinde Necmettin Erbakan Kıbrıs'ta darbe eylemi gerçekleştikten sonra BM Genel Sekreterine, NATO Genel Sekreterine ve İngiltere Dışişleri Bakanına Türkiye'nin tutumuyla ilgili mesajlar gönderildiğini ifade etmiştir. Ayrıca uluslararası ortam konusunda Erbakan, Kıbrıs'ta yaşanan bu darbe girişimini Batı Bloğu, Doğu Bloğu ve Bağlantısızlar Bloğu'nun desteklemediğini ve ABD Dışişleri Bakanı Kissinger'in ise adada yaşayan Türk toplumunun güvenliğinin devamlılığı için bir çözüm bulunmasını desteklediklerini Türkiye'ye beyan etmiştir (Mercan, 2019).

Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit ise darbe girişiminden sonra Garanti Antlaşması'nın gereği olarak İngiltere'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve adada anayasal düzenin tahsisine üzerine İngiltere'yle birlikte müdahalede bulunma teklifinde bulunmuştur:

“Mutlaka bu askeri darbenin sonuçlarının önlenmesi gerekir. Ada halkının bizi özellikle ilgilendiren Kıbrıslı Türklerin güvenliğinin sağlanması gerekir ve Kıbrıslı Türklerin bir denize açılış kapısının güvence olarak bulunması gerekir

Türkiye'ye bakan kıyılarda. Bunları sağlamak için birlikte hareket edelim dedik. Sizin yani İngilizlerin orda iki üssünüz var. Birlikte hareket edersek Rumlarda fazla tedirgin olmazlar. Sizi bir güvence olarak görürler. Daha sükunet içinde orda duruma hakim olunur ve bu darbenin sonuçları ortadan kaldırılır” (Birand, 1999).

Ancak İngiltere'nin bu teklife cevabı olumlu olmamıştır. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord J. Callaghan bu teklife yönelik şunları söylemiştir:

“Ecevit'in açısından güzel bir teklifti, mantıklıydı. Ancak bizim işimize gelmedi. Hem Yunanistan hem de Kıbrıs Hükümetiyle ilişkilerimizi bozacak hem de Rusların Emperyalist Batının Kıbrıs'ı kolonileştirdiği propagandasıyla karşı karşıya kalacaktık. Reddettik. Hükümet askerini riske atmak istemedi. Ayrıca müdahaleye katılırsak iki tehlikeyle karşı karşıya kalacağız. Biri Rumlardan tepki görüp adadaki etkinliğimizi kaybedebilirdik. Diğeri Kıbrıs'ta bataklığa batmak ve bir daha çıkamamak. Bundan dolayı Türk önerisini reddettik” (Birand, 1999).

Türkiye'nin İngiltere ile Garanti Antlaşması kapsamında görüşmesi ve Yunanistan'ın ise bu görüşmelere kapalı olmasından dolayı Türkiye bu antlaşmanın diğer garantör devletleriyle ortak hareket etme imkanını bulamamıştır. Bundan dolayı antlaşma garantör devletlerden diğer ikisinin böylesi bir eyleme kapalı olması durumunda diğer garantör devlete antlaşmanın tahsisine için müdahale hakkı tanımıştır. Türkiye ise antlaşmanın tanıdığı böyle bir hakkı kullanarak bu konuda tek taraflı bir sorumluluk altına girmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023).

Dönemin ABD Başkanı tarafından bu bunalımın çözülmesi için görevlendirilen Yakın Doğu İşlerinden Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Joseph J. Sisco ise Ankara ve Atina arasında bir çözüm bulabilmek için bir mekik diplomasisi yürütmüştür. 18 Temmuz'da Başbakan Bülent Ecevit, Sisco vasıtasıyla Yunanistan Hükümeti'ne bir ultimatom göndermiştir. Sırasıyla talepler Samson'un Kıbrıs'dan ayrılması, Kıbrıs Milli Muhafız Teşkilatı'ndaki 650 subayın geri çağırılması, adanın bağımsızlığı için sağlam garantilerin verilmesiydi (Oberling, 1987). Ancak Sisco'nun bu mekik diplomasisi Yunanistan'ın ultimatomu reddetmesi üzerine 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı'nın başlamasına engel olamamıştır.

Gerçekleştirilen bu harekât hakkında Türkiye ne kadar BM, NATO ve ilgili devletlerle görüşmeler gerçekleştirse de gerçekleştirilen bu harekât BM tarafından harekâtın öncesinde ve sırasında yetkilendirilmemiştir. Nitekim Kıbrıs ile alakalı BMGK'nin 20 Temmuz 1974 tarihinde 353 sayılı kararı bunun bir göstergesidir. Bu karara göre Kıbrıs'ta

askeri müdahalenin acilen sonlandırılması, birliklerin geri çekilmesi ve Kıbrıs'ın egemenlik, bağımsızlık ve bölgesel bütünlüğüne saygı gösterilmesiyle birlikte tüm tarafları ateşkes için davet etmiştir (BMGK, 1974). Bu kararın 5. maddesine göre İngiltere, Türkiye ve Yunanistan 25 Temmuz'da Cenova'da bir görüşme gerçekleştirmişlerdir (BMGK, 1974). 30 Temmuz'da taraflar bir ateşkes antlaşmasına ulaşmıştır. Bu ateşkesin ardından taraflar ikinci Cenova Konferansını gerçekleştirmiştir. Tarafların barış antlaşması için birbirlerine yaptığı teklifler kabul edilmemiş (Oberling, 1987) ve Türkiye 14 Ağustos'ta ikinci harekâta başlamıştır.

14 Ağustos'ta başlayan ikinci harekât ise birinci harekâta olduğu gibi BM yetkilendirmesi olmadan gerçekleştirilmiş ve ilk harekâtın aksine uluslararası toplum tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu doğrultuda Kıbrıs Barış Harekâtı'nın her iki aşaması kapsamında Koruma Sorumluluğu Raporu'nun Tepki Verme Sorumluluğunun ilk kriteri olan Doğru Otorite kriterini karşılanmadığı ve Türkiye'nin bu harekâtı BM yetkilendirmesi olmadan, BM Genel Kurulu'nda barış için birlik kararı gibi bir karara istinaden yapmadığını, bir bölgesel veya bölgealtı örgütle bu harekâtı gerçekleştirmediği açık olarak görülmektedir. Bu kapsamda Türkiye'nin müdahaleleri ilk kriter olan doğru otoritenin gereklerini sağlamamaktadır. Ancak diğer taraftan 1960 yılında İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Londra-Zürih Antlaşmalarından birisi olan Garanti Antlaşması'na göre antlaşma hükümlerinin ihlal edilmesi durumunda taraf olan devletler gerekli önlemleri almak konusunda hep birlikte sorumlu tutulmuştur. Ancak imzacı olan bu devletler birlikte veya birbirleriyle işbirliği halinde hareket edemediği durumda, antlaşmanın yani Kıbrıs Devleti'nin kurucu antlaşmalarının tekrarda yürürlüğe konulabilmesi için taraflara müdahale hakkı tanınmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023).

3.1.2. Haklı Sebep Kriteri

Tepki Verme Sorumluluğunun ikinci kriteri olan haklı sebep, bir devletin kendi vatandaşlarına kasıtlı olarak, ihmalinden dolayı ya da bunu önleme konusunda imkanlarının olmayışından dolayı gerçekleşen veya gerçekleşmesi muhtemel büyük ölçekli etnik temizlik durumlarıdır (ICISS, 2001). Koruma Sorumluluğu Raporu ayrıca haklı sebep kriteriyle alakalı gerçekleşmesi muhtemel görülen geniş can kayıpları veya bunların, soykırımsal niyetli olsun veya olmasın, bu eylemleri devletin kasıtlı gerçekleştirmesi veya engelleyememesi, başarısız devlet durumları, gerçekleşen ve gerçekleşmesi muhtemel olan geniş çaplı etnik temizlik eylemleri, çok sayıda can kaybı, göçe zorlamak, terör eylemleri, tecavüz gibi olayların hepsinin veya birinin gerçekleşmesi

durumunda haklı sebep kriterinin karşılandığını görüşülmüştür (ICISS, 2001). Ayrıca bu tarz insani krizlere sebep olan KoS Raporu'nda geçen eylemler 1948 Cenevre Sözleşmesi'ne göre tanımlanmıştır (Yamaner vd., 2009).

3.1.2.1. Haklı Sebep Kriteri Kapsamında Kıbrıs Barış Harekâtı

Kıbrıs'ta ilk ciddi ayaklanmalar 1931 yılında gerçekleşmiştir. Ancak bu ayaklanmalar o dönem İngiltere Sömürge yönetimi altında olan Kıbrıs için adanın bağımsızlığının sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak 1950-1960 arası döneme gelindiğinde ise Kıbrıs'ın bağımsızlığı için kurulmuş ve ENOSIS talepleri olan EOKA örgütünün adada şiddet eylemlerinin olduğu görülmektedir. Ancak adada toplumlar arası kriz yaratan olaylar 1955 yılına gelindiğinde şiddetli olarak gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. 21 Haziran 1955 tarihinde Kıbrıs'ın Türk mahallesinde Lefkoşa Polis Karakolu'na bir bombalı saldırını gerçekleştirmiş ve bu olay neticesinde 13 kişinin yaralanması Kıbrıs Türk toplumu için sürecin başlangıcı olmuştur. (Oberling, 1971). Bu eylemlerden dolayı Kıbrıs Rum toplumunun kurduğu EOKA'nın yanısıra Kıbrıs Türk toplumu adına EOKA saldırılarına karşı Albay Rıza Vuruşkan tarafından Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) kurulmuştur. Bunlara ilaveten 1960 yılında Kıbrıs bağımsızlığını kazanana kadar adadaki çatışmalar iç savaş niteliğine dönüşmüş ve bu süreç sırasında 84 Kıbrıslı Türk hayatını kaybetmiştir. İki toplumun adada birlikte yaşadığı köylerden 13'ü ve bir Kıbrıs Türk köyü EOKA baskıları neticesinde boşaltılmış ve burada yaşayan köylüler adadaki diğer Kıbrıslı Türklerin yaşadığı bölgelere göç etmek zorunda bırakılmıştır (Oberling, 1987).

1960 yılında imzalanan Londra-Zürih Antlaşmalarından sonra Kıbrıs'ta şiddet olayları durmamıştır. Bunların arkasındaki sebep ise Londra-Zürih Antlaşmalarına imza atmasına rağmen Başpiskopos Makarios bu antlaşmalar konusunda isteksiz davranmıştır. Ancak dönemin Yunanistan Başbakanı Karamanlis'in tepkilerinden dolayı Antlaşmaları imzalamak zorunda kalmıştır (Birand, 1999).

Londra-Zürih Antlaşmalarıyla oluşan bir Kıbrıs Devleti'ni istemeyen Makarios ise ENOSIS'i gerçekleştirmek için çalışmalara başlamıştır. Yeni kurulmuş Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Kıbrıs Rum tarafının adada çoğunlukta olmaları nedeniyle devlet idaresinde büyük sorumluluk yüklenmiş bulunan Kıbrıslı Rum idareciler, Anayasanın temel hükümlerinin yürürlüğe girmesine engel olmuşlar ve daha ilk günlerden itibaren Anayasa ve Antlaşmalar hükümlerinin değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). İçişleri Bakanı Yorgacis Akritas tarafından hazırlanan Akritas Planı da bu amaçlar doğrultusunda oluşturulmuş bir plandır. Nitekim Kasım 1963'te Başpiskopos Makarios'un Anayasa'da 13 değişiklik önerisinde bulunması da bunun bir göstergesi olmuştur

(Clark, 2023).

Akritas Planı doğrultusunda Kıbrıs Türk toplumu şiddet ve baskı yoluyla Türkiye'ye göçe zorlanmak istenmiştir. Nitekim 21 Aralık 1963'te Lefkoşa'nın Türk mahallelerinde burada yaşayan Kıbrıslı Türkleri arama teşebbüsleri sonucunda şiddet olayları başlamış ve bu Türk mahallerinde silahlı çatışmalar gerçekleşmiştir. Kıbrıslı Rumlar tarafından oluşturulan silahlı gruplar 100 kişilik bölük seviyesinde gruplar halinde mahallelerde eylemlerde bulunmuşlardır. 21 Aralık tarihinde Girne kapısı civarında bulunan Atatürk heykeline ve Rauf Denktaş'ın bürosuna ateş açmışlar ve 22 Aralık sabahı ise Lefkoşa Türk Erkek Lisesi'ne ateş açılmış ve iki öğrenci yaralanmıştır. Dahası Kıbrıslı Türk öğrencileri taşıyan servis aracına da bu sırada ateş açılmıştır. 22 Aralık Gecesi ise Lefkoşa'daki Türk mahallelerinin iletişim araçlarıyla bağlantısı kesilmiş, Girne yolundaki Kıbrıs Türk toplumunun araçları ateş altına alınmıştır (Oberling, 1987).

21 Aralık gecesi başlayan bu olaylar sırasında en can alıcı ve dünya basınına yansıyan olay ise Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alay Komutanlığı'nda görevli tabip Binbaşı Nihat İlhan'ın eşi ile üç çocuğunun bir banyo küvetinde katledilmesi olmuştur (Clark, 2023). Bu olaylar neticesinde Küçük Kaymaklı'da yaşayan 550 Kıbrıslı Türk şehri terke zorlanmış ve Lefkoşa'nın Kıbrıs Türk toplumunun yaşadığı bölgelerine göç etmek zorunda bırakılmıştır (Oberling, 1987).

Türkiye bu olaylar esnasında şiddet olaylarının durdurulması için Yunanistan ve İngiltere ile birlikte Kıbrıs Hükümeti'ne ortak çağrıda bulunmuş ve sonuç alamamıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Bunun sonucunda Türkiye ihtar maksatlı beş adet jet uçağını Kıbrıs'a gönderip uyarı maksatlı uçuş gerçekleştirmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Bu ihtar uçuşlarından dolayı Başpiskopos Makarios garantör devletlerin yapmış olduğu çağrıyla 26 Aralık'ta kabul etmiştir. Bu ateşkes neticesinde 27 Aralık'ta adada bulunan İngiliz birlikleri Kıbrıs Rum ve Türk kesimi arasında bulunan Yeşil Hat diye bilinen ateşkes hattı boyunca mevzi işgal etmişlerdir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Şiddet olayları bu ateşkesle sona ermiştir. Ancak bu şiddet olayları neticesinde adada yaşayan 30.000 Kıbrıslı Türk 103 köyü terk etmeye zorlanmış ve adanın %3'üne denk gelen, denize çıkışı olmayan bir bölgeye sığınmak zorunda kalmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2024). Dahası BMGK'nin 1964 yılında yayınlamış olduğu rapora göre ise 25.000 Kıbrıslı Türk yerlerinden edilmiş ve Türklerin yaşadığı ve Rumlarla paylaştığı toplam 109 köyde 527 ev tahrip edilmiş ve 2000 kadar ev de yağmalanmıştır (Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 1964). Dahası 120 Kıbrıslı Türk'ün yaşadığı karma bir köy olan Ayvasıl'da bu dönemde köyde yaşayan Türkler öldürülerek, toplu mezarlara gömülmüştür. 13 Ocak 1964 tarihinde yapılan kazılar neticesinde yaklaşık 30 kadar

ceset Ayvasıl köyünde bulunan toplu mezarlardan çıkartılmış olmakla birlikte bu katliam taraflar arasındaki ateşkesen sonra gerçekleşmiştir (Bozkurt, 1964). Bu şiddet olayları neticesinde BMGK UNFICYP (United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (Kıbrıs'taki BM Barış Gücü)'yi kurmuş ve UNFICYP birlikleri adaya 14 Mart'ta intikal etmiştir (Oberling, 1987).

Adada ateşkesin gerçekleşmesine ve UNFICYP birliklerinin gelmesine rağmen barış tahsis edilememiştir. Nisan ayına gelindiğinde Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamaya göre Kıbrıs Rum toplumundan oluşmuş silahlı grupların Saint Hilarion bölgesine taciz eylemlerinde bulunduğu ve Türk halkına karşı şiddet eylemlerinin sürmekte olduğu beyan edilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Ayrıca bu dönem sırasında BM Kuvvetleri Komutanı ve Genel Sekreter'in 29 Nisan 1964 tarihinde BMGK'ye teslim ettiği raporda Kıbrıs Rum toplumunun kurmuş olduğu silahlı örgütlerin çok sayıda Kıbrıslı Türk'ün silah tehdidi ile kaçmasına sebep olduğunu belirtmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964).

Bu silahlı çatışmalardan sonra bile Başpiskopos Makarios adada anayasal düzenin ENOSIS lehine değişmesi için yapmış olduğu çalışmalara devam etmiştir. Kıbrıs Hükümetinin yeni silahlar almak için diğer devletlerle görüşmeler gerçekleştirmesi ve zorunlu askerlik için bir yasa tasarısını Cumhurbaşkanı Yardımcısının onayı olmadan yapmaları 4 Mart tarihli BMGK kararınının 1'inci maddesinde geçen "BM Antlaşması'na uygun olarak, tüm üye devletlerden, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğini zedeleyecek ve uluslararası barışı tehlikeye atacak herhangi bir eylemden veya eylem tehdidinden kaçınmaları istenmektedir" (BMGK, 1964) ibaresine aykırı bir hareket olduğu ortaya çıkmaktadır. 3 Haziran tarihinde de zorunlu askerlik yasası meclisten geçmiş ve Türkiye, Kıbrıs Hükümeti'ne bir nota göndererek bu durumu protesto etmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Bu şiddet olaylarının durdurulması için BM arabuluculuğuyla Yunanistan ve Türkiye arasında uzlaştırma çalışmaları gerçekleştirilmiş ve Acheson Planları oluşturulmuş. Ancak bu planlar her iki kesim tarafından reddedilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Bu müzakerelere ilaveten Yunanistan bu süreçte adaya silah ve asker gönderme faaliyetleri gerçekleştirmiştir. BM Genel Sekreteri U-Thant bu durumu fark etmiş ve Yunanistan Başbakanı Papandreu, Kıbrıs Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios ve Türkiye Başbakanı İnönü'ye "Kıbrıs'a silah ve asker yığınağı yapmanın doğuracağı tehlikeli sonuçlara işaret ederek Birleşmiş Milletler gayretlerine yardımcı olması hususunda çağrıda bulunmuştur" (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Acheson planınının reddi ve asker sevkiyatının sürdüğü dönemde de adada şiddet eylemleri durmamıştır. Bu olaylar kapsamında Kıbrıslı Rumlar Mansura'ya ve Mansura'daki iki sahil köyüne karadan ve denizden saldırılar

gerçekleştirmiştir. UNFICYP yetkilileri bu olaylar için tedbir almayacaklarını beyan etmiştir. Aynı tarihte Kıbrıslı Rumlar bu bölgeye karşı iktisadi abluka faaliyeti de gerçekleştirmeye başlamıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Türkiye, bu olaylar üzerine BMGK'yi toplantıya çağırması ve NATO'ya bilgi vermiştir. Şiddet eylemlerinin durmaması üzerine dönemin Başbakanı İsmet İnönü 4 Eylül'de Meclise yapmış olduğu konuşmada Mansura'ya Rum tarafının bir taarruz planladığını ve bundan dolayı da 7 Ağustos'ta Ada'ya ihtar uçuşlarının uçuşlarıyla Rum silahlı gruplarını hedef aldıklarını beyan etmiştir (Cumhuriyet Senatosu Tutanatac Dergisi, 1964). Ancak Türkiye bu ihtar uçuşlarıyla bir sonuç alamayınca şiddet olaylarına sebep olan askeri hedefleri BMGK'yi bilgilendirilerek topçu ateşleriyle vurması sonucunda şiddet olayları son bulmuştur. Fakat bunun üzerine Yunanistan da 9 Ağustos'ta 5 uçak ile Erenköy'ü bombalamıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1964).

Bu dönemde yaşanan şiddet olayları dışında insani yardım malzemelerinin adaya girişinde de zorluklar çıkarıldığı görülmektedir. Temmuz ayında Gençlik isimli bir gemi ile 950 ton yapılması planlanan Kızılay yardımı adaya sokulmamış ve Uluslararası Kızılhaç'ın protestolarına, UNFICYP yetkililerinin uyarılarına rağmen yardımın büyük bir kısmı Kıbrıslı Türklere ulaştırılamamış ve ancak 390 ton malzeme teslimatı gerçekleştirilebilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964).

Yardım malzemelerinin Kıbrıs Türk toplumuna ulaştırma sorunu dışında adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin başka sıkıntıları da vardı. Kanlı Noel ile başlayıp Aralık 1964'e kadar geçen süreçte Kıbrıslı Türk toplumuna ait 3.000 ev tamamen veya kısmen tahrip edilmiş, toplum iktisadi açıdan felce uğramış ve gelir kaynaklarından mahrum bırakılmıştır. 4.000 Kıbrıslı Türk memurunun maaşları kesilmiş, 25.000 Kıbrıslı Türk kaldıkları yerlerden ayrılarak daha kalabalık Türk bölgelerine göç etmiştir. Kızılay yardımlarıyla hayatlarını sürdüren 56.000 kişi vardır. Bunların 25.000'i mülteci, 23.500'ü işsiz, 7.500'ü kayıp veya sakat kişilerden oluşmaktaydı (Dışişleri Bakanlığı, 1964).

Kanlı Noel'in bitmesine müteakip adada 12 Mart 1965 tarihine gelindiğinde Kıbrıslı Rumlar Lefke yakınlarında bulunan Bağlıköy'ü ağır silah ve tanklarla kuşatmışlardır. UNFICYP Komutanı General Thimayya olaya müdahil olmuş ancak Kıbrıslı Rumlar bu müdahaleyi reddetmiştir. Ertesi gün bu bölgede bir demeç veren Grivas, "düşmana ihtar ediyorum, Kıbrıs'ı bombardımana teşebbüs ederse, katliam olacaktır" demiş ve ne olursa olsun ENOSIS'in gerçekleşeceğini iddia etmiştir. Diğer taraftan Makarios ise 15 Mart'ta "Türkiye'nin yeniden bombalaması halinde, Kıbrıslı Türklerin ayaklanma yuvalarının derhal tecrit

edileceğini" söylemiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1965).

Bu şiddet eylemi yaşandıktan sonra Kıbrıs Hükümeti 26 Haziran'da aldığı bir kararla 15 yaşını aşkın Türk öğrencilerin Kıbrıs'a giremeyeceklerini ve teşebbüsleri halinde tutuklanacaklarını bildirmiştir. 14 Temmuz 1965 tarihinde Belçika İnsan Haklarını Koruma Cemiyeti Başkanı Makarios'a bir mektup göndererek bunun sadece Anayasayı ihlal etmediğini aynı zamanda İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 13.maddesinin ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 8. Maddesini de ihlal ettiğini belirtmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1965). Kıbrıs Hükümeti sadece bu eylemlerle insan haklarını ihlal etmeyip Kıbrıslı Türklerin adadaki durumlarıyla alakalı da birçok insan hakları ihlalleri gerçekleştirmiştir. 14 Ağustos 1965 tarihli Dışişleri Bakanlığının Kıbrıs Türk Göçmenlerinin Durumu ile ilgili raporunda göçmen sayısı 25.923 olarak belirtilmiş ve 222 aile çadırda, 5 aile mağarada, 101 aile dükkanda, 78 aile depo ve çamaşırılıkta, 147 aile ambar ve garajda, 155 aile ahır ve samanlıkta, 463 aile harap ve gayri sıhhi evlerde yaşadığı belirtilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1965).

1967 yılına gelene kadar dönem dönem çatışmalar yaşanmış olmasına rağmen bunlar çok büyük çaplı olmamıştır. 15 Kasım 1967'de Grivas ve Kıbrıs Ulusal Muhafızları Kophinou'ya saldırı gerçekleştirdi. Çok sayıda havan ve zırhlı araçla gerçekleştirilen bu saldırılar esnasında Yunan basınına göre 22 Kıbrıslı Türk, Kıbrıs Türk basınına göre ise 100 Kıbrıslı Türk'ün öldürüldüğü belirtilmiştir (Mirbagheri, 1998). 16 Kasım'da Türkiye Hükümeti Kophinou ve Ayios Theodoros'daki saldırılar durdurulmazsa Hava Kuvvetleri ile Kıbrıs'ı bombalayacağı uyarısında bulunmuştur. Böylelikle Grivas saldırıları durdurmak durumunda kalmıştır (Clark, 2023). Buna ilaveten Türkiye Yunanistan'dan, Grivas'ın Kıbrıs'tan ayrılmasını, 1960 antlaşmalarında öngörülen Rum asker sayısını aşan askerlerin adayı terk etmelerini talep etmiştir. Çünkü Mirbagheri'ye göre o dönem adada yaklaşık 10.000 ile 20.000 arasında asker bulunmaktaydı (Aktaran Mirbagheri, 1998, s.63). Antlaşmaya aykırı olarak Kıbrıs'ta bulunan Yunan askerler gemilerle adadan ayrılmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1967).

Adadan Yunan askerlerinin tahliye edilmesinden sonra Haziran 1968'te Kıbrıslı Rum toplumu ve Kıbrıslı Türk toplumu arasında görüşmeler başlamıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1968). Bu toplumlararası görüşmeler 1973 yılına kadar sürmüş ve bu süreç boyunca önemli bir şiddet eylemi yaşanmamıştır.

Tarih 15 Temmuz 1974'e geldiğinde Sampson, Makarios Hükümeti'ne bir darbe gerçekleştirerek yönetimi ele geçirmiştir. Makarios, Kıbrıslı Rum topluma bu darbe girişimine karşı bir çağrıda bulunarak direnmelerini istemiştir. Bunun üzerine çıkan çatışmalar sonucunda

yaklaşık 500 kişi hayatını kaybetmiştir. Buna ilaveten Samspon yönetimi bu süreçte 1000 kişiyi tutuklamıştır (Kıralp, 2014).

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın başlamasından sonra ise adada silahsız ve sivil Kıbrıslı Türklere karşı şiddet eylemleri daha da artmıştır. 20 Temmuz 1974 tarihinde karma köy olan Alaminyo köyünde 20 silahsız Kıbrıslı Türk Rumlar tarafından öldürülmüştür (Bozkurt, 1974). 14 Ağustos 1974 tarihinde Atlılar köyünde gerçekleştirilen saldırı sonucunda silahsız çok sayıda Kıbrıslı Türk öldürülmüş ve toplu mezarlara gömülmüştür (Aktaran Satan ve Şentürk, 2012). Aynı tarihte Muratağa-Sandallar saldırısında ise 88 silahsız Kıbrıslı Türk öldürülmüş ve bölgede bulunan toplu mezarlara gömülmüştür (Milliyet, 1974). 15 Ağustos 1974 tarihindeki Taşkent köyünde gerçekleşen saldırısında 50 silahsız Kıbrıslı Türk'ün öldürüldüğü ve 43 silahsız Kıbrıslı Türk ise esir alınmış ve Taşpınar köyünde ise 5 silahsız Kıbrıslı Türk'ün gazete başlıklarında katletildiği vurgulanmıştır (Bozkurt, 1974).

Konunun Kıbrıslı Rumlar bölümünde ise Kıbrıslı Rumların Yunanistan ile işbirliği içerisinde Ada'yı 1960 Antlaşmalarına aykırı bir şekilde askerlendirmesi ve silahlandırması, Ada için büyük sorun olan Grivas'ın bir türlü Ada'dan gönderilmemesi, harekâtın gerçekleştirildiği döneme kadar birçok Kıbrıslı Türk'ün öldürülmesi veya öldürülmeye çalışılması gibi eylemler ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Kıbrıs Devleti'nin kurucu ve kıyasla Kıbrıslı Türkler'den karar alma konusunda daha fazla karar gücü olan ve sayıca daha fazla olan Kıbrıslı Rumlar için böylesi insani kriz durumlarının önlemek için bir çabanın olmadığı görülmektedir ve aksine devlet eliyle bir şiddete teşebbüsün olduğu ortadadır. Böylesi şiddet eylemlerinin yaşanması ve bu şiddet eylemlerinin devlet eliyle yapılmaya çalışması böylesi bir insani kriz yaratan durumda "Haklı Sebep Kriteri" Kıbrıs Barış Harekâtı için yerine getirilmiştir.

Rapor haklı sebep kriterinin yerine getirilebilmesi için 1948 Cenevre Sözleşmesinde tanımlanan ve insani müdahale gerektiren bir kriz içerisindeki devlette, devlet aracılığıyla olsun ya da olmasın, soykırımsal niyetli olsun ya da olmasın geniş can kayıplarının gerçekleşmesi ve bu eylemlerinin beklentisinin oluşması, zorla göçe zorlama, terör ve tecavüz eylemlerinin bir veya birden fazla eylemin gerçekleşmesini şart koşmuştur (ICISS, 2001). Kıbrıs Barış Harekâtı'nın gerçekleştiği tarihe kadar ise adada 1964 yılında zorla göçe zorlanan 56.000 Kıbrıslı Türk'ün bulunması, harekât öncesi ve sırasında gerçekleşen geniş çaplı can kayıpları, EOKA'nın terör faaliyetleri gibi eylemlerin dönem dönem gerçekleştiği ve birçoğunun ise devlet aracılığıyla planlanıp uygulandığı yukarıda ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Böylesi eylemlerin adada uzun bir

dönem içerisinde gerçekleşmesi ve önüne ancak Kıbrıs Barış Harekâtı'nın icra edilmesiyle geçilmesi bu harekât için haklı sebep kriterlerinin raporun belirttiği eylemlerin birçoğunun gerçekleştiğini göstermektedir. Böylesi şiddet eylemlerinin yaşanması ve bu şiddet eylemlerinin devlet eliyle yapılmaya çalışması böylesi bir insani kriz yaratan durumda "Haklı Sebep Kriteri" Kıbrıs Barış Harekâtı için yerine getirilmiştir.

3.1.3. Doğru Niyet Kriteri

Tepki Verme Sorumluluğunun üçüncü kriteri olan doğru niyet ilkesine göre insani krizin yaşandığı bölgeye gerçekleştirilmek istenen insani müdahalenin ne niyetle yapıldığının belirlenmesidir. Komisyona göre doğru niyet ilkesinin yerine getirilebilmesi için müdahale eden devletin sebebine bakılmaksızın gerçekleştireceği müdahalenin asıl amacının insanların acı çekmesini durdurması ya da engellemesi eylemlerini gerçekleştirmelidir. Rapor bu kriter kapsamında insani kaygılarla gerçekleştirilen ve çatışmanın yaşandığı bölge devletleri tarafından desteklenen çok taraflı operasyonlar aracılığıyla müdahalenin doğru niyet kriterinin daha iyi sağlanabileceğini önermektedir (ICISS, 2001). Ayrıca Komisyon doğru niyetin amaçlarını ve sınırlarını "İnsani müdahalenin asıl amacı insan acısını durdurmak ya da engellemek olmalıdır. Başından itibaren sınırların değişimi ya da self-determinasyon iddasında olan belli bir çatışan grubun avantaj sağlaması amaçlarıyla herhangi bir askeri güç kullanımı doğru niyet ilkesine uygun değildir" (ICISS, 2001) diye açıklamaktadır.

Komisyon gerçekleştirilmek istenen insani müdahalenin doğru niyet ilkesiyle ilgili olarak devletler üzerinde bazı kaygılara sahiptir. Çünkü komisyona göre müdahale eden devletler yapacakları operasyonlarla ekonomik maliyet ve personelini riske sokma durumlarıyla karşı karşıya kalabilirler. Bu gibi durumlardan dolayı müdahaleci devlet ya da devletler belli boyutta müdahale içerisinde esneklik isteyebilir. Ancak rapor bu konuda böylesi bir durumun insani müdahalenin asıl amacına zarar verebileceğini vurgulamaktadır (ICISS, 2001). Bundan dolayı yeniden inşa sürecinde müdahale eden devlet veya devletlerin bu maliyetleri doğrultusunda bir eylemde bulunmaması gereklidir. Ekonomik ya da stratejik çıkarların haricinde mülteci akışını durdurmak gibi çıkarlar ya da komşu ülkede ilaç tüccarlarının ya da teröristlerin gelişimini engellemek amacıyla olan çıkarlar ise anlaşılır karşılanabilir (ICISS, 2001).

3.1.3.1. Doğru Niyet Kriteri Kapsamında Kıbrıs Barış Harekâtı

Bu bölümde, Doğru Niyet kriteri kapsamında dönemin karar vericilerinin demeçleri, dönem sırasında yaşanmış olaylarla ve Türkiye'nin bu süreçte yapmış olduğu diplomatik görüşmeler göz önünde bulundurularak Kıbrıs Barış Harekâtı incelenecektir. Yapılacak inceleme sonucunda ise harekâtın milli çıkarlardan uzak insani kaygılarla yapılmış olabileceği

sonucuna ulaşmak hedeflenecektir.

Türkiye, 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlatmıştır. 1950'den 1974'e kadar geçen süreç boyunca adada yaşayan Kıbrıslı Türkler birçok kere şiddet eylemleri, göçe zorlama, ekonomik açıdan mahrum bırakılma gibi zorlu durumlara maruz bırakılmıştır. Ancak 15 Temmuz 1974'te gerçekleştirilen darbe ile Ada'da Sampson Yönetimi ve Makarios destekçileri arasında bir iç savaş başlamıştır. Bu iç savaş sırasında yaklaşık 500 kişi hayatını kaybetmiştir; bunların çoğu polis ya da cuntaya karşı çıkan sivil halktan oluşmaktaydı. Ayrıca yeni yönetim bu süreçte yaklaşık 1000 kadar Makarios taraftarını tutuklamıştır (Kıralp,2014). Bunların dışında 15-20 Temmuz tarihleri arasında birkaç yüz Kıbrıslı Rum'un gizlice toplu mezarlara gömüldükleri iddia edilmektedir (Denktaş,1997).

Bundan dolayı 1960 Antlaşmaları temelinde oluşturulan düzen ortadan kaldırılmış ve taraf devletlere bu durum müdahalede bulunabilme hakkı tanımıştır. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit ise bu durumda Kıbrıs'ta sadece Kıbrıslı Türklerin olmadığını düşünerek aynı zamanda Kıbrıslı Rumlar arasında süren çatışmaların ve barışın, anayasal düzenin tekrardan kurulmasını sağlamak amacıyla bu harekâtı başlattığını ifade etmektedir. Nitekim Başbakan Bülent Ecevit'in Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlatan açıklamaları şöyledir:

"Türk Silahlı Kuvvetleri, Kıbrıs'a indirme ve çıkarma harekâtına başlamış bulunuyor. Allah milletimize, bütün Kıbrıslılara ve insanlığa hayırlı etsin. Bu şekilde insanlığa ve barışa büyük hizmette bulunmuş olacağımıza inanıyoruz. Öyle umarım ki, kuvvetlerimize ateş açılmaz ve kanlı bir çatışmaya yol açılmaz. Biz aslında savaş için değil, barış için, yalnız Türklere değil, Rumlara da barış getirmek için Ada'ya gidiyoruz.

Bu karara ancak tüm politik ve diplomatik yolları denedikten sonra mecbur kalarak vardık. Bütün dost memleketlere, bu arada son zamanlarda yakın ilişki içinde bulunduğumuz dost ve müttefikimiz Birleşik Amerika'ya ve İngiltere'ye meselelerin müdahalesiz halledilmesi, diplomatik yollardan halledilebilmesi için gösterdikleri iyi niyetli çabalar için şükranlarımı belirtmeyi borç bilirim. Eğer bu çabalar sonuç vermediyse, elbette sorumlusu bu iyi niyetli gayretleri gösteren devletler değildir.

Tekrar bu harekâtın insanlığa, milletimize ve bütün Kıbrıslılara hayırlı olmasını dilerim.

Allah'ın milletimizi ve insanlığı felaketlerden korumasını dilerim" (ECEVİT-Kıbrıs Barış Harekâtı, 1974).

Bu açıklamalardan yola çıkılarak söylem düzeyinde Türkiye'nin müdahale kararı vermesinde insani kaygıların rol oynadığı anlaşılabilir.

Başbakan Bülent Ecevit harekâtı duyurmak için yaptığı konuşma sırasında vurguladığı barış, özgürlük, anayasal düzenin tahsisi ve insani kriz içerisinde bulunan Türk toplumu gibi beyanları doğru niyet kapsamında milli menfaatlerden uzak bir söylem olmuştur. Bunların dışında Başbakan Bülent Ecevit Kıbrıs Barış Harekâtı' başladıktan sonra TBMM açıklamalarında şunları ifade etmiştir:

Savaş için değil barış için gitmek kararıyla ve yalnız Türklere değil Ada'nın bütün halkına barış getirme, özgürlük getirme amacıyla, bir devleti ele geçirmek üzere değil, yıkılan bir devleti, adaletli temeller üzerinde yeniden kurmak amacıyla girişilmiş bir harekettir. Hareketin, bu siyasal anlamına ve amacına uygun bir askerî taktiği de bütün rizikolarına ve güçlüklerine rağmen Silahlı Kuvvetlerimiz şu ana kadar büyük bir basan ile yürütmüştür, öyle sanıyorum ki, sivil halka en küçük bir zarar gelmemiştir hatta zarar gelmek şöyle dursun bugün bazı bölgelerde bazı ciddi kıtlık olduğunu Silahlı Kuvvetlerimiz duyar duymaz, o kadar, işi, gücü ve sorumluluğu arasında bir gemiye de o bölge için erzak yüklemiş, Türk - Rum ayrımı gözetmeksizin halka dağıtmak üzere ortaya göndermiştir. Rum idaresinin, Rumlar bile aç bıraktığı bir yerde Silahlı Kuvvetlerimiz bunlar bile düşünmekten geri kalmamıştır (Aktaran Mercan, 2019).

Başbakan Ecevit'in yapmış olduğu bu demeçteki Ada'nın bütün halkına, sivil halka karşı zarar verme kaygısı, zor durumda olan bölgelere insani yardım, Ada'da Türk-Rum ayrımı gözetmemesi vurguları ise doğru niyet kapsamında harekâtın insani kaygılarının güdüldüğü söylenebilir (Aktaran Mercan, 2019). Dahası Başbakan Bülent Ecevit Kıbrıs Barış Harekâtı'nı bu kapsamda "...Kıbrıs'ta başladığımız hareket aslında bir savaş olmanın dışında bir barış hareketidir. Uzun yıllardır, önce toplumlararası savaşlar halinde, sonra bir toplumun kendi içinde savaş yaraları ala ala bugüne gelmiş bir adaya bir bakıma barış getirmek üzere, özgürlük ve barış getirmek üzere girişilmiş bir 'harekettir...' (Aktaran Mercan, 2019) olarak tanımlamıştır.

Kıbrıs Barış Harekâtı başlatılmadan evvelki süreçte uluslararası toplumun bu durum hakkında görüşlerini ise Başbakan Bülent Ecevit Sisco ile yaptığı görüşmeyi TBMM'ye aktarırken şöyle açıklamaktadır:

"...Sayın Sisco ile o gün iki görüşmemiz oldu. Öğleden sonra tekrar buluştuk. Kendisine, sizin bu kabul ettiğiniz ihtiyaçlarımız, şikâyetlerimiz karşısında önerileriniz nedir? Diye sorduğum vakit, onun da bir öneri gösteremediğini gördüm, tıpkı İngiliz dostlarımız gibi. İşte sonuna kadar her imkânı deneyelim, o

imkânlar nelerdir? İşte Güvenlik Konseyi, Birleşmiş Milletler... Fakat ondan ne fayda sağlanacağı konusunda da pek böyle ümitli bir durumları yok. Bu Kıbrıs işine çok fazla devletin karışmamasına yol açacak durumlardan bir ölçüde anlaşılabilir kaygıları var; dolayısıyla bize işte müzakere yolu ile uluslararası kuruluşlar yolu ile kamuoyu yolu ile bu meseleyi halledin derken, kendilerinin de bunlara fazla ağırlık veremedikleri; fakat daha etkin tedbirler de öneremedikleri görülüyordu. Yalnız edindiğim izlenim şu oldu Londra'da bu gerek İngilizlerle, gerek Amerikalılarla yaptığımız görüşmeden: Elbette ki, bize Kıbrıs'a çıkarma yapmamız için yeşil ışık yakmış değillerdi; ama ortada kırmızı ışık da pek görünmüyordu; fakat her halele Türkiye'nin bu dostlarımızla anlaşmış, mutabakata varılmış olarak böyle bir harekette buldukları izleniminin dünyada yaratılabilmesi olasılığı kendilerini çok endişelendiriyordu ürkütüyordu” (Aktaran Mercan,2019,s.95).

Bu açıklamalardan yola çıkarak Amerika, İngiltere gibi devletler bu sorunun çözümü için net bir çözüm yolu tavsiye edebilmiş durumda değildir. BM ve NATO boyutunda da sorunun çözümü için pek umutlu olmadıkları ve olası bir harekâta karşı olmadıkları ancak destek ifadelerinin de olmadığı yorumları yapılabilir. Ayrıca Sovyetler Birliği de Sampson yönetimine karşıydı. Çünkü Sampson ve EOKA'nın Batı Blok'unun kontrolünde olduğuna inanıyordu ve bundan dolayı da müdahale konusunda sessiz kaldı (Manisalı, 2006). Bunların dışında Sisco Yunanistan ile yapılan müzakerelerde de Yunanistan'ın orta yolu bulmaya pek yaklaşma taraftarı olmadığı görüşündedir. Çünkü Sisco, Başbakan Bülent Ecevit'in Türkiye'nin adaya çıkma konusundaki teklifini sunmak için Yunanistan'a gittiğinde teklifin Yunanistan tarafından pek makul karşılanmadığı görülmektedir (Aktaran Mercan, 2019).

20 Temmuz 1974'te başlayan Kıbrıs Barış Harekâtı 22 Temmuz'da ateşkes ile son bulmuş ve BMGK'nin 353 sayılı kararı ile Garantör devletler 25 Temmuz'da uzlaşmaların gerçekleşmesi için Cenova'da bir konferansa davet edilmiştir. 30 Temmuz'da bu görüşmeler nihayetinde açıklanan bir antlaşma dahilinde “Bölgede barışın sağlanması ve Kıbrıs'ta anayasal bir hükümetin kurulması için” (Oberling, 1987) görüşmeler 8 Ağustos'ta devam edecekti. Bu görüşmeler esnasında Rauf Denktaş ve Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Turan Güneş Yunanistan ve Kıbrıs Rum toplumuna iki ayrı teklifte bulunmuştur. Diğer taraftan Kissinger tarafından uzlaşma çağrılarında bir sonuç alınmayınca ve görüşmeler taraflar arasında uzlaşma sağlanamadığı için çıkmaza girdiğinden dolayı,

Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ikinci safhasına 14 Ağustos'ta başlamıştır (Oberling, 1987). Harekâtın ikinci safhası ise 18 Ağustos'ta harekât kapsamında elde edilen toprakların biraz daha genişletilmesiyle son buldu (Dışişleri Bakanlığı, 2023).

Kıbrıs Barış Harekâtı Doğru Niyet Kriteri kapsamında değerlendirildiğinde Türkiye'nin özellikle Başbakan Ecevit'in yapmış olduğu demeçler, garantör devletler ile gerçekleştirdiği görüşmeler ve sorunun çözümü için İngiltere ile fiili bir çözüm arayışında olduğu görülmektedir. Dahası darbe ile harekât arasında geçen sürede Türkiye'nin BM, NATO, ABD, İngiltere ile görüşmesi ve Sisco aracılığıyla ise de Yunanistan ile görüşmeler gerçekleştirmesi müzakereye kapalı olmadığını ve sorunun bir şekilde barışçıl yollarla ya da çok taraflı bir şekilde halledilmesi taraftarı olduğunu göstermektedir. Bunların dışında darbe sonrasında ortaya çıkan Makarios taraftarları ve Sampson yönetimi arasında çıkan iç savaş durumu Türkiye'nin bu konuda harekâtı gerçekleştirilmesi ile daha büyümeden son bulmuştur ve uluslararası toplumun da bu harekâtın gerçekleşmesi konusunda olumsuz bir görüşe sahip olmaması aslında Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ilk safhasında doğru niyet kriterini kısmen karşıladığını göstermektedir. Ancak Cenova'da gerçekleştirilen görüşmelerden bir sonuç alınamaması, Kissinger'in ABD adına ikinci bir harekâtı desteklemeyeceklerini ifade etmesi, Türkiye'nin kontrol ettiği araziye bir önceki safhadan daha fazla konuma getirmesi Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ikinci safhası bitirildikten sonra uluslararası toplum tarafından desteğinin azalmasına sebep olmuştur. Bunların dışında 1975 yılında ABD'nin Türkiye'ye bu olaydan dolayı uygulamış olduğu silah ambargosu (Bölükbaşı, 2001), BMGK'nin 1984 yılında çıkarmış olduğu 550 sayılı karar ile bu durumu işgal olarak tanımlaması (BMGK, 1984), uluslararası örgütlerin genel olarak bu durumu yasa dışı olarak görmesi (Hakkı, 2007) uluslararası toplum tarafından Türkiye'nin desteğini kaybettiğini göstermektedir. Uluslararası toplum haricinde Türkiye'nin adada ortak bir yönetimden ziyade Rum kesimi dışında 1 Ekim 1974'te Otonom Kıbrıs Türk Yönetimi'nin kurulmasını, 1975 yılında Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulmasını ve 1983 yılında da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurulması da Türkiye'nin Ada hakkındaki görüşlerinden uzaklaştığını ve milli çıkarlar doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir. Bunların dışında ise yapılan harekâtın tek taraflı olması ve en nihayetinde kendi milletinden olan Kıbrıslı Türk toplumu için bu harekâtı gerçekleştirilmesi bu kriterle uyuşmamakta ve doğru niyet kriteri harekâtın ikinci aşamasından itibaren karşılanmamıştır.

3.1.4. Son Çare Kriteri

Tepki Verme Sorumluluğunun dördüncü kriteri olan son

çare kriterine göre bir insani müdahalenin gerçekleştirilebilmesi için öncesinde her türlü barışçıl ve askeri müdahale dışındaki tüm yöntemlerin denenmiş ve kriz ve çatışmanın önüne geçilememiş olması gerekmektedir (ICISS, 2001). Son Çare kriterinin yerine getirilebilmesi için öncelikle önleme sorumluluğu ele alınması gereklidir. Önleme sorumluluğu kapsamında krizin çatışmaya dönüşmesinin engellenmesi için öncelikle bir erken uyarı ve analiz sistemi kurularak krizin sebeplerinin ve nasıl önlenebileceğinin anlaşılması gerekmektedir.

Bir krizin sebepleri anlaşıldıktan sonra ise öncelikle barışçıl yöntemler daha sonra ise sert güç örnekleri krizin çatışmaya dönüşmesini engellemek için kullanılmalıdır. Barışçıl yöntemlerden kasıt ise uluslararası örgütler, bölgesel örgütler, devletler aracılığıyla arabuluculuk yöntemlerinin gerçekleştirilmesi, tarafların birbirleri ile sorunun barışçıl çözümüne yönelik görüşmeler gerçekleştirilmesi, ekonomik anlamda teşvik ve yardımların yapılması gibi yöntemleri sıralanabilir. Bu barışçıl yöntemler dışında ise askeri müdahale haricindeki yöntemler sert gücün örnekleridir. Bunlar arasında çok çeşitli alanlarda yaptırım, ambargo, uluslararası ve bölgesel antlaşmalardan mahrum bırakma, diplomatik engeller gibi birçok sert güç örneği gösterilebilir.

3.1.4.1. Son Çare Kriteri Bakımından Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Değerlendirilmesi

Kıbrıs'ta ilk ciddi silahlı eylemler 1955 tarihinde başlamıştır. Bu silahlı eylemler neticesinde Britanya'nın davetiyle 29 Ağustos 1955'de Britanya, Yunanistan ve Türkiye arasında Londra'da bir konferans düzenlenmiştir. Yunanistan konferansta self-determinasyon görüşünü savunmakta ve İngiltere ise Lozan Antlaşmasından dolayı Türkiye önderliğinde bir düzen kurulması taraftarıydı (Oktay, 2015). Nitekim bu konferans taraflar arasında ilk görüşme olmasından dolayı önemlidir. Fakat bu konferanstan bir sonuç alınamamıştır. Bunların dışında ise Kıbrıs sorununun çözülebilmesi için Britanya ve ABD 1947-1958 yılları arasında yedi adet plan önermiştir. Bunlar Lord Winster Planı (1947), Jackson Planı (1948), I. Mac Millan Planı (1955), Harding Planı (1955), Rad Cliffe Planı (1956), II. Mac Millan Planı (1958), Spaak Planlarıdır (1958). Bu kadar fazla çözüm yolunda öneri olmasına rağmen bir sonuç alınamamıştır (Manisalı, 2000).

1959 yılında ise İngiltere Başbakanı Harold Macmillan Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında gerçekleşebilecek Kıbrıs'ın geleceği hakkında bir plan hazırlamış ve 11 Şubat 1959'da taraf devletler arasında Kıbrıs Devleti'ni kuran Londra- Zürih Antlaşmaları imzalanmıştır (Clark, 2023). Kıbrıs Devleti kurulmasına rağmen adada emniyetli bir yaşam ortaya çıkmamıştır.

EOKA örgütü tarafından Kanlı Noel olayları diye adlandırılan 21 Aralık 1963 tarihinde gerçekleştirilen Kıbrıs Türk toplumuna karşı silahlı eylemler gerçekleştirilmiştir. Bu olayın sona ermesi Türkiye'nin iki Türk jetini Lefkoşa üzerinde uyarı uçuşu yaptırmasıyla ve Ada'da bulunan İngiliz birliklerinin tarafsız bölge olarak belirlenen ve Yeşil Hat olarak adlandırılan bölgenin işgal edilmesi ve taraflar arasında imzalanan ateşkes ile şiddet eylemleri son buldu. Bunlara ilaveten 4 Mart 1964 tarihinde BMGK, Kıbrıs'ta sükunetin sağlanması için UNFICYP'yi ve BM Genel Sekreterini bilgilendirecek ve uzlaşmayı sağlayacak bir arabulucu görevlendirmiştir (Clark, 2023).

Kıbrıs'ta yaşanan bu gerilimin barışçıl bir zemine oturtulabilmesi için 8 Temmuz 1964 tarihinde BM arabuluculuğuyla müzakereler gerçekleştirilmiş ve "Acheson Planı-I ve II" oluşturulmuştur. İkisi de tarafların farklı taleplerinden dolayı kabul görmemiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1964). Bu müzakerelere ilaveten ilerleyen dönemde EOKA Mansura'da iki sahil köyünü ablukaya almıştır. Türkiye çözüm için BMGK'ya acil toplantıya çağırması ve BM'yi bilgilendirerek Kıbrıs'ta sorunlu bölgede uyarı uçuşu ve müteakip topçu atışları icra etmiş ve EOKA'nın icra ettiği şiddet eylemleri son bulmuştur (Dışişleri Bakanlığı, 1964). 14 Kasım 1967 tarihinde ise Grivas liderliğinde EOKA terör faaliyetlerine tekrardan başlamıştır. Birçok Türk köyüne saldırı düzenleyen Grivas bu süreç boyunca UNFICYP'nin silahlarına el koymuş ve 27 Kıbrıslı Türk'ün hayatını kaybetmesine sebep olmuştur (Oberling, 1987). Bunun üzerine Türkiye Kıbrıs Hükümetine bir nota vermiş ve adaya gizlice giren Grivas'ın, antlaşma dışındaki askeri personel ve silahların adayı terk etmesini sağlamış ve tazminat alınmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1967a). Son olarak BM himayesinde toplumlar arasında uzlaşma görüşmeleri Haziran 1968'de Klerides ve Denктаş arasında başlamıştır. Klerides-Denктаş görüşmeleri olarak adlandırılan bu görüşmeler 1972 yılından itibaren Yunanistan, Türkiye ve BM temsilcilerinin katılımıyla devam eden beşli görüşmelere dönüştü. Ancak görüşmeler 15 Temmuz 1974 darbesi sonrası kesildi. Dahası darbe sonrası 18-19 Ağustos tarihlerinde Başbakan Bülent Ecevit ve heyeti Londra'ya giderek İngiltere'ye ve ABD'ye bu kriz hakkında danışma ve aynı zamanda İngiltere'ye ortak müdahale teklifinde bulunması (Aktaran Mercan, 2019) girişimlerinin sorunun çözümüne yönelik yapılmış eylemler olarak görülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023).

Sonuç olarak Kıbrıs Barış Harekâtı öncesinde Kıbrıs sorununun çözümü için BM aracılığıyla adada birçok kere görüşme ve uzlaşma çalışmalarının gerçekleşmiştir. Dahası Ada'da süregelen şiddet eylemlerinin önlenmesi için Garanti antlaşmalarında belirlenen sayısı az olsa dahi Yunan ve Türk birliklerinin olduğu, müteakip şiddet eylemlerinden sonra

UNFICYP birlikleri de Ada'ya gelmiştir. Bu askeri birliklerin Ada'da bulundurulmasının dışında BM'nin Ada'ya arabulucu ataması, toplumlararası uzlaşma maksatlı tarafların toplum liderleriyle görüşmelerin yapılması ve Türkiye'nin uyarı maksatlı uçuşlar gerçekleştirip, bölgesel, kısa süreli ve geçici olarak topçu atışlarını kullanması, darbe sonrasında Türkiye'nin garantör devletlerle görüşmesi, BM ve NATO'yu bilgilendirmesi ve ABD tarafından görevlendirilen arabulucu Sisco ile Yunanistan'la orta yolu bulmaya çalıştığını görmekteyiz. Ancak 15 Temmuz 1974'te gerçekleştirilen darbe ve adada Sampson yönetimi ve Makarios destekçileri arasında çıkan iç savaş sonucunda Türkiye tarafından Kıbrıs Barış Harekâtı kararı alınmıştır. Bu harekât KoS Raporu'nda belirtilen insani müdahalenin gerçekleştirilmeden önce bu sorunu çözmek için ortaya koşul koyduğu diplomatik yöntemleri birçok kere toplumlar arası ve devletler arası uzlaşma görüşmelerinin gerçekleştirilmesi ve arabulucunun atanması gibi diplomatik yöntemlerinin denendiği görülmektedir. Dahası BM Barış Gücü'nün Ada'ya gönderilmesi, Ada'da silahsızlandırma çalışmaları, kurucu antlaşmaya uygun Türk ve Yunan askeri birliklerinin bulunması müdahale dışındaki askeri yöntemlerin birçok kere bu sorunun çözüme ulaştırılması için denendiğini görülmektedir. Bu sebeplerden dolayı Kıbrıs'taki insani krizin sonlandırılması için askeri müdahale kararının alınması bir son çare göstergesidir ve Son Çare Kriteri bu yüzden KoS Raporu'nda belirtilen gereklilikleri karşılanmıştır.

3.1.5. Orantılılık Kriteri

Tepki Verme Sorumluluğunun beşinci kriteri olan orantılılık kriterine göre insani krizleri engellemek amacıyla gerçekleştirilen askeri müdahalelerin planlanması titiz bir şekilde yapılmalıdır. Çünkü bu askeri müdahalenin yoğunluğu, süresi ve boyutu büyürse bu durum insani müdahalenin uluslararası toplum tarafından insan koruma amacının dışına çıktığı biçiminde yorumlanabilir ve ayrıca bu durum insani krizi önlemekten ziyade yeni bir krize de sebebiyet verebilir. Bundan dolayı insani amaçlarla yapılan bir askeri müdahalenin yoğunluğu, süresi ve boyutu görevi ifa edebilecek şekilde minimum düzeyde olmalıdır (ICISS, 2001). Bunlara ilaveten gerçekleştirilen insani amaçlı askeri müdahalenin uluslararası insan haklarının ihlal edilip edilmediğine dair gözlemlenmesi gerekmektedir (ICISS, 2001).

Bir müdahalenin insani müdahale olabilmesi için müdahaleyi gerçekleştiren devletler yapacakları müdahaleyi kısa süreli sürdürmesi gereklidir. Müdahale uzadıkça can kayıpları artacak ve diğer taraftan müdahale edilen coğrafya büyüdükçe ise gıda, su, ev, iş yeri, tarım arazileri gibi temel ihtiyaçlar ve ihtiyaç kaynakları zarara

uğrayacaktır. Bu sebeplerden ötürü ise müdahale yapılan devlet içerisindeki insani krizin boyutu daha da genişleyecektir. Ayrıca müdahale sırasında askeri birliklerin büyüklüğü ve müdahale sırasında kullandıkları silah türleri de sivil can ve mal kayıplarının oluşması açısından önemlidir.

3.1.5.1. Orantılılık Kriteri Kapsamında Kıbrıs Barış Harekâtı

Türkiye, adaya 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirmiştir. Bu harekât 6'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından emrinde 28'inci Motorlu Piyade Tümeni, 39'uncu Piyade Tümeni, Hava İndirme ve Komando Tugayları, Gösteri Tatbikat Alayı, Amfibi Deniz Piyade Alayı, Jandarma Komando Tabuları, Deniz ve Hava Kuvvetleri birlikleri, Çakmak Özel Görev Kuvveti, Bayraktarlık emrindeki Mücahit Birlikleri, 650 kişilik Kıbrıs Türk Alayı ile idari ve lojistik destek birlikleri katılmıştır (Artuç, 1984).

Kıbrıs Barış Harekâtı üç safhalı bir harekâttir. Birinci safha hava ve kıyı başının tesisi ve elde bulundurulması, ikinci safhada çıkan ve indirilen birliklerin birleşmesi, üçüncü safhada da harekât alanının genişletilmesi öngörülmüştür. Bu iki günlük harekâtın planlaması kapsamında ise adaya ilk olarak Girne'den giriş yapılacak ve hava indirme tugayına bağlı paraşütlü birlikler Beşparmak Dağları'nın Lefkoşa'ya bakan tarafına indirilecekti. Girne ve Lefkoşa arasında kalan Beşparmak Dağları Sampson kuvvetlerinden arındırıldıktan sonra gelen birliklere bir koridor açılacaktı. Bu koridorlarla birlikte birlikler Mağosa ve Erenköy'e doğru hareket edeceklerdi (Artuç, 1984). Ayrıca Harekât başlamadan evvel Genelkurmay Başkanlığı tarafınca Hava Kuvvetlerine adada genel bir bombardımanın yapılmayacağı, sadece çıkarma ve indirme bölgelerindeki hedeflere taarruz edilecek ve bu esnada karşı taraf ateş açmadıkça ateş edilmemesiyle alakalı emir verilmiştir (Artuç, 1984).

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ilk safhası 22 Temmuz 1974'te son bulmuştur ve geçen sürede Türkiye bu harekât ile Ada'nın %7'sini kontrol etmiştir (Tandoğan, 2015). Müteakibinde gerçekleştirilen Cenova görüşmeleri ve sonrasında yayınlanan Cenevre Deklarasyonu ile "adada bir güvenlik bölgesinin kurulması, Rum ve Yunan işgalindeki Türk bölgelerinin derhal boşaltılması, tutsak durumunda olan asker ve sivil personelin derhal mübadele edilmeleri veya serbest bırakılmaları kararlaştırılmıştır. Ayrıca, adada barışın sağlanması, anayasaya uygun bir hükümetin tekrar kurulması, Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Kıbrıs Türk toplumu ve Kıbrıs Rum Toplumunu olmak üzere iki otonom idarenin mevcudiyetinin kabul edilmesi" kabul ve ilan edilmiştir (Edibali, 1976). Ancak ikinci Cenevre görüşmelerinde taraflar görüşmeler sırasında bir uzlaşmaya varamamış ve Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ikinci safhasını 14 Ağustos'ta başlatmıştır. 28'inci Piyade Tümeni Girne kıyısından Magosa'ya ilerlemiş, 39'uncu Piyade Tümeni

Karatepe, Minareliköy ve Serdarlı'yı ele geçirmiş, 28'inci Piyade Tümeni Timbu Havaalanı, Kırklarköy ve Paşaköy'ü ele geçirmiş, Çakmak Özel Görev Kuvveti Arapköy, Gözbüyük ve Esetepe'yi ele geçirmiştir. Bu sırada Rum Milli Muhafız Ordusu, Türk birliklerinin ulaşamadığı yerlerdeki Türk yerleşim bölgelerine saldırmıştır. Bu durum özellikle Magosa Kalesi'nde bulunan sivil halk ve Magosa Sancağı Mücahitlerinin bu birliklerle yaşadıkları çatışmalarda ortaya çıkmıştır (Zürcher, 2008).

15 Ağustos'ta 39'uncu Piyade Tümeni Magosa kuzeyinde bulunan Boğazı, 28'inci Piyade Tümeni Magosa ve Maraş'ı ele geçirmiştir. Magosa'nın Türk birliklerinin eline geçmesiyle birlikte kaleye sığınmış olan 12.000 Kıbrıslı Türk kurtarılmıştır (Koç, 2005). 16 Ağustos'ta 39'uncu Piyade Tümeni, Karpas Yarımadasının güvenliğini sağlarken, 28'inci Piyade Tümeni de Magosa'nın çevre emniyetini sağlamıştır. Komando Tugayları ise Güzelyurt, Lefke ve Yeşilirmak'ı ele geçirmiştir (Toluner, 1977). Harekâtın ikinci safhası 16 Ağustos gecesi BMGK'nin ateşkes kararıyla son bulmuştur. Türk birlikler, Magosa, Lefkoşa ve Kokkina çizgisine ulaşarak adanın %38'ini kontrol altına almıştır (Öztürk, 2003).

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın her iki safhası neticesinde, harekâta katılan birliklerden 35 subay, 41 astsubay, 421 erbaş/er ve 1 sivil işçi olmak üzere toplam 498 şehit verilmiştir. Kıbrıs Türk toplumu ise 70 mücahit, 270 sivil olmak üzere toplamda 340 şehit ve 1.200 yaralı vermiştir. UNFICYP birliklerinden 3 Avustralyalı asker hayatını kaybederken 24 Avusturalyalı, 17 Finlandyalı, 4 İngiliz ve 3 Kanadalı asker yaralanmıştır (Kurt, Pehlivan, & Korkmaz, 2020). Diğer taraftan Kıbrıs Rum toplumu ve Yunanistan'da ise çoğu askerden oluşan 4.000 kişi ölmüş ve 12 bin yaralı verilmiştir (Artuç, 1989).

Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında esir olarak tutulan Kıbrıslı Rumların hepsi müdahale sonrasında Rum tarafına iade edilmiştir ve bu durum Uluslararası Kızılhaç Örgütü tarafından 11 Mart 1976 tarihinde teyit edilmiştir (Denktaş, 1997).

Sonuç olarak Kıbrıs Barış Harekâtı'nın iki safhali gerçekleştirilmesine rağmen her bir safhası görece kısa sürmüştür. Ancak yapılan ilk safhasına kıyasla ikinci safhasında adada kontrol edilen bölge büyümüştür. Bunun arkasındaki temel sebep ise Kıbrıslı Türklerin bu Harekâta kadar adanın küçük bir bölümünde tecrit edilmiş olması ve bunların tekrar yaşanmasının önüne geçilmesi önemli sebeptir. Dahası böylesi bir ikinci Harekâtın gerçekleşmesi Kıbrıs'ın bağımsızlığını krumak ve bölgede sürekli bir barışın ortaya çıkması açısından önemlidir (Vatansever, 2010). Diğer taraftan harekâtın boyutu açısından ise adanın belli bir kısmı ve silahlı grupları hedef alarak iç

savaşın önüne geçmesi, baskı yolu ile esir tutulan insanların kurtarılması, savaş sonunda esir alınmış askeri personelin harekât bitimine müteakip ikili antlaşmalarla ülkelerine dönmesi, sivil kayıpların görece az olması, hava kuvvetlerinin harekât açısından zaruri olmadığı durumlarda kullanılmamış olması gibi durumlar değerlendirildiğinde Kıbrıs Barış Harekâtı Tepki Verme Sorumluluğunun Orantılılık Kriterini karşılamaktadır.

3.1.6. Makul Beklentiler Kriteri

Tepki Verme Sorumluluğunun altıncı kriteri olan makul beklentiler kriterine göre bir insani müdahalenin sonuçları, müdahale gerçekleştirilmeden önceki durumdan daha kötü olmamalıdır. Diğer taraftan yapılacak olan insani amaçlı askeri müdahale, müdahalenin yapılacağı bölgede insanların yaşadığı sıkıntıları sonlandırmalıdır. Diğer bir deyişle bu insanların sıkıntılarını daha kötü hale getirmemeli ve makul bir başarı şansına sahip olmalıdır (ICISS, 2001).

Bir insani müdahale gerçekleştirildikten sonra insani krizin yaşandığı devlet içerisindeki krizin sona ermesi gerekmektedir. Eğer ki yapılması planlanan insani müdahale insani krizi büyütecekse ya da daha kötü hale getirecekse buna müsaade edilmemelidir (ICISS, 2001). Bu duruma göz yumularak gerçekleştirilen müdahaleler sırasında müdahale eden devlet ve devletler krizi sonlandıramadığında kendilerini daha büyük bir krizin içerisinde bulabilirler. Böylesi durumlarda ise çıkış planları dahi işlemeyebilir ve insani krizin yaşandığı devlet içerisindeki aktörler bu sefer müdahaleci devlet veya devletlere karşı cephe alabilir. Bu yüzden böylesi kararlar alınırken insani krizin yaşandığı devletin iyi çalışması ve alternatiflerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Böylesi durumlara düşmemek için Endonezya ve Doğu Timor konusunda olduğu gibi yaptırımlar ve diğer kolektif eylem araçları alternatif olarak düşünülmelidir (ICISS, 2001).

3.1.6.1. Makul Beklentiler Kriteri Bakımından Kıbrıs Barış Harekâtının Değerlendirilmesi

1950-1974 dönemi arasında yaşanan Kıbrıslı Rumlar ve kurmuş oldukları EOKA örgütü tarafından Kıbrıs'ı bir Rum devleti yapmak amacıyla ENOSIS politikaları kapsamında Kıbrıslı Türkler adadan ve adanın başka bölgelerine göçe ve buralarda yaşamaya zorlanmıştır. Dahası EOKA'nın şiddet eylemlerinden dolayı Kıbrıslı Türkler çok sayıda köyü, yerleşim yerini, mal ve mülkü terk etmek zorunda kalmıştır. Ada'da çok sayıda Kıbrıslı Türk sivilin öldürülmesi ve özellikle 15 Temmuz 1974'te yaşanan ve Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar süren dönemde çok sayıda Kıbrıslı Rum'un, Makarios destekçileri ve Sampson yönetimi arasında çıkan iç savaş içerisinde kalıp hayatlarını kaybetmiştir. En nihayetinde Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası dönem incelendiğinde

toplumlar arası ve toplum içi çatışmaların son bulduğu, Kıbrıslı Türkler'in ise güvenle Kıbrıs içerisinde yaşayabilecekleri bir bölgeye sahip olmuştur. Dahası, harekât sonrası Rum ve Türk taraflarının üniter bir devlet üzerine yapmış oldukları görüşmelerden bir sonuç çıkmaması üzerine adada Rum tarafından ayrı Kuzey Kıbrıs Türk Devleti'nin kurulması Kıbrıslı Türkler'in Ada'da nefes almasına olanak sağlamıştır. Diğer taraftan adada yaşayan iki toplumun bu harekât sonucunda bir değerlendirilmesi yapılacak olursa iç savaşın bitişi ve Kıbrıslı Türklerin şiddet eylemlerinden uzak olması her iki toplum için de kazanç olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak 15 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleştirilen darbe girişiminden sonra Ada'da ortaya çıkan şiddet eylemlerinin önüne geçmeye çalışan Kıbrıs Barış Harekâtı makul beklenti kriteri kapsamında incelendiğinde Ada'da insani krize yol açacak durumun ve iç savaşın önlendiği, mevcut durumun harekât öncesi döneme kıyasla daha kötüye gitmediği ortadadır. Ancak Ada'ya anayasal düzenin tahsisi için müdahale yapan Türkiye, Ada'nın iki toplumu ve Yunanistan ile ne kadar aralarında üniter bir Kıbrıs Devleti üzerine müzakere yapmış olsa da Ada, harekât sonrasında bir tarafında Rum toplumunun kurmuş olduğu bir yönetim, diğer tarafta Türk toplumunun kurmuş olduğu bir devletle kendi düzenlerini sürdürme yolunu tercih etmiştir. Harekât sonrasındaki Kıbrıs'ın akıbeti böylece daha önceleri denenmiş yollardan farklı bir yol ile çizilmesine rağmen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti uluslararası toplum tarafından tanınmamış ve ancak Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tanınmıştır. Bu durum ise daha günümüzde de çözülememiş bir Kıbrıs sorununu doğurmuştur. Ancak harekât sonrasında her iki toplum birbirinden ayrı yaşamış olmasına rağmen ada içerisinde şiddet eylemleri ortadan kalkmıştır. Bunda her iki toplumun artık birbirinden fiziksel sınırlarla ayrılması olmasının da etkisi vardır. Fakat uluslararası topluma kazandırılmayan KKTC, ekonomik bağlarını Türkiye aracılığıyla kurmuş ve hayatını idame ettirebilmiştir. En nihayetinde bu harekât Makul Beklentiler kriterini karşıladığı ve Ada'da yaşayan toplumlar adına Kıbrıs, harekât öncesine kıyasla harekât sonrası daha yaşanabilir ve güvenilir bir ortam yaratmıştır.

4. SONUÇ

KoS Raporu'nun Tepki Verme Sorumluluğu kapsamında yapılan değerlendirmeler ışığında Kıbrıs Barış Harekâtı Haklı Sebep, Son Çare, Orantılılık, Makul Beklentiler kriterlerinin bu rapora göre karşılandığı, Doğru Niyet kriterinin harekâtın iki safhası incelendiğinde ilk safhasının karşıladığı ikinci safhasının karşılanmadığı ve ayrıca Doğru Otorite kriteri kapsamında değerlendirildiğinde ise rapora göre karşılanmadığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak Kıbrıs

Barış Harekâtı, KoS Raporu'na göre Doğru Otorite'nin kısmen karşılanmadığı ve Doğru Niyet'in ise gri olduğu sonucundan yola çıkarak Kıbrıs Barış Harekâtı'nın bu rapor boyutunda bir insani müdahale olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Diğer taraftan varılan bu sonuçlar dışında KoS Raporu'nda belirtilmeyen ve diğer taraftan ise uluslararası hukuk boyutunda bu harekâta meşruluk kazandıran, taraf devletlerin imzacı olduğu 1959 Antlaşmaları Kıbrıs Barış Harekâtının gerçekleştiği dönemde mevcuttur ve aynı zamanda harekâtın ise temel dayanağıdır. Bu kapsamda taraf devletler arasında imzalanan Garanti Antlaşması Türkiye'ye Kıbrıs Devleti'nin Antlaşmalar kapsamında anayasal düzeninin bozulması durumlarında bazı haklar tanımaktadır. Bu haklara istinaden Türkiye, adada anayasal düzenin tekrardan tahsisi adına Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan KoS Raporunun insani müdahale boyutunda devletlerin imzaladığı ikili veya çoklu antlaşmalara değinilmemiştir. Ancak Uluslararası antlaşmalar devletlerin birbirine karşı eylemlerinde yasallık teşkil ediyorsa insani müdahale konusunda da bu durum bu rapor kapsamında tekrardan düşünülmelidir. Diğer taraftan Türkiye'nin bu müdahaleyi yapmasının meşruluğunu oluşturan bu antlaşmalar dışında ise uzun yıllardır Kıbrıs Türk toplumunun sistematik olarak Ada'da göçe zorlanması, silahlı bir şekilde şiddet eylemlerine maruz kalması, ekonomik açıdan hayatını idame ettirememesi, Londra-Zürich Antlaşmalarının getirdiği haklarını kullanamaması ve 15 Temmuz 1974'te gerçekleşen Sampson darbesi ile Ada'da bir iç savaşın başlaması gibi gerekçelerin de harekât kararının alınmasında etkili olan diğer önemli kararlar olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Kıbrıs'taki 1974 darbesi sonrası Ada'nın her iki toplumunun da karşılaşabileceği daha büyük insani krizin gerçekleşebilme ihtimalinin önlenmesi açısından bu harekât başarılı olmuştur. Bunların dışında iç savaştan kaynaklı farklı siyasi grupları destekleyen Kıbrıs Rum topluluğunun bir şiddet sarmalı içine girmesini engelleyen ve uzun süredir zaten böylesi şartlar altında yaşayan Kıbrıs Türk topluluğunun varlığını uzun yıllardır yaşadığı bu topraklarda sürdürebilecek duruma getirmesi açısından Kıbrıs Barış Harekâtı tek taraflı ve BMGK yetkisi olmadan gerçekleşmiş olmasına rağmen insani müdahale olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Artuç.İ.(1989).Kıbrıs'ta Savaş ve Barış.İstanbul:Kastas Yayınları.
- Asia-Pacific Centre for the Responsibility to Protect.(2023). A Framework for Action for the Responsibility to Protect: A Resource for States. New York:Asia-Pacific

- Centre for The Responsibility to Protect and Global Centre for The Responsibility to Protect.
- Aytaç,B.,G.(2022). Cyprus Peace Operation in The Perspective of Responsibility to Protect. İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, 6(2),s.669-680.
- Bordat,J.(2016). Globalisation and War: The Historical and Current Controversy on Humanitarian Interventions. International Journal of Social Inquiry, 2(1), s.59-72.
- Bozkurt (1974a). "Ayvasılda Yapılan Kazılarda Kardeşlerimizin Çürümüş Cesetleri Meydana Çıkarıldı".s.1.Erişim Tarihi:22 Kasım 2024. <https://evrakcm.gov.ct.tr/siteler/gazeteler/bozkurt/1974/Ağustos/23agustos1974-bozkurt.pdf>.
- Bozkurt (1974b). "Internatinonal Herald Tribune Rum barbarlığını teşhir etti. Limasol'daki Türkler esir telakki ediyor".s.1.Erişim Tarihi:22 Kasım 2024. evrakcm.gov.ct.tr/siteler/gazeteler/bozkurt/1974/Temmuz/28temmuz1974-bozkurt.pdf.
- Bozkurt (1974c)."Yeni Katliamlar".s.1.Erişim Tarihi:22 Temmuz 2024. <https://evrakcm.gov.ct.tr/siteler/gazeteler/bozkurt/1974/Ağustos/23agustos1974-bozkurt.pdf>.
- Bozkurt, E. (2002) Uluslararası İnsan Hakları Hukuku. Yetkin Yayıncılık.
- Bölükbaşı.S.(2001).Barışçı Çözömsüzlük.Ankara:İmge Yayınları.
- Birand.M.A.(1999).Kıbrıs2ın 50 Yılı Belgeseli | 1999 | 32.Gün Arşivi [Belgesel]. Erişim 17 Mart 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=V2XwO9KUznA>.
- BM.(1945). Birleşmiş Milletler Antlaşması. Erişim Tarihi 11 Aralık 2023. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf.
- ICISS.(2001).The Responsibility to Protect.Ottawa:International Development Research Centre.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.(1964).Birinci Oturum.Dönem I.C.21.Toplantı 3. Erişim Tarihi:20.11.2024. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t03/c021/cs_03021091.pdf
- Clark, T. (2023). Kısa Kıbrıs Tarihi. İstanbul: Say Yayınları.
- Denktaş,R.(1997).Klerides' Mektuplar. İstanbul:Dışışleri ve Savunma Bakanlığı Tanıtma Dairesi.
- Demirel.N.(2013). Uluslararası Hukukta İnsani Müdahale ve Hukuki Meşruiyet Sorunu.FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi.(1).152-172.
- Dışışleri Bakanlığı. (1964). Dışışleri Belleteni. Dışışleri Bakanlığı Yayınları:Ankara. Erişim: 24 Ocak 2024. <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1964-1995-sayi-1-15.pdf>.
- Dışışleri Bakanlığı. (1964(II)). Dışışleri Belleteni.Dışışleri Bakanlığı Yayınları:Ankara. Erişim: 24 Ocak 2024. <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1964-1995-sayi-1-15.pdf>.
- Dışışleri Bakanlığı. (1965). Dışışleri Belleteni. Dışışleri Bakanlığı Yayınları:Ankara. Erişim: 24 Ocak 2024. <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1964-1995-sayi-1-15.pdf>.
- Dışışleri Bakanlığı. (1967). Dışışleri Belleteni. Dışışleri Bakanlığı Yayınları:Ankara. Erişim: 24 Ocak 2024. <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1967-sayi-28-39.pdf>.
- Dışışleri Bakanlığı. (1968). Dışışleri Belleteni. Dışışleri Bakanlığı Yayınları:Ankara. Erişim: 24 Ocak 2024. <http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1968-sayi-40-51.pdf>.
- Ecevit.B.(1974). ECEVİT-Kıbrıs Barış Harekâtı.Erişim Tarihi 3 Mayıs 2024.<https://www.youtube.com/watch?v=NUUWJAbn8XA>.
- Edibali. A. (1974).Türkiye'nin Kıbrıs Politikası Nasıl Olmalıdır?.Ankara:Otağ Yayınları.
- Hakkı.M.M.(2007). The Cyprus issue:a documentary history,1987-2007.Londra:Bloomsbury Academic.
- Kardaş,Ş.(2003). Humanitarian Intervention: A Conceptual Analysis. Turkish Journal of International Relations, 2(3-4), s.21-49.
- Kıralp.Ş.(2014). 1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları. Journal of History Culture and Art Research.7(2).s.444-460.Erişim Tarihi 5 Mart 2024. <https://digitalibrary.un.org/record/647126?v=pdf>.
- Knudsen, T. B. (2007). Humanitarian intervention revisited: Post-cold war responses to classical problems. International Peacekeeping, 4(3), s. 146-165.
- Manisalı,E.(2000). Düünden Bugüne KIBRIS. Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Milliyet (1974). "İsveç TV'si Sınirlerine Hakim Olamayan Bu Filme Bakmasın Diye Katliamı Gösterdi".s.1.Erişim

- Tarihi:22.11.2024.
<https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1974.09.02>.
- Mercan,S.(2019). Dış Siyasi Olaylarla İlgili TBMM'nin Gizli Oturum Görüşmelerinde Kıbrıs (1974).Ankara:Iksad Publishing House.
- Oberling.P.(1982).Bellapais'e Giden Yol: "Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Göçü".Gnkur. Basımevi:Ankara.
- Oktaç,H.E.(2015). Türk Tarihinin Kayıp Yılları Kıbrıs Sorunu. İstanbul:Akis Kitap.
- Öztürk.M.O.(2003). Stratejik Açıdan Doğu Akdeniz ve Kıbrıs.Ankara:Altinküre Yayınları.
- Parekh, B. (1997). Rethinking Humanitarian Intervention. *International Political Science Review*, 18(1), s. 49-69.
- Roberts, A. (1993). Humanitarian War: Military Intervention and Human Rights. *International Affairs*, 69(3), s. 429-449.
- Satan,A.Şentürk,E.(2012). Tanıkların Diliyle Kıbrıs Olayları 1955-1983. İstanbul:Tarihçi Kitabevi.
- The Independent International Commission on Kosovo.(2000). THE KOSOVO REPORT. New York:Oxford University Press.Toluner.S.(1977). Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk.İstanbul:İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı(2023). KIBRIS MESELESİNİN TARİHÇESİ. Erişim: 16 Mayıs 2024. https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa
- Türkmen,F.(2005). Cyprus 1974 Revisited: Was It Humanitarian Intervention?. *Perceptions*. Kış.61-88.
- UNSC.(1964).Resolution 186(1964)/[adopted by the Security Council at its 1102nd meeting] of 4 March.1964. Erişim: 21 Kasım 2024. <https://digitallibrary.un.org/record/112185?v=pdf>.
- Vatansever,M.(2010).Kıbrıs Sorununun Tarihsel Gelişimi.*Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*.Cilt:12.Sayı:Özel.s.1487-1530.
- Yamaner vd.(2009). 12 AĞUSTOS 1949 TARİHLİ CENEVRE SÖZLEŞMELERİ VE EK PROTOKOLLERİ.İstanbul:Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Zürcher.J.E.(2008).Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.İstanbul:İletişim Yayınları.

© 2019 & 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

EXTENDED ABSTRACT

The concept of humanitarian intervention has followed a historical course from the theological roots of just war doctrine to universal norms such as human rights. Today, the concept, like all concepts in social sciences, has a controversial structure that cannot be reduced to a single definition. Some authors argue that humanitarian intervention undermines state sovereignty and jeopardises international peace and security. Others argue that humanitarian intervention is necessary in some cases, based on the view that human life takes precedence over state sovereignty. However, the concept of humanitarian intervention can be defined as the use or threat of the use of military force by a state, a coalition or organisation formed by a group of states or a coalition or organisation of states, or the UN to stop and prevent such violations in states where large-scale human rights violations such as large-scale killing, forced migration, etc. On the other hand, the concept of humanitarian intervention started to be seriously discussed in world politics after the Cold War period. In this period, with the dissolution of the USSR and Yugoslavia, humanitarian crises emerged in Bosnia-Herzegovina and Kosovo in the Balkans, Somalia and Rwanda in Africa. The fact that such humanitarian crises were occurring all over the world mobilised the United Nations (UN).

As of 1999, humanitarian crises started to be discussed at the UN level. In 2000, the 'International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS)' was established to draw a common and applicable road map on humanitarian intervention. As a result of its work, this commission added a new dimension to the humanitarian intervention debates with a report entitled 'Responsibility to Protect' and proposed the concept of responsibility to protect instead of the concept of humanitarian intervention. Accordingly, military intervention against states that are unable or unwilling to protect their own people from certain humanitarian crises that bleed the conscience of humanity, or that are themselves responsible for the crisis, will constitute the international community's responsibility to protect. Moreover, the Responsibility to Protect Report sets out three main responsibilities of states for humanitarian crises: the Responsibility to Prevent, the Responsibility to React and the Responsibility to Rebuild. The Responsibility to Prevent carries the responsibility to address and prevent the root causes of conflicts, conflicts that put people at risk and other man-made crises (ICISS, 2001,s.11). In this context, it is aimed to establish an early warning and analysis system to access accurate information in the crisis area and to prevent the crisis through positive and negative direct prevention efforts.

The Responsibility to React, on the other hand, is to respond to situations that compromise human needs through sanctions, punishment by international organisations, and on the other hand, to respond with appropriate measures, including military intervention, in cases where more extreme issues occur (ICISS, 2001,s.XI). Moreover, this responsibility emphasises that for a military intervention to be defined and carried out as a humanitarian intervention, six criteria must be fulfilled in the crisis region. These are the right authority criterion, just cause criterion, right intention criterion, last resort criterion, proportionality criterion and reasonable expectations criterion. The Responsibility to Rebuild, on the other hand, means addressing the after-effects of a military intervention designed to stop or prevent a crisis or conflict and preventing them by providing full assistance for reconciliation, reconstruction and recovery (ICISS,2001,s.37). Within the scope of this responsibility, it is emphasised that the responsibility of the intervening actors continues in the crisis region after the humanitarian intervention takes place.

In the historical process, the problems related to Cyprus started after the Ottoman Empire took over. The fate of Cyprus started to change direction as a result of the Ottoman-Russian War, which was called the '93 War' in 1877-78. As a result of the war, Cyprus was handed over to the British administration with the Berlin Conference of 1878. Since the Ottoman Empire and Britain were the warring parties during World War I, Britain annexed the island and Cyprus legally became British territory with the Treaty of Lausanne signed with Turkey at the end of the war. After the World War II period, the Cyprus issue started with the actions of the Greek Cypriot people against the British administration with the aim of independence and affected the Turkish Cypriot people on the island. In the aftermath of these violent actions, as a result of the negotiations between Turkey, Greece, the UK and the representatives of the Cyprus Community, the London-Zurich Treaties of 1959 were signed and the Republic of Cyprus was established in line with these treaties and an effort was made to resolve this issue. However, the Republic of Cyprus, which was established in line with the treaties, could not maintain a stable political life. Due to the ENOSIS policies of Greek Cypriots and Greece, which aimed to annex Cyprus to Greece, activities contrary to the founding treaties on the island emerged. In line with these policies, an unstable period that would last until 1974 began. During this period, until 20 July 1974, through the illegal organisation EOKA, which was established with the aim of achieving the success of the ENOSIS policy, a large number of Turkish Cypriots were killed, mass migration was forced, economic isolation, denial of transportation rights and many acts against the founding treaties

of the Republic of Cyprus took place and violations of rights on behalf of the Turkish Cypriots emerged with these acts of violence. Turkey, on the other hand, shared the idea of a military intervention in Cyprus with the international community many times during this process. On 15 July 1974, as a result of the coup attempt led by Nikos Sampson, a violation of the treaties that registered the existence of the Republic of Cyprus in terms of international law emerged and accordingly, on 20 July 1974, the Turkish Armed Forces intervened in the situation with the Cyprus Peace Operation. In this study, the question is whether the Responsibility to Protect report meets the six criteria for a humanitarian military intervention. The main argument of the study is that the Cyprus Peace Operation can be considered as a humanitarian intervention within the framework of the responsibility to protect criteria.

Dünyada Kamu Denetim Kurumları: İngiltere, Rusya, Almanya, Hindistan, Çin, Amerika Birleşik Devletleri ve Brezilya Örneği*

Public Audit Institutions Worldwide: Examples from The United Kingdom, Russia, Germany, India, China, The United States, And Brazil

Bilge Kaan ALTUNOĞLU¹, Muhammet DAMAR², Ahmet ÖZEN³

Öz

Denetim, genel olarak belirlenen standartlara, yasal düzenlemelere veya belirlenmiş prosedürlere uygunluğun değerlendirilmesi ve bu standartların, yasaların veya prosedürlerin gerektirdiği şekilde hareket edilip edilmediğinin kontrol edilmesi sürecidir. Bu süreç, finansal raporlama, iç kontrol sistemleri, yasal uyumluluk, risk yönetimi, operasyonel etkinlik ve verimlilik gibi çeşitli alanlarda gerçekleştirilebilir. Denetimin iki boyutu olup bunlardan özel sektör firmalarının denetimi ve kamu kurumlarının denetimidir. Kamu denetim kurumları kamu harcamalarının denetlenmesinde merkezi bir rol oynamakta ve hükümetin kamu fonlarını nasıl topladığını, yönettiğini ve harcadığını denetlemektedir. Bu tür denetim kamu sektöründe hesap verebilirlik süreci açısından hayati önem taşımakta ve kamu harcamalarının değerlendirilmesi için ölçütler ve izlenmesi için de düzenli bir araç sağlamaktadır. Elbette her ülkenin kendi yapısına özgü kamu denetim kurumları bulunmakta olup diğer ülke kurumlarıyla benzer veya farklılıklara sahip olabilmektedir. Nitekim bu çalışmada küresel alanda gerek ekonomik gerekse coğrafi nitelikleri itibarıyla yedi ülke (Çin, İngiltere, Rusya, Almanya, Hindistan, Brezilya ve Amerika Birleşik Devletleri) belirlenmiş ve bu ülkelerin kamu denetimlerinin genel görünümü incelenmiştir. Genel olarak, kamu denetimi her ülkede önemli bir rol oynamakla birlikte her ülkede farklılık gösterebilmektedir. Bununla birlikte tüm ülkelerde temel denetim değerleri olarak bağımsızlık, şeffaflık ve hesap verebilirlik mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak her ülkenin kendi siyasi ve idari yapılanmasına özgü denetim kurumları mevcut olabilsede denetim hedefleri küresel çapta ortak değerler olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Denetim, Denetim Kurumları, Kamu Denetimi, Çin'de Kamu Denetimi, İngiltere'de Kamu Denetimi, ABD'de Kamu Denetimi

Abstract

Audit is the process of evaluating compliance with established standards, legal regulations, or prescribed procedures, and verifying whether actions are taken in accordance with these standards, laws, or procedures as required. This process can be conducted across various domains such as financial reporting, internal control systems, legal compliance, risk management, operational effectiveness, and efficiency. Audit encompasses two dimensions: private sector firms' audit and public sector entities' audit. Public audit institutions play a central role in auditing public expenditures, overseeing how the government collects, manages, and spends public funds. Such audits are vital for accountability processes in the public sector and provide a structured mechanism for evaluating and monitoring public spending. Public audit institutions vary from country to country, each having its own unique structure, and may share similarities or differences with those of other countries. In this study, considering both economic and geographical characteristics, seven countries (China, the United Kingdom, Russia, Germany, India, Brazil, and the United States) have been selected to examine the general overview of their public audits. Overall, public audit plays a significant

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

¹ Bilge Kaan ALTUNOĞLU

ORCID ID: 0000-0001-5093-5056

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye, bilgekaan.altunoglu@deu.edu.tr

Dokuz Eylül University, Graduate School of Social Sciences, İzmir, Türkiye, bilgekaan.altunoglu@deu.edu.tr

² Muhammet DAMAR (Corresponding Author)

ORCID ID: 0000-0002-3985-3073

Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye, muhammet.damar@deu.edu.tr

Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University, İzmir, Türkiye, muhammet.damar@deu.edu.tr

² Ahmet ÖZEN

ORCID ID : 0000-0002-9635-5134

Prof.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, İzmir, Türkiye. ahmet.ozen@deu.edu.tr

Prof.Dr., Dokuz Eylül University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Public Finance, İzmir, Türkiye. ahmet.ozen@deu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 08.06.2024

Kabul Tarihi/Accepted : 28.11.2024

Çevrimiçi Yayın/Published : 02.12.2024

Makale Atf Önerisi /Citation (APA):

Altunoğlu, B.K, Damar, M., Özen, A. (2024). Dünyada Kamu Denetim Kurumları: İngiltere, Rusya, Almanya, Hindistan, Çin, Amerika Birleşik Devletleri ve Brezilya Örneği. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 75-89. DOI:10.47899/ijss.1497909

role in every country, albeit with variations. However, fundamental audit values such as independence, transparency, and accountability must be considered universally. Regardless of the political and administrative structure of each country, audit objectives highlight common global values.

Keywords: Audit, Audit Institutions, Public Audit, Public Audit in China, Public Audit in the United Kingdom, Public Audit in the United States

1. GİRİŞ

Denetim, genel olarak belirlenen standartlara, yasal düzenlemelere veya belirlenmiş prosedürlere uygunluğun değerlendirilmesi ve bu standartların, yasaların veya prosedürlerin gerektirdiği şekilde hareket edilip edilmediğinin kontrol edilme sürecidir. Bu süreç, finansal raporlama, iç kontrol sistemleri, yasal uyumluluk, risk yönetimi, operasyonel etkinlik ve verimlilik gibi çeşitli boyutlarla gerçekleştirilebilir. Süreç; özel sektör açısından işletmelerin ve kuruluşların etkili bir şekilde yönetilmesine, finansal raporların doğruluğunun sağlanmasına ve yasal düzenlemelere uyumun sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Kamu denetimi açısından ise kamu kurumlarında hesap verme sorumluluğunun yerine getirilmesi amacıyla kamu kaynak kullanımında performansın tesisi edilmesini desteklemektedir.

Kamu denetim kurumları dünyanın farklı ülkelerinde hükümetin ve kamu kurumlarının faaliyetlerini denetlemek ve hesap vermelerini sağlamakla görevli kurumlardır. Bu kurumlar genellikle yasalarla belirlenmekte ve bağımsızlıklarını korumak için çeşitli mekanizmalarla korunabilmektedir. Bu bağlamda Bağımsız Denetim Kuruluşları, Bağımsız Mali Denetim Kurulları, İç Denetim Birimleri, Yargı Denetimi ve Kamu Hesap Verebilirlik Ofisleri gibi pek çok farklı kurum ve kuruluşlar tarafından dünya üzerinde kamu kurumları için denetim olgusu sürdürülmektedir. Bu tür kurumlar, demokratik süreçlerin ve iyi yönetişimin önemli bir parçasıdır ve halkın güvenini artırmak için kamu kaynaklarının etkili ve şeffaf bir şekilde yönetilmesine katkıda bulunmaktadır. Araştırmamız bu kapsamda dünyada ekonomik büyüklüğü, nüfusu ve coğrafya olarak konumları dikkate alınarak yedi farklı ülkedeki kamu denetim unsurları mercek altına alınmaktadır. Sırasıyla, İngiltere, Rusya, Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Çin ve Brezilya bu kapsamda değerlendirilmektedir.

2. İNGİLTERE'DE DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

Birleşik Krallık, yetkinin yürütme organı içinde merkezileştirildiği hiyerarşik bir yasama yapısına sahiptir. Bu düzenleme, hiçbir yönetimin halefinin haklarını kısıtlayamamasını sağlayan parlamenter egemenlik ilkesini ortaya koymaktadır. Birleşik Krallık, sabit bir yazılı anayasaya sahip değildir (Norton ve Smith, 2008). Anglo-Saxon ülkelerinde uzun süredir var olan bir kurum olan

Parlamento, kamu sektörü için performans yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Parlamento aracılığıyla yürütme organı hükümetini sorumlu tutabilmektedir. Hükümet reformları, değişen bağlamları ve rasyoneliteyi yansıtmakta ve muhasebeyi anayasal hesap verilebilirlikle yeniden düzenlemektedir (Rana ve diğerleri, 2023).

İngiliz kamu denetim sistemi 150 yıl önce kurulmuştur ve Bakanlıkların harcamaları kullanılan kaynaklarla karşılaştırılması için yıllık hesapların hazırlamasını ve bunları Kamu Hesapları Komitesine sunmasını içermektedir (Mazur, 2020). Kamu denetim kurumları yasama organına karşı sorumludur ve onlara rapor vermektedir (Heald, 2018). Birleşik Krallık'ta Ulusal Denetim Ofisi'nin 1983 yılında kurulmasıyla, Yüksek Denetim Kurumları ile ilgili olarak özerkliğin çağdaş başlangıcı sağlandığı söylenebilir (Ferry ve Midgley, 2022). Ulusal Denetim Ofisi, İngiliz hükümetinin yönetiminin verimliliğini ve etkinliğini değerlendirmek ve raporlamak amacıyla Ulusal Denetim Yasası (1983) uyarınca kurulmuştur (Morin ve Hazgui, 2016).

Kamu Hizmetinden bağımsız olarak faaliyet gösteren Ulusal Denetim Ofisi, kendi personelini işe alma ve eğitim yetkisine sahiptir. Bu kişiler, yeminli enstitülerden alınan diplomalara sahiptir ve Ulusal Denetim Ofisi'nin iç eğitim programı aracılığıyla eğitilirler (McEldowney, 1991). Ofis, Parlamento'ya karşı sorumlu olan Genel Denetçinin gözetimi altında Merkezi Hükümet için denetim yürütmektedir. Ofisin soruşturma yetkisi mevzuatın 6(2) bölümü ile sınırlandırılmıştır ve mali kaynakları Parlamento tarafından sağlanarak özerkliği ve gözetimi güvence altına alınmıştır (Norton ve Smith, 2008). Ofis, simülasyon yöntemleri ve çok kriterli karar analizi gibi yöneylem araştırması tekniklerini denetim çalışmalarına dahil etmektedir (Bechberger ve diğerleri, 2011).

Kamu Hesapları Komitesi (PAC), Yeni Seçilmiş Komite ve Genel Denetçi 1861'den bu yana Parlamentonun temsilcileri olarak görev yapmakta, hesapları incelemekte ve harcamaların düzenli olmasını sağlamaktadır. Bu incelemeler genellikle genel denetçinin tasdik denetiminin bir parçası olarak yürütülmektedir (McEldowney, 1991). Kamu Hesapları Komitesi'nin her işlemi incelemesini gerektiren 1866 tarihli Kanundan bu yana değişiklikler yapılmıştır. 1921 tarihli Kanun, seçilmiş işlemlerin doğrulanmasına ve bakanlıkların kendi kontrol mekanizmalarını kullanmalarına izin vermiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kamu Hesapları Komitesi, yönetim faaliyetlerini ekonomi, verimlilik ve etkinlik açısından

denetlemeye başlamıştır (Mazur, 2020).

Kamu Hesapları Komitesi'nin temel faydası kamu fonlarının tahsisinden sorumlu olanların eylemlerini ortaya çıkarma kabiliyetidir (Roberts ve Pollitt, 1994). Kamu Hesapları Komitesi, kamu fonlarını kullanan idarelerin ve diğer kuruluşların hesaplarını ve faaliyetlerini inceleyerek ve sonuçları Kamu Hesapları Komitesine sunarak denetim faaliyetini yönetir (Mazur, 2020).

Ülkedeki yüksek denetim kurumları 1980'lerden bu yana yetkilerini ve amaçlarını genişleterek para için değer (VfM: Value for Money) ya da performans denetimlerini de kapsar hale gelmişlerdir. Paranın Değeri (VfM), kamuoyunun performans algısıyla doğrudan ilişkilidir ve zaman zaman "en iyi değer" (BV: Best Value) olarak da anılır (Benamraoui ve diğerleri, 2022). Bu denetim türü, hükümet programlarının verimliliğini, etkinliğini, ekonomikliğini ve kalitesini değerlendirmektedir (Hazgui ve diğerleri, 2022). Value for Money (VfM) sınavları 1983 tarihli Ulusal Denetim Yasasının 6. bölümü uyarınca oluşturulan bir denetim türüdür. Genel Denetçi bu incelemeleri yapma yetkisine sahiptir ve bu incelemeler devlet kurumlarını ve teftiş ya da denetim için yasal hakları olan kamu kuruluşlarını kapsar. VfM denetimleri kamulaştırılmış endüstrileri kapsamamaktadır. Kamu Hesapları Komitesi, Genel Denetçiyi gereksiz harcama örneklerini ortaya çıkarmak için devlet dairelerindeki harcamaları ve gelirleri incelemeye çağırmıştır (McEldowney, 1991).

Birleşik Krallık'taki toplam kamu harcamalarının %29'undan sorumlu olan yerel yönetim düzeyinde kamu sektörü denetim prosedürlerinin ve düzenleyici çerçevelerin geliştirilmesine ihtiyaç vardır (Ferry ve Ahrens, 2022). Birleşik Krallık'ta ulusal denetim standartlarına dayanan performans denetimi, 2005 yılından bu yana İngiliz yerel yönetimlerinde azaltılmıştır. Bu azalma, paydaşların denetimlerin etkinliğini nasıl algıladıklarını değiştirme potansiyeline sahiptir (De Widt ve diğerleri, 2022). Yerel Denetim Hesap Verebilirlik Yasası 2014, alt kademelerden başlayan ve sadece ürettikleri sonuçların kalitesinden ziyade kamu kurumları tarafından sağlanan kaynakların kalitesinin değerlendirilmesini vurgulayan bir hesap verebilirlik yöntemini uygulamaya koymuştur (Benamraoui ve diğerleri, 2022).

3. RUSYA'DA DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

Rusya'da denetim faaliyetinin gelişimi; temel kriterler arasında mevzuattaki büyük değişiklikler, standardizasyondaki gelişmeler, denetim tekniklerindeki değişiklikler, bağımsızlık ilkesinin gelişimi, etik standartların getirilmesi, uluslararası sisteme entegrasyon,

denetim raporu formlarındaki değişiklikler, piyasa durumu, denetim iş faaliyetleri türleri ve denetim teorisi ve uygulamasının akademik kapsamı ifade edilebilir. Her faktörün kendi gelişim kronolojisi vardır (Guzov, 2016). Rusya'da ilk olarak denetim enstitüsü Büyük Petro tarafından askeri yönetim bağlamında kurulmuştur. 1698 Adam Weide'nin tüzüğü yeni bir eyalet ve askeri sistemde denetimden bahsetmiştir. 1701'de Büyük Petro, Askeri İşler Düzenini yayınlarak onu Askeri Ofis olarak yeniden adlandırdı. 1719'da, kayıtların yönetimi ve katı kanunların uygulanmasından sorumlu olan Askeri Ofis kurulunun bir parçası olarak denetim departmanı oluşturulmuştur (Bolgova ve diğerleri, 2017).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Bolşevik devriminden sonra kurulmuş ve resmi anayasası 1923 yılında kabul edilmiştir. Bu anayasa SSCB resmen dağılına kadar devletin esasını şekillendirmiştir (Sweetman ve diğerleri, 2000). SSCB döneminde ülkede bağımsız dış denetim geçmişi yoktu. Bu, kurumsal yönetimin mali raporlamasına güvenilirlik kazandırmak için bağımsız bir dış denetimin gerekli olmadığı anlamına geliyordu. Devlet, şube revizyonları gibi çeşitli kontroller yoluyla işletme yönetimini kontrol ediyordu. Vadesi gelen vergiyi hesaplamak için kurumsal mali tablolar kullanılmaktadır (Sucher ve Bychkova, 2001).

Günümüz Rusya'sında denetimin gelişimi, 1987 yılında SSCB Bakanlar Kurulu'nun denetim hizmetlerine yönelik bir şirket olan Inaudit'i kuran kararının kabul edilmesiyle başlamıştır. Denetim üzerindeki düzenleyici kontrol başlangıçta kanun tasarıları aracılığıyla geliştirilmiş ve 1991-1993 döneminde gönüllü denetim dönemi başlatılmıştır. 2296 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, denetçi belgelendirme ve lisanslama sistemini kuran denetim faaliyetinin ilk kurallarını getirmiştir. İlk nesil denetim standartları ortaya çıkmış ve 2001 tarihli 119-FZ sayılı ilk Federal Kanun, denetçi sertifikasyonu ve lisanslamasına ilişkin yasal çerçeveyi güçlendirmiştir. 2008 yılında, 307-FZ sayılı yeni bir yasa, denetim faaliyetinin kendi kendini düzenlemesini ve tek bir denetçi yeterlilik sertifikasını getirerek, denetçilere yönelik altı öz düzenleyici kuruluşun kurulmasına yol açmıştır (Guzov, 2016). Denetim kavramlarındaki bu tür gelişmeler Rus devletinin ekonomik ve siyasi süreçlerini, özellikle de kendiliğinden gelişen bir ekonomiden kısmen Batılı yaklaşımları taklit eden liberal bir modele ve devlet kontrollü bir modele geçişi yansıtmaktadır (Batashova ve diğerleri, 2023). Ayrıca Rusya Hesap Odası, 1995 yılında INTOSAI'ye katılmış ve 1977 yılında Lima Kontrol Bildirgesi Kılavuzlarında sunulan Yüksek Denetim Kurumlarının Uluslararası Standartlarını (ISSAI) geliştirmiştir. Bu ilkeler, Rusya Federasyonu da dahil olmak üzere tüm INTOSAI üye ülkelerinde tanınmaktadır. En önemli uluslararası denetim

standartı, doğruluk ve performans denetimlerini içeren ISSAI 100'dür (Devlet Denetiminde Temel İlkeler) (İsaev ve diğerleri, 2021).

Rus denetim standartları Uluslararası Denetim Standartlarına benzemekle birlikte farklılıklar da barındırmaktadır. Bu farkın çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenler arasında 1999 tarihli Uluslararası Denetim Standartları cildinin Rusçaya çevrilmesi ve bu cilt yayınlandıktan sonra yapılan değişiklikleri otomatik olarak içermemesi yer almaktadır. Ek olarak Rusya, Uluslararası Denetim Standartlarında yer almayan ve Rus denetim sisteminin belirli özelliklerini içeren en az altı ek denetim kuralı benimsemiştir. Bu kurallar, ilgili hizmetlerin tanımını ve gerekliliklerini, denetim firmalarının iç standartlarının gerekliliklerini, denetim firmaları ve denetlenen kuruluşların hak ve yükümlülüklerini, denetim sözleşmesi yapma prosedürlerini, denetçi tarafından yönetime sağlanan denetim sonuçlarına ilişkin yazılı bilgileri içerir (McGee ve Preobragenskaya, 2005).

Rusya'da iki tür denetim standardı bulunmaktadır. Bunlar, hükümet tarafından yürürlüğe konulan federal standartlar ve denetim firmalarının ve meslek örgütlerinin iç standartlarıdır. Bu standartlar federal standartlarla çelişmez ve onların altında olmamalıdır. 2002 yılında, denetim faaliyeti için altı standarttan oluşan ilk federal kurallar paketi onaylanmıştır: "Finansal tabloların denetiminin amacı ve temel ilkeleri", "Denetim dokümantasyonu", "Denetim planlaması", "Denetimde önem", "Denetim kanıtları" ve "Finansal tablolara ilişkin denetim raporu". Bu standartlar uluslararası denetim standartlarına uygun olarak geliştirilmiştir (Khatkhokhu, 2019). Ayrıca Rusya Federasyonu'nun 204 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, kaynak kullanımını en üst düzeye çıkararak sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanmasını amaçlamaktadır. Kararnamede belirtildiği gibi, devletin mali kontrol organları kamu kaynaklarının üretimi, dağıtımını ve kullanımında yasallığın ve verimliliğin sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (İsaev ve diğerleri, 2021).

İç denetim, denetlenen kuruluş içindeki iç denetim hizmeti tarafından gerçekleştirilen kontrol faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Rusya'da "iç denetim" terimi ilk kez resmi olarak "iç denetim çalışmalarının gözden geçirilmesi" başlıklı 29 sayılı denetim faaliyetine ilişkin federal kuralda (standart) tanımlanmıştır. Bu kural, Rusya Federasyonu Hükümeti tarafından 25 Ağustos 2006 tarihinde 523 sayı ile onaylanmıştır. Bu tanıma göre iç denetim, denetlenen kurum bünyesinde, iç denetim servisi tarafından yürütülen kontrol faaliyetini ifade etmektedir (Taran ve diğerleri, 2020). İç denetimde dış denetim yaklaşımlarının uygulanmasının gerekliliği, öncelikle

Uluslararası Denetim Standartlarının (ISA'lar) Rusya Federasyonu'nda zorunlu olarak uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Ancak iç denetimde böyle bir durum söz konusu değildir. Bunun nedeni, iç denetçilerin yönetim sistemi risklerini, kurumsal yönetimi, varlık güvenliğini, bilgi doğruluğunu ve mevzuata uygunluğu izlemekten sorumlu olmasıdır. Yerel standart aynı zamanda Rusya Federasyonu Çalışma Bakanlığı tarafından onaylanan "İç Denetçi" mesleki standardını da içermektedir. Bu nedenle iç denetçiler ayrı ekonomik varlıklar olarak kabul edilir ve görevleri dış denetimlerden farklıdır (Taran ve diğerleri, 2020).

1993 yılındaki Denetime İlişkin Geçici Kurallar, Rusya Denetçiler Birliği, Moskova Denetim Odası, Rusya Denetim Odası, Profesyonel Denetim Kuruluşları Birliği ve Muhasebe Uzmanları Enstitüsü gibi yeni özel meslek birliklerinin kurulmasını teşvik etmiştir. Bu birlikler, denetçilerin ve firmaların faaliyetleri koordine etmek ve mesleki çıkarları korumak için konsorsiyumlar ve ittifaklar kurmalarına olanak tanımıştır. Yeni kurulan denetim firmaları bu birliklerin oluşumunda ve işleyişinde önemli rol oynamıştır (Alon ve diğerleri, 2019). Rusya Kurumsal Yönetim Kanunu, denetçilere gözetim işlevleri için gereken bağımsızlığı sağlamada denetim komitesinin önemini vurgulamaktadır. Yönetim kurulunun genel yapısı, yabancı denetçilerle sözleşme yapılması, yabancı yatırımcılara sahip olunması ve bir iş grubuna bağlı olunması gibi faktörler denetçi bağımsızlığına katkıda bulunmaktadır. Ancak, geçiş ekonomilerindeki sosyal, kültürel ve ekonomik koşullar denetçi bağımsızlığının uygulanabilirliğini değiştirebilir (Scalan, 2017).

Rusya'da gelişmekte olan bağımsız denetim mesleği, herhangi bir biçimde bağımsız denetimin varlığı, denetçilerin yetkilendirilmesi ve uygunluğu, denetimin niteliği, görevin yerine getirilme şekli, denetim işlevinin yerine getirildiği yer, denetim işlevinin iş zaman çizelgesindeki zamanlamaları ve denetim işlevini yerine getiren kişiler ile karakterize edilir (Sweetman ve diğerleri, 2000). 1993 yılında Rusya hükümeti, denetim gözetimini ve mesleğe yeni girenler için etkili sertifikasyon ve lisanslama prosedürlerine duyulan ihtiyacı ele alan denetimin geçici kurallarını onaylamıştır. Başkanlık Kararnamesi 2263 numaralı bu kuralları onaylamıştır. 1994 yılında, denetim firması lisanslarının ve denetim uygulayıcıları için mesleki sertifikaların verilmesini ve geri alınmasını denetlemek üzere iki devlet kurumunun Merkezi Sertifikasyon Komisyonları ve Lisanslama Denetim Komisyonları olmak üzere kurulmuştur. Yeni lisanslama kurumları, denetim lisansı almak için gereken eğitim saatlerini ve iş deneyimini belirlemiş, ancak bunların içeriğini belirlememiştir (Alon ve diğerleri, 2019).

Rusya'da tam bağımsız denetim yapılmasının fizibilitesi,

ülkenin ekonominin %70'ini oluşturan kayıt dışı ekonomisi nedeniyle zorluk teşkil etmektedir. Rus denetim firmaları ve işletmeleri, kayıt dışı veya karanlık ekonomiyi açıklamadan, vergi makamları için resmi mali tabloları sıklıkla kontrol etmektedir. Bu durum Rusya'da tam bağımsız denetim yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bağımsız dış denetimler, muhasebe bilgilerinin denetlenebilmesini gerektirir ve mali tablolarda veya dış referanslarda işletmenin mali işlerinin tam olarak temsil edilmemesi durumunda, bağımsız bir denetimin gerçekleştirilmesi olası değildir (Sucher ve Bychkova, 2001).

4. HİNDİSTAN'DA DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

Doğu Hindistan Şirketi 1858 yılında Genel Muhasebeci pozisyonunu oluşturmuş ve bu pozisyon daha sonra denetim işlevlerini de içerecek şekilde genişletilmiştir. Daha sonra 1858 yılında Hindistan Hükümeti Genel Muhasebecisi, 1860 yılında Hindistan Genel Denetçisi, 1866 yılında Muhasebat Genel Denetçisi, 1884 yılında Muhasebat Genel Denetçisi, 1939 yılında Hindistan Genel Denetçisi ve 1935 yılında Hindistan Genel Denetçisi olarak yeniden adlandırılmıştır. Hindistan Hükümeti Yasası (1935), Hindistan Genel Denetçisini (AGI) Federasyon ve Eyaletlerin hesaplarıyla ilgili görevleri yerine getirmek ve yetkileri kullanmakla görevlendirmiştir. Hindistan Genel Denetçisinin işlevleri ayrıca genel vali tarafından çıkarılan nizamnameler, emirler, tüzükler, kurallar veya yönetmeliklerle düzenlenmiştir. Hindistan Hükümeti (Denetim ve Hesaplar Talimatı, 1936), Genel Denetçisine Hindistan Savunma ve Demiryolları hariç olmak üzere Dominyon ve Eyaletlerin hesaplarını tutma görevini vermiştir (Selvaraju, 2022).

Hindistan'daki kamu denetim kurumları, hükümet gücünün uygulanmasında yasama organlarına yardımcı olmak üzere oluşturulmuştur. Hindistan Denetim ve Hesaplar Dairesi İngiliz Raj'ının bir mirasıdır. Birlik ve Eyalet Hükümetlerinin, devlet şirketlerinin, özerk kurumların ve birlik ve eyalet hükümetleri tarafından finanse edilen diğer kuruluşların tüm birim ve oluşumlarının düzenlilik ve verimlilik-performans denetimlerini yürütür. Parlamento ve Eyalet Yasama komiteleri denetim sonuçlarını inceler ve düzeltici eylemler önermektedir (Shrivastava, 2009). Anayasanın 151. Maddesi Hindistan Komptrolör ve Genel Denetçisini Parlamento veya Eyalet yasama organı için denetim raporları hazırlamak ve başkan veya valiye sunmakla görevlendirir. Denetim raporu, denetim sürecinin nihai sonucu olup denetçilerin görüşlerini ifade eder ve mali bilgilere değer katmaktadır. Denetçiler için bir iletişim kanalı görevi görmekte ve mali tabloların yönetim tarafından temsili konusunda güvence sağlamaktadır (Bhatnagar ve Sharma, 2016).

Komptrolör ve Genel Denetçi (CAG), yürütmenin parlamentoya karşı hesap verebilirliğini sağlamada çok önemli bir kurumdur. Harcamaların bütçe ödeneklerine, gelir artırıcı yetkilere ve mali kurallara uygunluğunu inceler. Kamu denetimi, keyfi ve kaprisli uygulamaları önleyerek yetki kullanımı üzerinde bir kontrol görevi görür. Bununla birlikte, Komptrolör ve Genel Denetçi çok sayıda mali suistimal vakasının altını çizmiştir. Hindistan'ın Komptrolör ve Genel Denetçi Ofisi, tüm yetkilerin merkezde toplandığı ve saha görevlilerine anlamlı bir yetki devri yapılmayan merkezi bir bürodur. Denetim departmanındaki bu ademi merkezîyetçilik ve yetki devri eksikliği önemli bir sorundur. Karar alma sürecini hızlandırdığı, aşırı bilgi yükünü azalttığı, yenilikçiliği teşvik ettiği, bürokratikleşmeyi önlediği, üst düzey müdahaleyi azalttığı ve personelin motivasyonunu artırdığı için adem-i merkezîyetçilik iyi yönetim için gereklidir. Artan iş ve karmaşıklığa rağmen, denetim departmanında anlamlı bir adem-i merkezîyetçilik ve yetki devri olmamıştır (Mathur, 2018).

Hindistan Komptrolör ve Genel Denetçisi'nin çeşitli yetki ve görevleri vardır. Denetçi, Birlik ve Eyalet hükümetlerinin gelirlerinden yapılan harcamaları denetleyerek yasal olarak mevcut olmalarını ve bunları yöneten otoriteye uygun olmalarını sağlamaktadır. Ayrıca borç, mevduat, batık fonlar, avanslar, askıdaki hesaplar ve havale işleriyle ilgili işlemleri de denetlemektedirler. Başkan tarafından tutulan ticaret, üretim, kar ve zarar hesaplarını ve bilançoları denetler ve denetlenen harcamalar, işlemler veya hesaplar hakkında rapor vermektedirler. Başkanın onayı ile makbuzları ve stok hesaplarını da denetleyebilirler veya denetlemekle yükümlüdürler. Kendi takdirlerine bağlı olarak ve kararlaştırılan şartlarda yerel organların denetlenmesi gibi ek görevler de üstlenebilirler. Ayrıca Parlamento'ya sunulmak üzere Ödenek Hesapları ile ilgili raporları başkana sunarlar. Hindistan Komptrolör ve Genel Denetçisi harcamaları denetleme konusunda makbuzlar, depolar ve stok hesaplarından daha fazla özgürlüğe sahiptir (Kumar, 2001).

Hindistan Yüksek Denetim Kurumu, denetim sürecinde kilit paydaşlar olmaları nedeniyle denetlenen kurumlar ve bakanlık ile sürekli etkileşim halindedir. Komptrolör ve Genel Denetçi Yönetmeliği 2007, ayrıntılı çalışmaya başlamadan önce denetlenen kurumla bir giriş ve çıkış konferansı yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Giriş konferansında denetimin kapsamı, amaçları ve kriterlerinin yanı sıra önerilen kanıt toplama teknikleri tartışılmaktadır. Performans denetim raporu hazırlandıktan sonra, genel sayman yazılı bir kayıt tutarak hükümet sekreteri ile bir çıkış konferansı düzenlemektedir (Bhatnagar ve Sharma, 2016). Para için değer veya İngilizce ekonomi, verimlilik ve etkinlik sözcükleri ile 3E denetimi (ekonomi, verimlilik ve etkinlik

denetimi) olarak da bilinen performans denetimi, bir kurumun performansının amaç ve hedeflerine dayalı olarak bağımsız bir şekilde değerlendirilmesi, kamu harcamalarının ekonomikliğini, verimliliğini ve etkinliğini incelenmesi ve mevcut kaynakların en iyi şekilde kullanılmasının belirlenmesidir (Shrivastava, 2009).

5. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

1980'lerde ABD hükümeti ve Kongre, mali yönetim reformları ve denetim yoluyla kamu sektörünün etkinliğini ve denetimini geliştirmek için inceleme komiteleri kurmuştur (Nath ve diğerleri, 2005). ABD'de devlet denetimleri standartları izler ve denetçilerden iki rapor alınmasını gerektirir. Bunlar, ABD muhasebe ilkelerine uygun olarak mali tabloların doğruluğunu değerlendiren bir mali denetim raporu ve mali raporlama üzerindeki iç kontrol sistemindeki zayıflıkları belirleyen bir rapordur (Carslaw ve diğerleri, 2012). Parlamento kabineyi denetlemekte ve amaçlar ile sayısal hedefleri içeren bir performans planı önceden onaya sunulmaktadır. Uygulamadan sonra, gerçek performans sonuçlarını içeren bir performans raporu hazırlanmakta ve parlamentoya sunulmaktadır (Azuma, 2003).

1993'te yürürlüğe giren Hükümet Performans ve Sonuçları Yasası uyarınca, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kabine düzeyindeki 24 büyük dairenin 1999 yılından itibaren yıllık performans planları hazırlamaları gereklidir. Bu planlar stratejik sonuçları, performans hedeflerini, gerekli stratejileri ve kaynakları ve doğrulama prosedürlerini ana hatlarıyla belirtir. Bu hedefler stratejik plana uygun olarak belirlenir ve bu hedeflere ulaşma derecesini değerlendirmek üzere kongreye yıllık performans raporları sunulur (Azuma, 2003). Bu doğrultuda planlanan performans denetimi ise ekonomiklik, verimlilik ve etkililiğin değerlendirilmesini içermektedir. ABD'de performans denetimi kapsamlı bir denetim olarak kamu kaynaklarının kullanımında ekonomiklik, etkinlik ve verimliliğin sağlanıp sağlanmadığını inceleyen ve raporlayan kanıta dayalı bağımsız bir denetim olarak yürütülmektedir. Ülkede denetim kriterleri de dahil olmak üzere devlet denetimi için performans denetim kriterleri belirlenmiş ve devletin performans denetimini yapan denetçilerin görev ve sorumlulukları açıkça tanımlanmıştır (Suzuki, 2004).

Ülkede yüksek denetim kurumları hükümetten bağımsız olup bu durum hesap verebilirliği artırırken, parlamentoya karşı hesap verebilirlik genel performansı ve yetki ve kaynak kullanımının izlenmesini geliştirir (Clark ve diğerleri, 2007). Örneğin ABD Hükümeti Hesap Verebilirlik Ofisi denetim kalitesini, denetçilerin adil mali tablo

sunumu, iç kontrol ve kanunlara, yönetmeliklere ve sözleşme hükümlerine uygunluk hakkında rapor vermelerini gerektiren mesleki standartlara ve sözleşme şartlarına bağlılık olarak tanımlamaktadır (Cagle ve Pridgen, 2015). Genel Komptrolör Ofisi ve Genel Muhasebe Ofisi ise ABD'de devlet harcamaları ve gelirleri üzerinde denetimler yapmaktadır. Performans denetimi raporu derlendikten sonra Westminster yönetim sistemini benimseyen ülkelerde Parlamento'ya, ABD'de ise Kongre'ye sunulur.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Genel Muhasebe Ofisi, 1921 Bütçe ve Muhasebe Yasası kapsamında kurulan ülkenin özel denetim kurumudur. Kongre'nin sahip olduğu bir kurumdur ve denetlenen kurumlardan gelen tavsiyeleri kabul etme yetkisine sahiptir. Genel Muhasebe Ofisi'nin gelirleri, federal hükümet tarafından finanse edilen şirketlerin mali tablo denetimleri için ödedikleri ücretleri içerir. Raporlar denetim başına hazırlanır ve doğrudan kongreye sunulur (Azuma, 2004).

ABD'de denetim yapmaya yetkili yeminli mali müşavirlik firmalarının organizasyon yapısı üç ana faktörden etkilenmektedir: müşterilerden bağımsızlık ihtiyacı, yetkinliği teşvik edecek bir yapının önemi ve denetçilerin karşı karşıya olduğu artan dava riski. Bağımsızlık, denetçilerin finansal tablolar hakkında sonuç çıkarırken tarafsız kalmalarını, yetkinlik denetçilerin denetimleri verimli bir şekilde yürütmelerini ve artan dava riski de bireysel firma üyelerine koruma sağlayan organizasyonel yapıların tercih edilmesini sağlamaktadır. Merkez ofis ile şubeler ve yerel ofis ortakları arasındaki ilişkiler de denetim sonuçlarını etkilemektedir. Denetim kalitesini etkileyebilecek yapısal özellikler arasında firmanın yönetim kontrol sisteminin merkezileşme derecesi, yerel ofis ortaklarının müşteriler hakkında merkez ofise danışma zorunluluğu ve ortakların teşvik/ödeme anlaşmalarının yapısı yer almaktadır (Kesimli, 2019).

ABD'de 2002 tarihli Sarbanes-Oxley Yasası, daha sıkı denetim bağımsızlığı kuralları da dahil olmak üzere daha sıkı kurumsal yönetim ve hesap verebilirlik kurallarına yol açmıştır (Clark ve diğerleri, 2007). Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, finansal raporlamanın doğruluğunu ve bütünlüğünü ve şirketlerin iç kontrol sistemlerinin etkinliğini artırmak için 2002 yılında SOX'u yürürlüğe koymuştur. SOX Bölüm 302, iç kontrol prosedürlerinin güvence altına alınmasını zorunlu kılarken, üst düzey yöneticiler etkin kontrollerin kurulmasından ve sürdürülmesinden sorumludur. SOX Bölüm 404 (a), yönetimin bir iç kontrol raporu oluşturmasını ve denetçilerin denetim raporları hazırlamasını zorunlu kılmaktadır (Sun ve diğerleri, 2015: 181). Kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olan Halka Açık Şirket Muhasebe Gözetim Kurulu ise yatırımcıların çıkarlarını korumaktan ve halka açık şirketlerin denetim raporlarında

kamu çıkarını desteklemekten sorumludur. Kongre, Halka Açık Şirket Muhasebe Gözetim Kurulu'na dört ana görev vermiştir: Sarbanes-Oxley Yasası uyarınca firmaları kaydetmek, denetim standartlarını oluşturmak, teftişleri yürütmek ve firmaları ve onların ortaklarını soruşturmak ve disipline etmek (Pritchard ve Puri, 2006).

6. ALMANYA'DA DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

Almanya'daki modern denetim, iç denetimlerden ve mahkemelerde hukuk uzmanlarının ve profesyonel kayyumların kullanılmasından kaynaklanmıştır. İç denetim ihtiyacı 15. yüzyılda büyük tüccar evlerinin ve devlete ait şirketlerin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Dış denetimler mahkemede yeminli denetçiler tarafından gerçekleştirilmiş, mali bilgiler gözden geçirilmiş ve düzeltilmiştir (Evans, 2003).

Almanya'da Sayıştay ve yerel denetim kurumları şeklinde ikili yapı mevcuttur. Nitekim Sayıştay, demokratik sistemlerde bir "direk" görevi gören, siyasi ve idari hayatta hayati öneme sahiptir. 18. yüzyılda kurulan kurum, idari işlemlerin düzenliliğini ve yasalığını ve bütçelerin ekonomik kullanımını denetlemektedir (Veit ve Seyfried, 2024). Alman yerel denetçiler ise bütçe ve kaynak harcama kurallarına idari uygunluğu sağlamak için uygunluk denetimleri gerçekleştirmektedir (Monfardini ve Maravic, 2012). Yerel kuruluşların denetim yükümlülükleri ise bölgelerde farklılık gösterebilir. Almanya'da üçü şehir devleti ve diğerleri bölgesel devlet olmak üzere 16 bölgesel yetki alanı vardır. Almanya'daki dış belediye mali denetimi bu 13 bölgenin kanunlarına dayanır ve bu da çeşitli farklılıklar ortaya çıkarmaktadır (Manes Rossi ve diğerleri, 2021). Almanya Federal Sayıştay (Bundesrechnungshof), hükümet faaliyetlerini ve işlemlerini incelemekten, bulgularını raporlamaktan ve danışma kurumlarını denetlemekten sorumlu yüksek federal otoritedir. Bağımsız bir kurum olarak sadece yasalara tabidir (Cornelia, 2012). Sayıştay'ın yetkisi genellikle yasama organının kararına dayanır. Bu kurumlar yürütme organlarının dış denetçileri olarak hareket eder ve devletin ekonomi politikasının yürütme tarafından uygulanmasını inceler ve değerlendirir ve yüksek denetim kurumları doğrudan anayasal düzenlemeler altında kurulmuştur (Serowanec, 2019).

Almanya Sayıştay Başkanı, başkan yardımcısı ve yönetim kurulu üyeleri yargıçlarla aynı bağımsızlığa sahiptir (Seyfried, 2016). Nitekim Alman anayasası, bağımsız bir hükümet denetim organı olan Federal Sayıştay'a, Federasyonun ve vakıf fonlarının mali yönetimini denetleme yetkisi vermektedir. Federasyon'un hissedar olduğu kamu işletmeleri, sosyal güvenlik kurumları ve özel

hukuka tabi işletmeleri denetlemektedir. Federal hükümet denetimleri mali tabloları, bütçelemeyi ve bütçenin uygulanmasını içerir. Temel bulgular, denetlenen kurumlara bir yönetim mektubunda sunulur ve yıllık bir rapora dahil edilir. Federal Sayıştay, yasalara, bütçelere, düzenlemelere, hükümlere ve kurallara uyulup uyulmadığını inceleyerek düzenlilik ve uygunluk denetimleri gerçekleştirir. Performans denetimleri paranın karşılığını almayı amaçlar ve ekonomiklik, verimlilik ve etkinlik kriterlerine göre yürütülür (Berger ve Heiling, 2015).

Almanya'daki hukuk sistemi Romano-Germen olup, muhasebe ve denetim konularında özel sektör düzenlemeleri yerine yasal düzenlemeleri tercih etmektedir. Yasa yapma süreci, çeşitli grupların ve derneklerin süreci etkilemesine izin vererek, yoğun siyasi tartışmalara ve temsilci dernekler aracılığıyla lobi faaliyetlerine yol açan istişareyi içermektedir (Evans ve Honold, 2007).

Bundesrechnungshof (BRH) Almanya'da performans ölçüm sisteminin uygulanmasından sorumludur. Her bir bakanlık tarafından uygulanan performans ölçümlerine ilişkin bilgi toplama anketlerine dayanan kapsamlı raporlar hazırlarlar. Performans ölçüm sistemi, bakanlıklarda iç yönetim muhasebesi için kullanılmakta, maliye bakanlığı ise bütçe derlemesi için kullanılmaktadır. Bundesrechnungshof, kapsamlı performans ölçümü iyileştirmesi için tavsiyelerde bulunmakta ve bilgi toplama anketlerine dayalı ayrıntılı raporlar hazırlamaktadır. Performans ölçüm sistemi, Almanya'da Bakanlıklar bünyesinde iç yönetim muhasebesi için kullanılmakta ve karar alma süreçleri için maliyet bilgisi sağlamaktadır (Azuma, 2005). Buna karşın Almanya'nın performans denetimine ilişkin yasal hükümleri uluslararası standartlarla uyumlu değildir. Hatta ekonomiklik, verimlilik ve etkinlik terimleri Almanya'da INTOSAI rehberlerine kıyasla farklı kullanılmaktadır (Weihrich, 2018).

7. ÇİN'DE DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

1949'daki Halk Cumhuriyeti'nden sonra Çin, devletin tüm üretim araçlarını ve yönetim faaliyetlerini kontrol ettiği Sovyet tarzı merkezi planda bir ekonomi benimsemiştir (Gong, 2009). Nitekim demokratik parlamenter sisteme sahip ülkelerde, yüksek denetim kurumları (Yüksek Denetim Kurumları) bilgi toplama ve genel denetçi statüsüne sahip olma konusunda yasal yetkiye sahip bağımsız organlar olarak iken Çin'de bu durum farklıdır (Mir ve diğerleri, 2017). Çin başbakan tarafından atanan, Ulusal Halk Kongresi tarafından onaylanan ve devlet başkanı tarafından atanan veya görevden alınan Genel Denetçi konseptine sahiptir (Funkhouser ve Pu, 2019).

Çin'de Ulusal Denetim Ofisi Anayasa Değişiklikleri Komitesi'nin 1981 yılında bir denetim biriminin kurulmasını

önermesiyle ancak 1983 yılında kurulmuştur. Ulusal Halk Kongresi kanun yapımına odaklanmış ve yerel yönetimler yerel denetim ofisleri kurmuştur. Ulusal Denetim Ofisinin genel denetçisi başbakan tarafından aday gösterilmekte Ulusal Halk Kongresi tarafından onaylanmakta ve eyalet başkanı tarafından ilan edilmektedir (Xiao ve diğerleri, 2016). Ulusal denetim ofisi, doğrudan başbakanın liderliği altında devlet konseyine rapor vermektedir. Denetim kanunu, hükümet denetiminin bağımsız bir şekilde ve bireyler, departmanlar ya da kuruluşların müdahalesi olmadan işlemlerini sağlamaktadır (Funkhouser ve Pu, 2019).

Çin'de Ulusal Denetim Ofisine bağlı bölgesel denetim ofisleri hükümetlerin il, belediye ve ilçelerden sorumlu birimleri gibi kurulmuşlardır. Yerel yönetimler yerel denetim ofislerinin denetçileri yerel hükümet başkanları tarafından aday gösterilmekte ve yerel halk kongreleri tarafından onaylanmaktadır. Denetim kanunu, devlet konseyi ve yerel yönetimlerin ulusal denetim ofisi ve yerel yönetimler yerel denetim ofisleri için fon sağlamanı gerektirmektedir (Xiao ve diğerleri, 2016). Bu ofisler ulusal denetim ofisi ve eyalet hükümetinin ortak liderliği altındadır, eyalet hükümeti kaynak sağlar ve personel kontrolü uygularken ulusal denetim ofisi denetim ve düzenleyici rehberlik sağlamaktadır. Ulusal denetim ofisi, çeşitli devlet dairelerini, ajansları, kamu iktisadi teşebbüslerini ve bunlarla ilişkili kurumları denetlemek için merkezi hükümet bakanlıklarında ve büyük belediyelerde bir şube ofisleri ağı işletmektedir (Yang ve diğerleri, 2008).

Çin'de devlet denetimi temel olarak bütçe uygulama denetimlerine, hükümetlerin, devlete ait kuruluşların, özel projelerin mali denetimlerine ve tahsis edilen fonların ve uluslararası kuruluşlardan veya yabancı hükümetlerden alınan bağışlar veya kredilerle desteklenen projelerin mevzuata uygunluk denetimlerine odaklanmaktadır. Çin, gelir ve harcama kontrolü ve hükümet bütçe hesaplarının denetlenmesi dahil olmak üzere çeşitli denetim aşamalarını uygulamaya koymuştur. Bu durum hükümet performansını ve kamu hesap verebilirliğini geliştirmiştir (Hazaea ve diğerleri, 2020). Ülkede denetim kurumlarının görev ve sorumlulukları 1982 Anayasası'nda ve 1994 yılında kabul edilen denetim kanununda belirtilmiştir. Performans denetimi, ekonomik sorumluluğun denetlenmesi ve tahsis edilen fonların etkinliğinin değerlendirilmesiyle birlikte son yıllarda önem kazanmıştır. Denetim kurumları, 1999 yılında ekonomik sorumluluk denetimine ilişkin iki yönetmelik yayımlandıktan sonra ilçe ve üstü yönetimler ile kamu iktisadi teşebbüslerindeki önde gelen yetkilileri denetlemeye başlamıştır (Funkhouser ve Pu, 2019).

Çin'in hükümet denetim sistemi, hükümet hesapları ve

beyannamelerindeki usulsüzlükleri tespit edip rapor etmesine, ihlal edenlere yaptırım uygulamasına ve düzeltici eylemleri sağlamasına olanak tanıyan idari güce sahiptir. Çok sayıda idari birime sahip büyük bir ülke olmasına rağmen, yerel yönetimler ekonomik ve sosyal kalkınmada çok önemli bir rol oynamakta ve devlet kaynaklarının bir kısmını kontrol etmektedir (Liu ve Lin, 2012).

Çin'in tek partili sistemi, iç denetimin doğrudan bir kurumun liderliğine rapor vermesine benzer şekilde, birleşik bir varlık olarak işlev görmektedir. Aynı şekilde, Çin'in kamu sektörü denetçisi de hükümetin yürütme organına, yani devlet konseyine rapor vermektedir. Çin'deki denetçiler, tıpkı bir iç denetçinin bir şirket içinde yetki kazanmasına benzer şekilde, üst yönetime erişimleri sayesinde yetki kazanmaktadır. Çin Ulusal Denetim Ofisi denetçileri yalnızca karmaşık bir ortamda faaliyet göstermekle kalmaz, aynı zamanda bu ortamı etkileme ve şekillendirme yeteneğine de sahiptirler (Mir ve diğerleri, 2017).

8. BREZİLYA'DA DENETİM KURUMLARI VE DENETİM ALGISI

Brezilya siyasi yapısı, hem iç hem de dış kontrol organlarını içeren bir kontrol sistemi kavramını benimsemektedir. Brezilya'da kamu sektörü denetim kurumları; Yüksek Denetim Kurumu ve 32 özerk bölgesel Sayıştay da dahil olmak üzere eyalet/yerel hükümetlerden veya yasama meclislerinden bağımsız olarak faaliyet gösteren yargı mercileri olarak hareket etmektedir (Lino ve diğerleri, 2022). Brezilya Anayasası, Brezilya Denetim Mahkemesi'ne Başkanlık hesapları, Federal Genel Denge ve muhasebe bilgilerinin değerlendirilmesi hakkında ön görüş bildirme yetkisi vermekte ve böylece muhasebe denetimleri sayesinde bilgi güvenilirliği yoluyla Kamu Yönetiminde şeffaflığı teşvik etmektedir (de Lima ve de Lima, 2019).

Brezilya Federal İdaresi, Ulusal Kongre, Federal Denetçiler Mahkemesi, Federal Genel Komptrolör, Başsavcılık Ofisi, Federal Başsavcılık Ofisi ve Yargı dahil olmak üzere çeşitli kurumlardan oluşmaktadır. Kontrol sistemi birbiriyle ilişkilidir ve kamu kurumlarını eylem ve ihmallerinden sorumlu tutmak için birlikte çalışmaktadır. Hem yasama hem de yürütme kendi kontrol kurumlarına sahiptir. Yasama siyasi kontrol uygularken yürütme merkezi bir iç kontrol sistemi sürdürür (Olivieri ve diğerleri, 2015).

Devlet denetim kurumlarının yetkileri 1988 tarihli Federal Anayasa'nın 70 ila 75. maddelerinde ana hatlarıyla belirtilmiş olup, bu maddeler Brezilya Denetim Mahkemesi ve Belediyeler ve Federal Bölge Yasama Organına yardımcı teknik kurumlar olarak konumlandırılmaktadır. Denetim kuruluşları (Yüksek Denetim Kurumları veya bölgesel denetim organları) reformları teşvik etmekten sorumludur ve üç işlevi yerine getirirler. Bunlar; belirsizliğin tercüme

edilmesi ve azaltılması; yeni düzenleme anlayışlarının yaygınlaştırılması ve yeni uygulamalar üzerinde yaptırım uygulanmasıdır (Lino ve diğerleri, 2017).

Brezilya devlet kurumları, Federal Muhasebe Sisteminin merkezi organı olan hazine sekreterliği tarafından yayınlanan muhasebe standartlarına tabidir (Cesário ve diğerleri, 202). Denetim ise kamu mali yönetimi döngüsünde hükümet eylemlerinin yasallığını ve etkinliğini sağlamak için çok önemlidir. Kamu mali yönetimi döngüsü, kamu politikalarının hayata geçirilmesi için tahsis edilen kaynakların kullanımında bürokrasiye rehberlik eden bir dizi kurumsal rutindir. Denetimler iç ve dış kontrol aşamalarına ayrılabilir ve denetim kuruluşlarından denetçiler merkezi, bölgesel ve yerel yönetimlerde harici olarak çalışırlar (Lino ve diğerleri, 2017).

Brezilya Denetim Mahkemesi, muhasebe, bütçeleme, mali hususlar, operasyonel prosedürler ve kamu mülkiyeti etkilerini kapsayan federal kamu idaresinin dış denetimlerini yürütmekten sorumludur. Aynı zamanda operasyonel teftişler ve denetimler yaparak sorumlulara tavsiyelerde bulunur. Bu bulgular bağlayıcı değildir ancak kongreye ve kamuoyuna bildirildiği için etkilidir (Lima ve Magrini, 2010). Brezilya Denetim Mahkemesi'nin stratejik planlaması kongre ile ilişkileri güçlendirmeyi hedeflemekte ve Brezilya bürokrasisinin en güçlü iki dış denetim organı arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ancak kongre üyeleri genellikle denetim konularına ilgisiz kalmakta ve Brezilya Yasama Organı da federal kamu yönetimini denetlemek için Brezilya Denetim Mahkemesi'nin yapısını nadiren kullanmaktadır. Buna rağmen, iki organ arasındaki kurumsal ilişkiler gelişerek kamu yönetiminde şeffaflık ve sorumluluğu teşvik etmiştir (Olivieri ve diğerleri, 2015).

Brezilya Denetim Mahkemesi tarafından tanımlanan INTOSAI mesleki standartları dört seviyeden oluşmaktadır: Yüksek Denetim Kurumları için Uluslararası Standartların Uygulanması (ISSAI: Implementing the International Standards for Supreme Audit Institutions) Seviye 1, temel ilkeleri ana hatlarıyla belirtir; ISSAI Seviye 2, Sayıştayların mesleki davranış ve işleyişini kapsar; ISSAI Seviye 3, devlet denetimini tanımlar ve uluslararası normatif yapı önerir; ve ISSAI Seviye 4, objektif operasyonel kılavuzlar sağlamaktadır (Estevam ve diğerleri, 2021).

Brezilya'daki Bağımsız Denetim Kurumları denetçilerden ve hesap mahkemelerinden özel komisyonlara ve yargı organlarına kadar çeşitlilik göstermektedir. Bazı anayasalarda bu kurumlar yasama organının bir parçası olarak yer alırken, diğerlerinde bağımsızdır ve ceza ve yaptırım uygulama yetkisine sahiptir. 1988 anayasası devlet denetim mahkemeleri için yeni kurallar getirerek

kurumsal homojenliğin artmasını sağlamıştır. Denetim mahkemeleri anayasal olarak yasama organının yardımcı organları olarak tanımlanır ve devlet hesaplarını kamu yönetimi ilkelerine ve yasal gerekliliklere uygunluk açısından inceler. Teknik olarak yargı sisteminin bir parçası olmamakla birlikte, yarı bağımsız yargı mercileri olarak faaliyet gösterirler (Melo ve diğerleri, 2009).

9. SONUÇ

Kamu denetimi, bir devletin veya hükümetin faaliyetlerini ve harcamalarını şeffaf şekilde yönetmek, yolsuzlukları önlemek ve kamu kaynaklarını etkin şekilde kullanmak için önemli bir araçtır. Bu bağlamda özellikle mali raporlama ve denetim standartları uluslararası normlara uygun olmalıdır. Mali raporlama ve denetim standartlarının uygulanması büyük ölçüde eğitim kalitesine bağlıdır, bu durum bilimsel araştırma kurumlarının kalitesini ve özel sektör ile üniversiteler arasındaki işbirliğini gerekli kılmaktadır (Singer, 2012). Bu işbirliği ile oluşturulan standartlar ve denetim sistematigi kamu kaynaklarının korunmasının da bir nevi sigortası niteliğindedir.

Devlet denetimi hesap verebilirliği sağlamak amacıyla gerçekleştirilmektedir (Havens, 1990). Kamu hesap verebilirliği sadece mali değil, aynı zamanda yönetim ve program hesap verebilirliğini de içermektedir. Günümüzün kamusal hesap verebilirliğinin odak noktası özellikle etkililik denetimini de içeren performans denetimi kapsayacak niteliktedir (Suzuki, 2004). Elbette her devlet bu doğrultuda kamu denetim kurumlarını ve sistematigini şekillendirmeye gayret etmekte ve bir dizi yasal düzenlemeye gitmektedir. Nitekim bu çalışmada küresel alanda gerek ekonomik gerekse coğrafi nitelikleri itibarıyla yedi ülke belirlenmiş ve bu ülkelerin kamu denetimlerinin genel görünümü incelenmiştir. Bu ülkelerden elde edilen genel değerlendirmeler şu şekildedir:

- Çin'de, kamu denetimi genellikle merkezi hükümet tarafından yönetilmekte ve sıkı bir kontrol mekanizması bulunmaktadır. Ancak, son yıllarda daha fazla şeffaflık ve hesap verebilirlik çabalarıyla birlikte denetim sistemlerinde bazı iyileştirmeler de görülmektedir.
- İngiltere, geleneksel olarak etkili bir kamu denetimi sistemi ile tanınır. Bağımsız denetim kurumları, kamu harcamalarını ve politikalarını düzenli olarak inceler ve hükümeti hesap verebilirlik konusunda zorlamaktadır.
- Rusya'da kamu denetimi genellikle devlet tarafından kontrol edilmekte ve sıkı bir kontrol mekanizması bulunmaktadır. Bağımsız denetim kurumlarının etkinliği sık sık tartışma konusudur.

- Almanya'da, kamu denetimi federal ve eyalet düzeylerinde yürütülmektedir. Bağımsız denetim kurumları, vergi gelirlerinin kullanımını ve hükümet politikalarını gözden geçirmektedir.
- Hindistan'da, kamu denetimi genellikle yolsuzlukla mücadele ve şeffaflık üzerine odaklanmaktadır. Ancak, yüksek düzeyde yolsuzluk ve bürokratik engeller hala ciddi risk oluşturmaktadır.
- Brezilya'da, kamu denetimi yolsuzluğun azaltılması ve kamu harcamalarının etkin bir şekilde yönetilmesi için önemlidir. Ancak, siyasi istikrarsızlık ve kurumsal zayıflıklar bazı denetim süreçlerini etkileyebilmektedir.
- Amerika Birleşik Devletleri'nde, kamu denetimi federal, eyalet ve yerel düzeyde çeşitli kurumlar tarafından yürütülmektedir. Bağımsız denetim kurumları, vergi gelirlerinin etkili bir şekilde kullanılmasını ve hükümet faaliyetlerinin şeffaf bir şekilde yönetilmesini çabalamaktadır.

Genel olarak, kamu denetimi her ülkede önemli bir rol oynamakla birlikte her ülkede farklılık gösterebilmektedir. Bununla birlikte tüm ülkelerde temel denetim değerleri olarak bağımsızlık, şeffaflık ve hesap verebilirlik mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sayede bağımsız, güvenilir ve yetkin kamu kurumlarının varlığından söz edilebilir. Sonuç olarak her ülkenin kendi siyasi ve idari yapılanmasına özgü denetim kurumları mevcut olabilese de denetim hedefleri küresel çapta ortak değerler olarak dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- Alon, A., Mennicken, A., & Samsonova-Taddei, A. (2019). Dynamics and limits of regulatory privatization: Reorganizing audit oversight in Russia. *Organization Studies*, 40(8), 1217-1239.
- Azuma, N. (2003). The role of the supreme audit institution in NPM: international trend. *Government Auditing Review*, 10(1), 85-106.
- Azuma, N. (2004). Performance measurement of supreme audit institutions in 4 Anglo-Saxon countries: leading by example. *Government Auditing Review*, 11(1), 65-99.
- Azuma, N. (2005). The role of the supreme audit institutions in new public management (NPM): The trend of continental countries. *Government Auditing Review*, 12, 69-84.
- Batashova, A., Popova, E., Chernetskaya, S., Barsukova, S., & Tishchenko, I. (2023). Transformation of approaches to audit in Russia. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 376, p. 05012), EDP Sciences, Rostov-on-Don, Russia, March 1-3, 2023.
- Bechberger, E., Lane, D. C., McBride, T., Morton, A., Quintas, D., & Wong, C. H. (2011). The National Audit Office uses OR to assess the value for money of public services. *Interfaces*, 41(4), 365-374.
- Benamraoui, A., Chatzivgeri, E., Jory, S. R., & Ajay, R. (2022). VfM audit and the UK public sector: A critical review of the VfM reports. *Financial Accountability & Management*, 40(2), 127-153.
- Berger, T.M.M., Heiling, J. (2015). Public Sector Accounting and Auditing in Germany. In: Brusca, I., Caperchione, E., Cohen, S., Rossi, F.M. (eds) *Public Sector Accounting and Auditing in Europe*. IAS Series: Governance and Public Management. Palgrave Macmillan, London.
- Bhatnagar, P. S., & Sharma, S. (2016). Enhancing Transparency, Accountability and Effectiveness of Supreme Audit Institutions of India Through Communication Networks. *Indian Journal of Public Administration*, 62(1), 101-110.
- Bolgova, V.V., Dashin, A.V., Deltsova, N.V., Medentseva, E.V., Startseva, S.V. (2017). Establishment of the Institute of Audit as an Element of Market Relations and Object of Legal Regulation. In: Popkova, E. (eds) *Russia and the European Union. Contributions to Economics*. Springer, Cham.
- Cagle, C. S., & Pridgen, A. B. (2015). Accountability in county governments: is auditor type related to audit quality?. *Journal of Leadership, Accountability & Ethics*, 12(1), 79-93.
- Carslaw, C., Pippin, S., & Mason, R. (2012). Are public sector auditors more effective than private sector audit firms when auditing governmental entities? Some evidence from United States counties. *Public and Municipal Finance*, 1(1), 49-57.
- Cesário, G., Cardoso, R. L., & Aranha, R. S. (2020). The surveillance of a supreme audit institution on related party transactions. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 32(4), 577-603.
- Clark, C., De Martinis, M., & Krambia-Kapardis, M. (2007). Audit quality attributes of European Union supreme audit institutions. *European Business Review*, 19(1), 40-71.
- Cornelia, D. (2012). Great Britain and Germany supreme audit institutions. *The Annals of the University of Oradea, Ser.: Economic Science*, 21(1), 689-

- 695.Evans, L. (2003). Auditing and audit firms in Germany before 1931. *Accounting Historians Journal*, 30(2), 29-65.
- de Lima, R. L., & de Lima, D. V. (2019). Experiência do Brasil na implementação das IPSAS. *Revista Contemporânea de Contabilidade*, 16(38), 166-184.
- De Widt, D., Llewelyn, I., & Thorogood, T. (2022). Stakeholder attitudes towards audit credibility in English local government: A post-Audit Commission analysis. *Financial Accountability & Management*, 38(1), 29-55.
- Estevam, T. C. W., Rodrigues, J. D., & Da Silva, L. (2021). Implementation of International Standards on Auditing by the Brazilian Courts of Auditors. *Revista Catarinense da Ciência Contábil*, 20, 1-16.
- Evans, L., & Honold, K. (2007). The division of expert labour in the European audit market: The case of Germany. *Critical Perspectives on Accounting*, 18(1), 61-88.
- Ferry, L., & Ahrens, T. (2022). The future of the regulatory space in local government audit: A comparative study of the four countries of the United Kingdom. *Financial Accountability & Management*, 38(3), 376-393.
- Ferry, L., & Midgley, H. (2022). Democracy, accountability and audit: the creation of the UK NAO as a defence of liberty. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 35(2), 413-438.
- Funkhouser, M., & Pu, J. Y. (2019). Government performance auditing in the US and China: Lessons drawn from a comparative review. *Chinese Public Administration Review*, 10(2), 65-78.
- Gong, T. (2009). Institutional learning and adaptation: Developing state audit capacity in China. *Public Administration and Development*, 29(1), 33-41.
- Guzov, I. (2016). History of auditing in Russia: periodization and challenges of development. In *Paradigma contabilității și auditului: realități naționale, tendințe regionale și internaționale* (pp. 257-263), Chișinău, Moldova: Instrumentul Bibliometric National.
- Havens, H. S. (1990). The evolution of the general accounting office: From voucher audits to program evaluations. USA: United States General Accounting Office.
- Hazaea, S. A., Zhu, J., Khatib, S. F., & Arshad, M. (2020). A comparative study of the internal audit system between China and the Gulf Cooperation council countries. *Proceeding of International Conference on Business, Economy, Management and Social Studies towards Sustainable Economy*, 1(1),1-7.
- Hazgui, M., Triantafillou, P., & Elmer Christensen, S. (2022). On the legitimacy and apoliticality of public sector performance audit: exploratory evidence from Canada and Denmark. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 35(6), 1375-1401.
- Heald, D. (2018). Transparency-generated trust: The problematic theorization of public audit. *Financial Accountability & Management*, 34(4), 317-335.
- Isaev, E. A., Fedchenko, E. A., Gusarova, L. V., Polyakova, O. A., & Vasyunina, M. L. (2021). Performance audit in the public sector: Domestic and foreign experience. *Studies of Applied Economics*, 39(6),1-14.
- Kesimli, I. (2019). External Audit in USA, European Union, and Turkey. In: *External Auditing and Quality. Accounting, Finance, Sustainability, Governance & Fraud: Theory and Application*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0526-9_2
- Khatkhokhu, S. (2019). Development of auditing in Russia. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (16), 145-175.
- Kim, N. (2021). Institutional audit regulation in Russia in conditions of sustainable development. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 258, p. 06028), EDP Sciences, Rostov-on-Don, Russia, March 1-3, 2023.
- Kumar, J. (2001). Audit and Accountability in Indian Administration. *The Indian Journal of Political Science*, 62(1),75-89.
- Lima, L. H., & Magrini, A. (2010). The Brazilian Audit Tribunal's role in improving the federal environmental licensing process. *Environmental impact assessment review*, 30(2), 108-115.
- Lino, A. F., & Aquino, A. C. B. D. (2017). The diversity of the Brazilian regional Audit Courts on government auditing. *Revista Contabilidade & Finanças*, 29(76),26-40.
- Lino, A. F., Azevedo, R. R. D., & Belote, G. S. (2023). The influence of public sector audit digitalisation on local government budget planning: evidence from Brazil. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 35(2), 198-218.
- Lino, A. F., de Azevedo, R. R., de Aquino, A. C. B., & Steccolini, I. (2022). Fighting or supporting corruption? The role of public sector audit organizations in Brazil. *Critical Perspectives on*

- Accounting, 83, 102384.
- Liu, J., & Lin, B. (2012). Government auditing and corruption control: Evidence from China's provincial panel data. *China Journal of Accounting Research*, 5(2), 163-186.
- Manes Rossi, F., Brusca, I., & Condor, V. (2021). In the pursuit of harmonization: comparing the audit systems of European local governments. *Public Money & Management*, 41(8), 604-614.
- Mathur, B. P. (2018). The comptroller and auditor general: Reform the institution to enforce government's accountability. *Indian Journal of Public Administration*, 64(3), 442-453.
- Mazur, J. (2020). Investigations of the UK NAO: A New Type of Audit?. *Kontrola Państwowa*, 65(6(395)), 762-781.
- McEldowney, J. F. (1991). The National Audit Office and Privatisation. *The Modern Law Review*, 54(6), 933-955.
- McGee, R. W., & Preobragenskaya, G. G. (2005). The Current State of Auditing in Russia. In: *Accounting and Financial System Reform in a Transition Economy: A Case Study of Russia*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/0-387-23887-5_3
- Melo, M. A., Pereira, C., & Figueiredo, C. M. (2009). Political and institutional checks on corruption: explaining the performance of Brazilian audit institutions. *Comparative Political Studies*, 42(9), 1217-1244.
- Mir, M., Fan, H., & Maclean, I. (2017). Public sector audit in the absence of political competition. *Managerial Auditing Journal*, 32(9), 899-923.
- Monfardini, P., & Maravic, P. V. (2012). Municipal auditing in Germany and Italy: Explosion, change, or recalcitrance?. *Financial Accountability & Management*, 28(1), 52-76.
- Morin, D., & Hazgui, M. (2016). We are much more than watchdogs: The dual identity of auditors at the UK National Audit Office. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 12(4), 568-589.
- Nath, N. D., Van Peurse, K. A., & Lowe, A. (2005). Public sector performance auditing: Emergence, purpose and meaning. New Zealand: Waikato University.
- Norton, S. D., & Smith, L. M. (2008). Contrast and foundation of the public oversight roles of the US Government Accountability Office and the UK National Audit Office. *Public Administration Review*, 68(5), 921-931.
- Olivieri, C., Loureiro, M. R., Teixeira, M. A. C., & Abrucio, F. L. (2015). Control and public management performance in Brazil: challenges for coordination. *International Business Research*, 8(8), 181-190.
- Pritchard, A. C., & Puri, P. (2006). The regulation of public auditing in Canada and the United States: Self-regulation or government regulation?. Fraser Institute Digital Publication, 1-43. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1427641>
- Rana, T., Mihret, D. G., & Lemma, T. T. (2023). Performance auditing and neoliberal governmentality: future research directions. *Meditari Accountancy Research*, 31(2), 400-416.
- Roberts, S., & Pollitt, C. (1994). Audit or evaluation? A national audit office VFM study. *Public Administration*, 72(4), 527-549.
- Scalan, G. (2017). Former audit partners on audit committees: Implications for Russian corporate governance. *Journal of Eastern European and Central Asian Research*, 4(1), 1-10.
- Selvaraju, T. (2022). Reorganisation and Strengthening of the Indian Public Audit System—Reforms Overdue. *Indian Public Policy Review*, 3(6 (Nov-Dec)), 67-78.
- Serowaniec, M. (2019). Guarantees of independence of the Supreme Audit Institutions of the EU Member States—a comparative legal analysis. *Prawo Budżetowe Państwa i Samorządu*, 7(3), 9-20.
- Seyfried, M. (2016). Setting a fox to guard the henhouse? Determinants in elections for presidents of supreme audit institutions: Evidence from the German federal states (1991–2011). *Managerial Auditing Journal*, 31(4/5), 492-511.
- Shrivastava, S. (2009). Espousing Effective Performance Audit For Good Governance in India. *The Indian Journal of Political Science*, 70(3), 665-677.
- Singer, R. A. (2012). How to Integrate International Financial Reporting Standards into Accounting Programs. *American Journal of Business Education*, 5(3), 287-292.
- Sucher, P., & Bychkova, S. (2001). Auditor independence in economies in transition: a study of Russia. *European accounting review*, 10(4), 817-841.
- Sun, T., Alles, M., & Vasarhelyi, M. A. (2015). Adopting continuous auditing: A cross-sectional comparison between China and the United States. *Managerial Auditing Journal*, 30(2), 176-204.

- Suzuki, Y. (2004). Basic structure of government auditing by a supreme audit institution. *Government Auditing Review*, 11(3), 39-53.
- Sweetman, A., Robinson, T., & Shilnikova, G. (2000). The evolution of audit regulation in a Russian market economy. *Journal of East-West Business*, 5(3), 95-113.
- Taran, O. L., Lazareva, N. A., & Uzdenova, S. B. (2020, January). The Main Trends in the Development of Internal Audit and the Transformation of the Term "Internal Audit" Essence in Russia. In *First International Volga Region Conference on Economics, Humanities and Sports (FICEHS 2019)* (pp. 197-201). Atlantis Press.
- Taran, O. L., Soboleva, S. Y., & Orobinskaya, V. N. (2020, January). Actual Problems of Development and Standardization of Internal Audit in Russia. In *First International Volga Region Conference on Economics, Humanities and Sports (FICEHS 2019)* (pp. 202-206). Atlantis Press.
- Veit, S., & Seyfried, M. (2024). How do Supreme Audit Institutions reflect societal change? A Prosopographical Analysis of Top Civil Servants in the German States (1945–2022). *dms–der moderne staat–Zeitschrift für Public Policy, Recht und Management*, 16(2), 536-554.
- Weirich, D. (2018). Performance auditing in Germany concerning environmental issues. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 9(1), 29-42.
- Xiao, J. Z., Yang, S., Zhang, X., & Firth, M. (2016). Institutional arrangements and government audit independence in China. *Abacus*, 52(3), 532-567.
- Yang, S., Xiao, J. Z., & Pendlebury, M. (2008). Government auditing in China: Problems and reform. *Advances in Accounting*, 24(1), 119-127.

© 2019 & 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

EXTENDED ABSTRACT

Audit is the process of assessing compliance with established standards, legal regulations, or prescribed procedures, and verifying whether actions are taken in accordance with these standards, laws, or procedures as required. This process can encompass various dimensions such as financial reporting, internal control systems, legal compliance, risk management, operational effectiveness, and efficiency. It serves to facilitate effective management of businesses and organizations, ensure the accuracy of financial reports, and promote compliance with legal regulations within the private sector. From a public audit perspective, it aims to support the establishment of performance in the utilization of public resources within public institutions, contributing to fulfilling accountability responsibilities in the public sector.

As evident, audit operates on two dimensions. Firstly, private sector firms undergo audits typically conducted independently to ensure reliability, transparency, and accountability. This process aids in the effective management of businesses and organizations, ensuring the accuracy of financial reports, and compliance with legal regulations. On the other hand, audits of public institutions are predominantly conducted by public audit bodies. These bodies play a central role in auditing public expenditures, overseeing how the government collects, manages, and spends public funds. Such audits are vital for accountability processes in the public sector and provide a structured mechanism for evaluating and monitoring public spending.

Public audit institutions worldwide are tasked with auditing government and public entity activities to ensure accountability. These institutions are usually established by laws and safeguarded by various mechanisms to maintain their independence. Examples of such institutions include Independent Audit Organizations, Independent Financial Audit Boards, Internal Audit Units, Judicial Audits, and Public Accountability Offices. They are integral to democratic processes and good governance, contributing to increasing public confidence in the effective and transparent management of public resources. While each country has its own unique public audit institutions, they may share similarities or differences with those of other countries.

In our study, we focus on examining public audit elements in seven different countries considering their economic size, population, and geographical position. These countries include the United Kingdom, Russia, India, the United States, Germany, China, and Brazil. Public audit serves as a crucial tool for governments to transparently manage activities and expenditures, prevent corruption, and effectively utilize public resources. In this context, adherence to international norms in financial reporting and audit standards is essential. Implementation of these standards largely depends on the quality of education, necessitating collaboration between scientific research institutions and the private sector (Singer, 2012). The standards and audit systematics formed through this collaboration serve as a safeguard for protecting public resources.

Government audit is conducted to ensure accountability (Havens, 1990). Public accountability encompasses not only financial but also managerial and programmatic accountability. Today's public accountability primarily focuses on performance audit, which includes effectiveness audits (Suzuki, 2004). Every government endeavors to shape its public audit institutions and systematics accordingly, resorting to a series of legal regulations. Therefore, in our study, we have examined the overall outlook of public audits in these seven countries, considering both their economic and geographical characteristics. The general assessments obtained from these countries are as follows:

- In China, public audit is generally managed by the central government, and there exists a stringent control mechanism. However, in recent years, some improvements have been observed in audit systems alongside increased efforts towards transparency and accountability.
- The United Kingdom is renowned for its traditionally effective public audit system. Independent audit bodies regularly scrutinize public expenditures and policies, holding the government accountable.
- In Russia, public audit is predominantly controlled by the state, with a strict control mechanism in place. The effectiveness of independent audit bodies is often a subject of debate.
- In Germany, public audit is conducted at both federal and state levels. Independent audit bodies review the use of tax revenues and government policies.
- In India, public audit primarily focuses on combating corruption and enhancing transparency. However, high levels of corruption and bureaucratic hurdles still pose significant risks.

- In Brazil, public audit is crucial for reducing corruption and effectively managing public expenditures. However, political instability and institutional weaknesses may affect some audit processes.
- In the United States, public audit is conducted by various institutions at the federal, state, and local levels. Independent audit bodies strive for the effective utilization of tax revenues and transparent management of government activities.

Overall, public audit plays a significant role in every country, albeit with variations. However, fundamental audit values such as independence, transparency, and accountability must be considered universally. This ensures the existence of independent, reliable, and competent public institutions. Consequently, while each country may have its own political and administrative structure for audit institutions, audit objectives highlight common global values.

Sağlık Sektöründe Karar Destek Araçları: İş Zekâsı, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve Yapay Zeka Uygulamaları*

Decision Support Tools in the Health Sector: Business Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Artificial Intelligence Applications

Muhammet DAMAR¹

Öz

Bilgi ve iletişim teknolojileri tüm sektörleri olduğu gibi sağlık sektörünü de dönüştürmekte ve şekillendirmektedir. Bu muazzam dönüşüm içinde her geçen gün sağlık sektörü yönetim süreçlerinden günlük operasyonel süreçlerine kadar bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanmakta ve karar süreçlerinde teknolojinin imkanlarından faydalanmaktadır. Çalışmamız kapsamında son yıllarda sağlık sektöründe önemi gittikçe artan iki farklı teknolojik gelişmeyi karar destek aracı olarak kapsamlı bir şekilde değerlendirmekteyiz. Yapay zeka ve iş zekası teknolojileri merkeze alınarak bu iki önemli kavramın kavramsal boyutları, sağlık sektörü için oluşturduğu değer kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir. Yapay zeka içerisinde, makine öğrenmesi ve derin öğrenme gibi iki kritik kavram da değerlendirilmektedir. Makine öğrenmesi, yapay zeka, derin öğrenme ve iş zekası konuları pek çok farklı çalışmada farklı başlıklarda değerlendirilmiştir. Fakat literatürde ilgili teknolojileri toplu olarak kapsamlı bir şekilde değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Aynı zamanda ilgili konu başlıklarının sağlık bilimleri alanında tartışıldığı bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Çalışmamız bu boşluğu gidermeyi hedeflemektedir. Özellikle son yıllarda pek çok ülkenin yapay zeka konusunda önemli yatırımlar yaptığı günümüz koşullarında Türkiye’de bir ekonomik çıktı olarak yapay zeka uygulamaları konusunda ne tür kazanımlar elde edebileceğimizi konu kapsamında değerlendirilmektedir. Geleceğe dönük sağlık politikaları için kural koyucular ve politika yürütücüleri için çözüm önerileri ve örnek uygulama önerileri ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay zeka, iş zekası, karar destek aracı, sağlık enformatiği, sağlık sektörü

Abstract

Information and communication technologies (ICT) are transforming and shaping the healthcare sector, as they are in all industries. In this immense transformation, the healthcare sector is increasingly utilizing ICT in management processes, daily operational procedures, and decision-making processes. This study comprehensively evaluates two significant technological advancements, which have gained increasing importance in recent years within the healthcare sector, as decision support tools. Artificial intelligence (AI) and business intelligence (BI) technologies are at the center of this evaluation, focusing on their conceptual dimensions and the value they create for the healthcare sector. Within AI, two critical concepts, machine learning and deep learning, are also discussed. Machine learning, AI, deep learning, and business intelligence have been addressed in numerous studies under various topics. However, there has been no study in the literature that comprehensively evaluates these technologies collectively. Additionally, no research has been found that discusses these topics specifically within the field of health sciences. This study aims to fill this gap. In light of the significant investments many countries have made in AI in recent years, this study also explores the potential economic benefits Turkey could achieve through AI applications. It presents solutions and example applications for policymakers and policy implementers regarding future healthcare policies.

Keywords: Artificial intelligence, business intelligence, decision support tool, health informatics, health sector

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed. / Bu makede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ Muhammet DAMAR

ORCID ID : 0000-0002-3985-3073

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye. muhammet.damar@deu.edu.tr

Doktora Sonrası Araştırmacı, Upstream Lab, MAP, Li Ka Shing Knowledge Institute, Unity Health Toronto, Ontario, Canada

Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Türkiye. muhammet.damar@deu.edu.tr

Postdoctoral Research Fellow, Upstream Lab, MAP, Li Ka Shing Knowledge Institute, Unity Health Toronto, Ontario, Canada.

Geliş Tarihi/Received : 25.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted : 19.12.2024

Çevrimiçi Yayın/Published : 20.12.2024

Makale Atf Önerisi /Citation (APA):

Damar, M. (2024). Sağlık Sektöründe Karar Destek Araçları: İş Zekâsı, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve Yapay Zeka Uygulamaları, *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 6(2), 90-115. DOI:10.47899/ijss.1591168

1. GİRİŞ

Dünyadaki ilerlemeler insanoğlunun sağlığı ile doğrudan ilişkilidir ve dünyanın ilerlemesi sağlıklı bireylere dayanmaktadır. Sağlık ifadesi ise fiziksel veya ruhsal sağlığı işaret etmektedir (Annapurani vd., 2021). Her geçen artan insanoğlunun nüfusu ve artan yaşam kalitesi ile birlikte uzun yaşam süreleri, ve ayrıca insanoğlunun yaşadığı küresel ısınma ve çevresel sorunlar ve doğa dengesinin bozulması, gıda dengesinin bozulması gibi problemler pek çok farklı türde hastalıkları ortaya çıkarabilmektedir. Bu durum da sağlık sektörü üzerinde artan bir baskı oluşturmaktadır. Sağlık sistemi sağlıkta kalite ve memnuniyeti artırmak için hastalara yüksek standartlı bakım garanti ederken kaynakların en uygun dağıtımını ve tahsisini garantilemek için sürekli olarak bir strateji yürütülmektedir (Churi vd., 2022). Bu noktada bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler sağlık sektörü için stratejik bir değer ortaya koymaktadır. Sağlık sektöründe etkin bir şekilde bilgi ve iletişim teknolojisinin kullanılması, maliyetlerin azaltılmasına ve kurumların yeniden yapılanmalarına yol açabilmektedir. Bu da vatandaşların daha uygun maliyette sağlık hizmetlerine sahip olmasına neden olabilir (Ain vd., 2019).

Günümüzde yöneticiler sağlık sistemi içinde pek çok farklı sistemden beslenen ve karmaşık karar süreçleri ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu noktada pek çok zaman süreçleri tanımlayıp anlayacak zamanları bile olmadan etkin bir karar verme süreci içinde kendilerini bulabilmektedir. Fakat bu durum onların insan hayatının kritik değerinde olduğu bir sağlık sistemi içinde süreçlerini iyileştirmesi, daha iyi noktalara getirilmesi, tanımlanıp kararlı hale gelmesi için uygun adımların kurgulanması için engel teşkil etmemesi gerekmektedir. Miah (2018) çalışmasında, süreçlerin iyileştirilmesi ve daha iyi hale getirilmesi için teknoloji geliştirmenin son on yıllarda birçok sağlık kuruluşu ve araştırmacının konusu olduğunu ifade etmiştir. Özellikle sağlık profesyonellerinin karar destek yardımlarına ilişkin çalışmalar, daha iyi karar destek seçenekleri sağlamak için teknolojik müdahalelerin geliştirilmesine yönelik büyük ilgileri ortaya koymaktadır. Etkin iyi bir şekilde kullanılan karar destek araçları organizasyonun süreçlerini daha iyi yönetilmesine, daha sağlıklı koordine edilmesine ve yaşamsal faaliyetlerinin saha sağlıklı yürütülmesine katkı sunmaktadır. İşte tam da bu noktada Annapurani ve diğerlerinin (2021) de ifade ettiği gibi veri ve veri odaklı bir yönetim kritik değerdedir. Veriler herhangi bir organizasyonun en büyük varlığıdır. Buna karşılık, veriler özellikle bu dijital çağda küresel olarak önemli bir rol oynamaktadır. Sağlık verileri günlük insan yaşamında hayati bir rol oynamaktadır. Doğru zamanda uygun verilerden gerçekleştirilen sağlık

verilerinin doğru içgörüsü ve derin bir görünümü, dünya nüfusunun refahına ve sağlığına katkıda bulunabilir. Bu da iş zekası ve özellikle yapay zeka konu başlığı ile birlikte tartışabileceğimiz makine öğrenmesi, derin öğrenme gibi teknolojik ve kavramsal gelişmeler ile mümkün olmaktadır.

Chen ve Decary (2020) çalışmalarında, sağlık liderlerinin yapay zeka teknolojilerinin durumunu ve bu tür teknolojilerin sağlık hizmetlerinin verimliliğini, güvenliğini ve erişimini iyileştirmek için nasıl kullanılabileceğinin anlaşılması gerektiğini ifade etmişler, sağlık hizmetlerinin dijital dönüşümünü desteklemesi açısından hayati öneme sahip olduğunu belirtmişlerdir. Thomasian ve diğerleri (2021) bu noktada, nüfusun ve halk sağlığının mevcut bakım sunumu ve uygulama modellerini kökten değiştirebilecek bir yapay zeka devriminin ortasında olduğunu ifade etmişlerdir. Günümüzdeki teknolojik gelişmeler, yenilikler veya yapay zekadaki baş döndürücü gelişmeler, insanın bilişsel faaliyetlerinin simüle edilebilmesi için bilgi ve iletişim teknolojilerine müthiş fırsatlar sunmaktadır. Bu durum sağlık sektörünü, sağlık hizmetlerinin servis edilmiş biçimlerini, sağlık bilimleri ile ilişkili pek çok alandaki gelişmeleri derinden etkilemektedir. Boddu ve diğerleri (2022) çalışmalarında, makine öğrenmesi, yapay zeka ve otomasyon süreçleri ilaç endüstrisinde hızlı değişiklikler yarattığını vurgulamışlar ve farklı analitik tekniklerin kullanımının dünya çapında ölüm oranını azaltmaya yardımcı olduğunu ve yapay zeka araçlarının kullanımı kritik hastalıkları belirlemeye yardımcı olduğunu belirtmişlerdir.

Görüldüğü gibi yapay zekayı sağlık hizmetlerine entegre etmek, hastalık teşhisini, tedavi seçimini ve klinik laboratuvar testlerini iyileştirmek için mükemmel bir potansiyele sahiptir. Yapay zeka araçları, büyük veri kümelerini kaldıraçlayabilir ve çeşitli sağlık hizmetleri yönlerinde insan performansını geride bırakmak için imkan sağlayabilmektedir. Kişiselleştirilmiş tıbbi devrimleştirilebilir, ilaç dozlarını optimize edebilir, toplum sağlığı yönetimini iyileştirebilir, yönergeler oluşturabilir, sanal sağlık asistanları sağlayabilir, ruh sağlığı bakımını destekleyebilir, hasta eğitimini iyileştirebilir ve hasta-doktor güvenini etkileyebilir (Alowais vd., 2023). Bu noktada isminde zeka olan bir diğer teknoloji ise iş zekası teknolojisidir. İş zekası teknolojisi özellikle büyük miktarda verinin raporlanması, bir araya getirilmesi, verinin yönetilmesi ve etkin bir şekilde organizasyonun farklı kademelerindeki yöneticilerin karar süreçlerinde faydalanabilmeleri için geliştirilmiş çok etkili teknolojilerdir. Çalışmamızda yapay zeka ve iş zekası teknolojileri merkeze alınarak bu iki önemli kavramın kavramsal boyutları, sağlık sektörü için oluşturduğu değer kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir. Yapay zeka içerisinde, makine öğrenmesi ve derin öğrenme gibi iki kritik kavram da değerlendirilmektedir. Makine öğrenmesi, yapay

zeka, derin öğrenme ve iş zekası konuları pek çok farklı çalışmada farklı başlıklarda değerlendirmiştir. Fakat literatürde ilgili teknolojileri toplu olarak kapsamlı bir şekilde değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Aynı zamanda ilgili konu başlıklarının sağlık bilimleri alanında tartışıldığı bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Çalışmamızın Türkçe literatürdeki bu boşluğun giderilmesi noktasında önemli ve kapsamlı bir değerlendirme ile giderme ideası mevcuttur.

2. YÖNTEM

Çalışmamız derleme türünde bir araştırmadır. Türkçe literatürde sağlık alanında iş zekası araçlarının kullanımına yönelik literatürde önemli bir boşluk olduğu görülmüştür. Bununla beraber yapay zeka, makine öğrenmesi ve derin öğrenme konusunda özellikle İngilizce literatürde Türk araştırmacılar tarafından sağlık alanında pek çok çalışmanın gerçekleştirilmiş olduğu görülse de Türkçe literatürde konuyu kavramsal olarak değerlendiren ve sağlık sektöründe yapay zeka ve makine öğrenmesini uygulama alanlarını kapsamlı bir şekilde değerlendiren çalışma sayısının da az sayıda çalışmanın olduğu ve yeterince kapsamlı olmadığı görülmüştür. Çalışmamız bu amaçla bu boşluğu doldurmak için Web of Science, Scopus ve Google Scholar veri tabanlarını kullanarak, “yapay zeka”, “derin öğrenme”, “makine öğrenmesi”, “iş zekası”, “karar verme süreci”, “karar destek araçları”, “sağlık sektöründe yapay zeka uygulama alanları”, “sağlık sektöründe iş zekası uygulama alanları” gibi sözcükler ile taramalar gerçekleştirmiş, sistemli bir şekilde alan araştırmacılarına en değerli bilgiyi verebilmek amacıyla 300’ün üzerinde sistemli bir şekilde taramış ve literatürde yoğun ilgi gören eserler arasından seçim yaparak ilgili çalışmalardan konu amacımıza uygun derlemeler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamızın özellikle literatürde zeka sözcüğünün karşılığından ötürü yapay zeka ve iş zekası sözcüklerinin Türkçe literatürde doğru bir şekilde oturtulması adına da oldukça faydalı olduğu düşünülmektedir. Çünkü iş zekası ile yapay zekası arasındaki zeka sözcükleri her ne kadar İngilizce sözcükler olarak aynı anlamda kullanılsa da Türkçede iş zekası daha çok karar süreçlerindeki bir istihbarat, verilerin analizi ile elde edilen, farklı sistemlerden veya sistemden yönetici ihtiyacı doğrultusunda oluşturulmuş raporlama araçları ile ona bilgi sunma amaçlı ortaya çıkan özet veri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca içinde pek çok yapı ve teknolojiyi iç içe barındırmaktadır. Hatta yapay zeka, makine öğrenmesi derin öğrenme ile işlevini çok daha mükemmel gerçekleştirebilir. İnsan hayatının merkezde olduğu sağlık sektöründe yöneticilerin işlerini çok daha fazla kolaylaştırabilir. Yapay zeka ise başlı başına bir alan olarak

karşımıza çıkmaktadır. Matematiksel ve istatistiksel yönü olan, programlama dilleri ile amaçlarını gerçekleştiren, verilerden amaçsal ve öngörüsül veriler üretebilen bir kavramdır. Tüm bu başlıklar aşağıda sırasıyla sağlık bilimleri ve sağlık sektörü merkeze alınarak sırasıyla ve detaylı bir şekilde değerlendirilmektedir.

3. BUGULAR VE TARTIŞMA

Yapay zeka, tıp uygulamalarını ve sağlık hizmetlerinin sunumunu kökten değiştirme potansiyeline sahip, bilgisayar biliminin güçlü ve çığır açıcı bir alanıdır (Bajwa vd., 2021). Yapay zeka/makine öğrenimi gelişen alanları, sağlık hizmetlerini iyileştirmek için önemli bir potansiyel sunmaktadır(Nallamothe & Cuthrell, 2023). Yapay zeka, makine öğrenimi ve otomasyon süreçleri, tıbbi endüstrinin büyümesini artırmak için yazılım oluşturma, veri iletimi ve bilgi işlem gibi birden fazla kavram sağlamaktadır. Yapay zeka ve makine öğrenmesi, 21. yüzyılda analitik süreçte hızlı ilerlemenin yardımıyla insan bilişsel becerilerinde çeşitli değişiklikler yapmak için gereklidir. Teknolojik avantajların uygulanması bilimsel araştırmacılara, finans, pazarlama ve muhasebeye ve ilaç üretim sürecinde ekonomik standardın geliştirilmesine yardımcı olmuştur (Boddu vd., 2022).

Son yıllarda yapay zekanın sağlık hizmetlerine entegrasyonu teorik uygulamaların ötesine geçmiştir ve gerçek dünya uygulamaları tıbbi uygulamanın hem klinik hem de operasyonel yönlerinde önemli iyileştirmeler göstermiştir. Makine öğrenimi algoritmaları, doğal dil işleme ve robotik gibi yapay zeka odaklı araçlar artık hastanelerde, araştırma kurumlarında ve hatta hasta evlerinde kullanılmaktadır (Alzamily vd., 2024). Yapay zekanın sağlık sektöründeki potansiyel kullanımı gelecekte parlak görünmektedir. Makine öğrenimi, robotlar ve yapay zeka teknolojisindeki diğer gelişmeler, sağlık hizmetlerinin sunulmasında devrim yaratma potansiyeline sahipken aynı zamanda insanları güçlendirip hassas tıbbi mümkün kılmaktadır (Chauhan & Degan, 2024).

Çalışmamızda iki farklı zeka bu noktada kapsamlı bir şekilde mercek altına alınmaktadır. Bu iki merkezdeki kavram yapay zeka (Yapay zeka merkeze alınarak, makine öğrenmesi, derin öğrenme gibi kavramlar tartışılacaktır.) ve iş zekasıdır. Yöntem bölümünde de ifade edildiği gibi iki zeka kavramı aslında birbiriyle birbirinden oldukça farklı faka birbiriyle iç içe kullanılabilir ve tek bir kavramdan çok daha fazlasını ifade etmektedir. İş zekası daha çok bir istihbarat sistemini ifade ederken, yapay zeka insan beynini taklit eden hatta ütopyik olarak çok daha fazlasını amaçlayan bir algoritmik çözümler bütünüdür ifade etmektedir. Bir organizasyonun ilgili yıldaki verilerine göre yapay zeka veya makine öğrenmesi ile işlenen verileri ile geleceğe dönü tahminler gerçekleştirilebilir. Burada belirli istatistiksel ve matematiksel

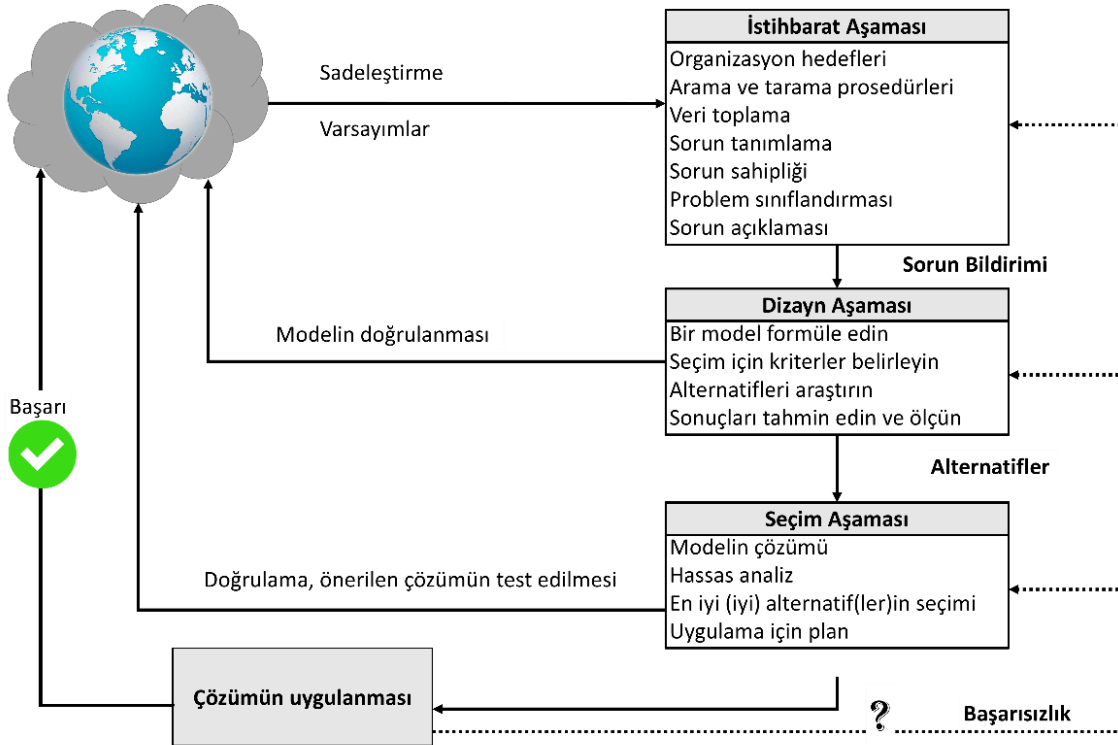
araçlardan faydalanılır. İş zekası ise belirli güvenlik kaygıları gidilerek elde edilen verileri işeyerek organizasyon süreçlerinde farklı katmanlardaki yönetim ve koordinasyon süreçlerinde karara dönüştürebilmeleri için bir girdi oluşturur. Çalışmamızda ilgili kavramlar sağlık bilimleri ve sağlık sektörü merkeze alınarak kapsamlı ve detaylı bir şekilde değerlendirilmektedir. Karar verme sürecinden başlayarak yapay zeka ve iş zekasının ne olduğuna, yapay zeka ile ilişkili olan derin öğrenme ve makine öğrenmesinin ayrıştığı noktalara, sağlık sektöründe ne tür bir kullanım alanına sahip olduğuna kadar, ilgili konudaki pek çok başlık detaylı bir şekilde aşağıda sırasıyla değerlendirilmektedir.

3.1. Kavramsal Olarak Karar Verme Süreci

Karar verme, günlük ve profesyonel hayatımızda karşılaştığımız en yaygın problem türü olmasının yanı sıra, genellikle daha karmaşık ve iyi yapılandırılmamış problemlerin çözümünde temel süreçleri temsil etmektedir. Karar verme, teşhis, müzakere, tasarım, durum değerlendirmesi ve komuta ve kontrol gibi daha karmaşık problemlerde kritik bir bileşendir (Means vd., 1993). Esasen karar verme, daha geniş bir seçenekler kümesinden bir veya daha fazla faydalı veya tatmin edici seçeneğin seçilmesini içerir. Bu seçenekler gereksinimler, stratejiler, olaylar, tahminler, fırsatlardan oluşabilir, ancak karar her zaman "belirli bireyler için tatmin edici sonuçlar vermeyi amaçlayan bir hareket tarzına bağlılık" gerektirir (Yates, 2003).

Yöneticiler yıllarca karar vermeyi tamamen bir sanat olarak görmüşlerdir. Araştırmacılar için deneyimle (yani deneme-yanılma yoluyla öğrenme) ve sezgiyi kullanarak uzun bir süre boyunca edinilen bir yetenektir. Yönetimin bir sanat olarak görülmesindeki en temel neden ise yöneticilerin yönetsel sorunlara yaklaşımda ve bunları başarıyla çözmeye çeşitli bireysel stiller kullanmaları gösterilmektedir (Sharda vd., 2014). Fakat içinde bulunduğumuz çağda elbette mümkün olduğu kadar sistematik hareket edilmeli, kurumların sistemli hareket etmeleri gerekmektedir. Mümkün olduğu kadar yöneticilerin karar destek araçlarını kullanmaları önerilebilir.

Karar alma, bir veya daha fazla hedefe ulaşmak amacıyla iki veya daha fazla alternatif eylem yolu arasından seçim yapma sürecidir (Sharda vd., 2014). Bir karar verme süreci, bir kararın nasıl alınacağını gösteren eylem adımlarından oluşur. Karar vericiler, neyi neden yapacaklarını ortaya çıkarmak için süreç adımları boyunca çalışırlar (Nutt, 2008). Gorry ve Scott-Morton (1971) çalışmalarında, karar destek sistemlerini "karar vericilerin yapılandırılmamış sorunları çözmek için veri ve modelleri kullanmalarına yardımcı olan etkileşimli bilgisayar tabanlı sistemler" olarak tanımlamışlardır. Çoğu durumda çeşitli operasyonel ve stratejik karar almayı etkinleştirmek ve geliştirmek için doğru zamanda doğru kişilere zamanında ve doğru bilgi sunmanın yolları aranmaktadır. Bu tüm sektörlerde olduğu gibi sağlık sektörü alanında da geçerli bir durumdur.

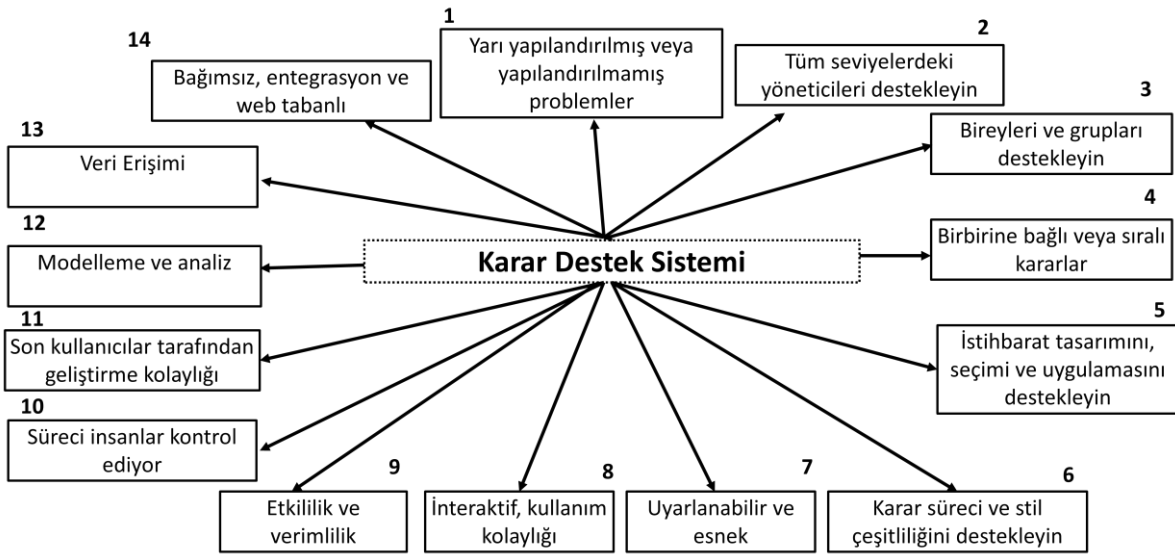
Şekil 1. Karar Verme/Modelleme Süreci (Sharda vd., 2014)

Byrnes (2002) çalışmalarında, açıklayıcı olması açısından, karar verme sürecini dört adımdan oluşan bir dizi olarak düşünmenin faydalı olacağını ifade etmişlerdir. İlk adım bir hedef belirlemeyi içerir (örneğin, arkadaşlarla eğlenmek). İkinci adım, bu hedefe ulaşmak için seçeneklerin derlenmesini içerir (örneğin, spor yapmak, gezintiye çıkmak, alkol almak). Üçüncü adım, seçeneklerin sıralanmasını içerir (örneğin, spor yapmak gezintiye çıkmaktan daha iyidir). Son adım ise en üst sıradaki alternatifin seçilmesinden oluşur. Elbette günlük durumlarda, karar verme süreci genellikle adımdan ziyade daha dinamik ve özinelemelidir.

Karar alma süreci istihbarat aşamasıyla başlamaktadır. Bu aşamada, karar verici gerçekliği inceler ve sorunu belirler ve tanımlar. Sorun sahipliği de oluşturulur. Tasarım aşamasında, sistemi temsil eden bir model oluşturulur. Bu, gerçekliği basitleştiren varsayımlarda bulunarak ve tüm değişkenler arasındaki ilişkileri yazarak yapılır. Daha sonra model doğrulanır ve tanımlanan alternatif eylem yollarının değerlendirilmesi için bir seçim ilkesinde kriterler belirlenir. Genellikle, model geliştirme süreci alternatif çözümleri belirler ve bunun tersi de geçerlidir (Sharda vd., 2014). Aşağıda Şekil 1 üzerinde görülebilir. Karar tipleri ise üç türde sınıflandırılabilir. Üst yönetimi ilgilendiren ve kurumun geleceğine dönük daha çok üst yönetim tarafından verilen kararlar stratejik kararlar olarak ifade

edilmektedir. Günlük işleri ifade eden daha operasyonel düzeydeki kararlar operasyonel kararlar olarak ifade edilmektedir. Operasyonel kararlar kısa süreli etkiye sahiptir. Orta düzey yöneticilerin daha taktiksel ve orta vadede sonuçları şekillendirme potansiyeline sahip kararlar ise taktiksel kararlar olarak ifade edilmektedir.

Strateji süreci, firmanın farklı bölümlerinde veya birimlerinde yöneticiler tarafından gerçekleştirilen eylemlerden devam eden öğrenme etrafında gelişir. Bu paradigmadaki strateji, firmanın stratejik hamlelerini yürürlüğe koyan yöneticiler arasında gelişen paylaşılan biliş nedeniyle zamanla oluşur (Nicolas, 2004). Stratejik karar alma üzerine yapılan araştırmalar stratejik karar sürecini genellikle iki kategoriye ayırmıştır: 'içerik araştırması' ve 'süreç araştırması'. İçerik araştırmaları portföy yönetimi, çeşitlendirme, şirket birleşmeleri ve firma stratejilerinin çevresel özelliklerle uyumu gibi strateji içeriği konularıyla ilgilidir. Süreç araştırması ise stratejik bir kararın verildiği ve uygulandığı süreçle ve bunu etkileyen faktörlerle ilgilidir. Örneğin, yöneticilerin kullandıkları stratejik karar alma süreci aracılığıyla firmanın stratejik konumunu nasıl etkiledikleri üzerine yoğunlaşır (Elbanna, 2006). Aşağıda Şekil 2 üzerinde özellikle orta ve üst düzey yöneticiler için kritik önemde olan karar destek sistemlerinin temel özellikleri aktarılmaktadır.

Şekil 2. Karar Destek Sistemlerinin Temel Özellikleri ve Yetenekleri (Sharda vd., 2014)

On dört farklı metriktan oluşan bu özellikler veri erişiminden, tüm seviyelerdeki yöneticilerin desteklenmesine kadar pek çok faktörü içerdiği görülebilir. İlgili faktörler dikkate alınırken yapay zeka, makine öğrenmesi, derin öğrenme, iş zekası gibi son dönemde özellikle popüler ve kritik teknoloji ve yaklaşımlar olarak tüm sektörlerde dikkatini üstüne toplayan teknolojiler

dikkat çekmektedir. Özellikle karar destek araçları günümüzde, yöneticilerin veri odaklı karar verme arzusuna, geleceğe dönük öngörülerin oluşturulmasına, veri odaklı karar verilmesine, kurum içindeki pek çok farklı alt sistemden beslenen bir sistem aracılığı ile etkin ve interaktif görseller ile karar verme arzusuna karşılık gelmektedir. Çalışmamızda detaylı olarak tüm bu başlıklar sağlık sektörü merkeze alınarak sırasıyla tartışılmaktadır.

3.2. Kavramsal Olarak Makine Öğrenmesi ve Derin Öğrenme

Tipik olarak, makine öğrenmesi, girdiden gelen veri kalıplarını belirleyerek bir tahmin modeli eğiten ve daha sonra böyle bir modeli kullanarak yeni, daha önce hiç görülmemiş verilerden yararlı tahminler yapan bir sistemi ifade eder. Makine öğrenimi algoritmaları, açıkça programlanmadan deneyimlerden otomatik olarak öğrenebilir ve gelişebilir ve bu tür bir "öğrenilebilirlik" yapay zekanın temel bir özelliğini temsil eder. Makine öğrenimi, doğal dil işleme (Neuro-linguistic programming - NLP), ses teknolojisi ve robotik gibi diğer yapay zeka teknolojilerinde yaygın olarak kullanılır (Chen & Decary, 2020). Temsili makine öğrenme algoritmaları Tablo 1 üzerinde gösterilmektedir.

Tablo 1. Temsili Makine Öğrenmesi Algoritmaları (He vd., 2019)

Algoritma	Tanımı
Lojistik regresyon	Lojistik fonksiyon kullanarak çoklu ortak değişkenlerden ikili sonuç olasılığını tahmin eden bir algoritmadır.
Karar ağacı	Bilgi kazancını dikkate alarak verileri dallara ayıran akış şeması benzeri bir algoritma. Son dallar algoritmanın çıktısını (sınıf veya değer) temsil etmektedir.
Basit Sinir ağı	İnsan beyni mimarisinden esinlenen bir algoritmadır. Düğümlerden oluşan katmanlar, eğitim sonuçlarına göre ağırlıklandırılmış kenarlarla birbirine bağlanmaktadır.
K en yakın komşu	En yakın konumlarda bulunan k örneği (en benzer özelliklere sahip örnekler) karşılaştırarak gözlemleri sınıflandıran basit bir algoritmadır.
Destek vektör makinesi	Destek vektör makinesi, her sınıftan marjları maksimize eden bir sınır çizgisi çizer. Yeni gözlemler bu çizgi kullanılarak sınıflandırılır.
K means	Her gözlemin, gözlemden en yakın konumlarda ortalamasına sahip olan kümeye ait olduğu k kümeler oluşturan bir kümeleme yöntemini ifade etmektedir.
Hiyerarşik kümeleme	Kümeler hiyerarşisi ile bir dendrogram oluşturan bir tür küme analizi. Küme çiftleri, hiyerarşide yukarı çıktıkça kümeler oluşturmak için birleştirilir.
Temel bileşen analizi	Ortogonal dönüşüm ile önemli bilgileri mümkün olduğunca koruyarak yüksek boyutlu verileri daha düşük boyutlu verilere dönüştüren bir algoritmadır.

Makine öğrenimi, kalıpları belirlemek için çok sayıda benzer şekilde yapılandırılmış görev kullanılarak uygulanan temel algoritmaları ifade eder. Derin öğrenme ise, özel görevler için belirli algoritmalar olmadan özellik/temsil öğrenme tekniğini kullanarak makine öğreniminde kullanılan bir dizi yaklaşımdır (Goodfellow vd., 2016). Kagiya ve diğerleri (2019) ise, derin öğrenmeyi, resimler, metinler ve diğer yapılandırılmamış veriler gibi karmaşık verileri analiz etmede diğer geleneksel makine öğrenme yöntemlerinden daha iyi performans gösterdiğini ifade etmişlerdir. Genel olarak, derin öğrenme bir giriş katmanı, gizli katmanlar ve bir çıkış katmanından oluşur. Burada giriş ve çıkış katmanları sırasıyla algoritmanın orijinal verilerini ve çıktısını gösterir. Birden fazla gizli katman aracılığıyla, ham girdi kademeli olarak orijinal verileri temsil eden daha soyut ve temel özelliklere dönüştürülür.

Tablo 2. Yapay Zeka ve Makine Öğrenmesine İlişkin Temel Terimler (He vd., 2019)

Yapay zeka	Bilgisayar algoritmalarının genellikle insan zekasıyla ilişkilendirilen görevleri yerine getirmek üzere eğitildiği uygulamalı bilgisayar biliminin bir dalı.
Makine öğrenimi	Açık programlama olmadan veriler aracılığıyla bilgisayarlara bilgi sağlama. Girişler ve çıktılar arasında bir 'eşleme'yi optimize etme girişimleri.
Temsil öğrenimi	Veri özelliklerinin elle oluşturulmuş kombinasyonlarının aksine, bir veri kaynağının etkili temsillerini algoritmik olarak öğrenme.
Derin öğrenme	Birden fazla soyutlama katmanına sahip verilerin temsillerini öğrenmek için birden fazla işleme katmanı kullanılır.
Gözetimli öğrenme	Eğitim, belirli etiketler veya açıklamalarla gerçekleştirilir.
Gözetimsiz öğrenme	Eğitim, belirli etiketler olmadan gerçekleştirilir ve algoritma, altta yatan kalıpları ortaya çıkarmak için verileri kümeler.
Doğal dil işleme	Yapılandırılmamış anlatı metninin, bir makine tarafından yorumlanabilen ve otomatik bilgi çıkarımına izin veren yapılandırılmış bir forma düzenlenmesi.

Derin öğrenme, girdi katmanlarından, gizli katmanlardan ve çıktı katmanlarından oluşur. Birden fazla gizli katman aracılığıyla, ham girdi kademeli olarak orijinal verileri temsil eden daha soyut ve temel özelliklere dönüştürülür. Görüntü tanımada, girdi katmanı görüntünün ham piksellerini gösterir, ardından ilk katmanlar kenarlar ve çizgiler gibi görüntünün basit özelliklerini belirler. Sonraki katmanlar kulaklar, gözler ve kuymuklar gibi biraz daha karmaşık

özellikleri belirler. Son olarak, son katmanlar kedilerin ve köpeklerin özelliklerini tanır. Bu nedenle, derin öğrenme ham yapılandırılmamış verilerden temel özellikleri çıkarır ve sınıflandırma veya regresyon olarak çıktılarını döndürür(Kagiyama vd., 2019).

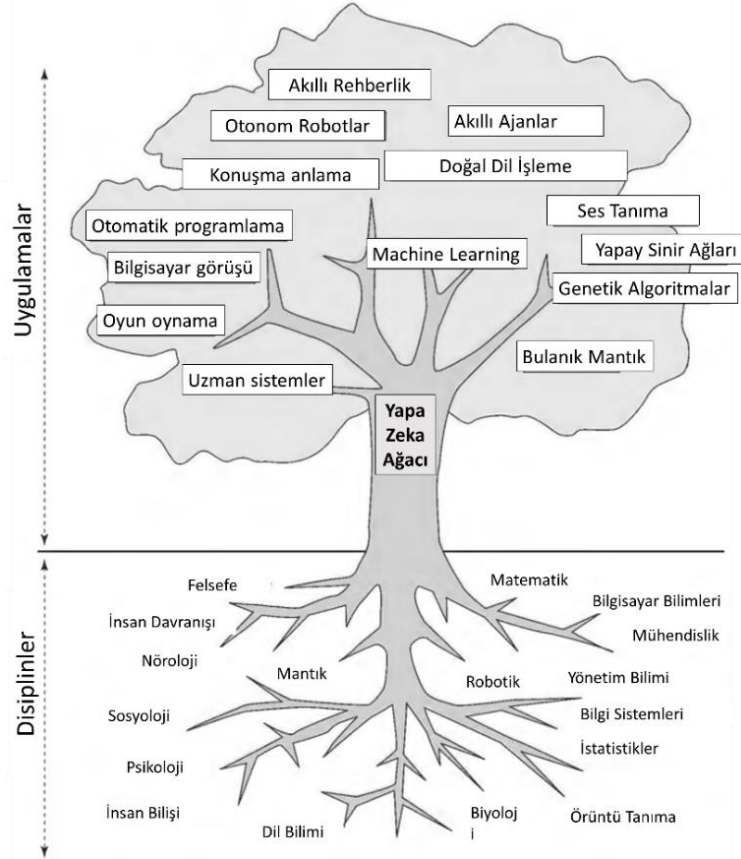
3.3. Kavramsal Olarak Yapay Zeka

Yapay zeka, veri odaklı analizleri aracılığıyla insan bilişini yansıtmaya çalıştığı gibi, kolektif vicdanımızda mevcut olan önyargıları da yansıtabilir (Thomasian vd., 2021). Yapay zeka, insan hatalarını en aza indirirken artırılmış doğruluk, azaltılmış maliyetler ve zaman tasarrufu sağlamaktadır (Alowais vd., 2023).Yapay zeka, genellikle insanlar tarafından gerçekleştirilen görevleri otomatikleştiren hesaplamalı modelleri ifade eder ve bu şemsiye terim makine öğrenimi algoritmalarını kapsamaktadır (Esteva vd., 2019).

Günümüzde yapay zeka terimi tıp alanında oldukça göz alıcı bir ilgi toplamaktadır. Ancak terimler ve teknikler konusunda çeşitli karışıklıklar söz konusudur. Yapa zeka, problem çözme ve öğrenme gibi insan zekasını simüle eden ve taklit eden tüm hesaplamalı programları tanımlayan geniş ve belirsiz bir terimdir. Yapay zeka, sistemin kendi kendine yeterli olduğu ve insanlarla

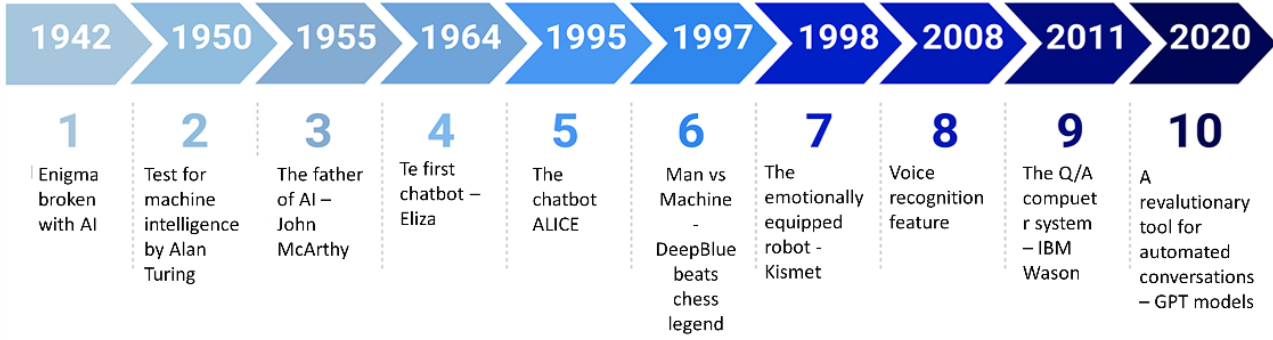
karşılaştırılabilir bir bilişe sahip olduğu genel amaçlı üretken zeka (Generative AI) gösterebilir (Kagiyama vd., 2019). Fakat şuanda insandan daha üstün bir yapay zekaya sahip değiliz (Damar vd., 2024).

Manikiran ve Prasanthi (2019) tarafından yapay zeka, özellikle akıllı bilgisayar programları olmak üzere akıllı makinelerin yapımıyla ilgilenen mühendislik bilimi dalıdır. Bir bilgisayarın veya robotik bilgisayar destekli bir sistemin verilen bilgileri işleyip öğrenme, karar verme ve sorun çözmeye insanların dikkat sürecine benzer bir şekilde sonuçlar üretme yeteneği, olarak tanımlanmıştır. Yapay zekanın kurucu babası Alan Turing ise bu disiplini "makinelere, özellikle akıllı bilgisayar programları yapma bilimi ve mühendisliği" olarak tanımlamıştır (Turing, 2009). Aşağıda Şekil 3 üzerinde yapay zeka ile ilişkilendirilebilecek disiplinler ve uygulama alanları gösterilmektedir. Elbette pek çok farklı sektörde yapay zeka kendine uygulama alanı bulmaktadır. Bunlardan da en kritik ve insan için değerli olduğunu düşündüğümüz sağlık bilimlerinin alanları ve sağlık sektörüdür. Ayrıca Şekil 4 üzerinde de yapay zeka, makine öğrenmesi, derin öğrenme ve doğal dil işleme arasındaki ilişki ve yapa zekanın tarihsel gelişimi şekil üzerinde ifade edilmektedir. Bu iki şekil sayesinde kavramlar arasındaki ilişkiler çok daha açık şekilde görülebilir.

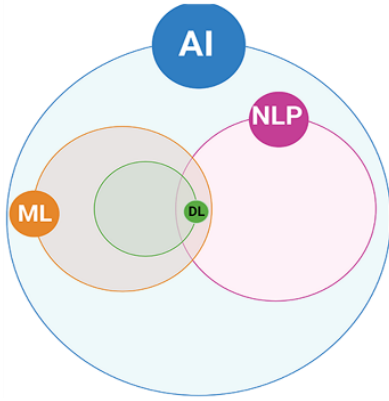

Şekil 3. Yapay Zekanın Disiplinleri ve Uygulama Alanları (Sharda vd., 2014)

Yapay Zekanın Tarihsel Gelişimi

Yapay Zeka (AI), Makine Öğrenmesi (ML), Derin Öğrenme (DL) ve Doğal Dil İşleme (NLP) Arasındaki İlişkiyi Anlamak

- Yapay zeka, makineleri akıllı hale getirmekle ilgili her şeyi içeren geniş bir alandır.
- Doğal Dil İşleme (NLP), makinelere insan dilini anlama, yorumlama ve üretmeyi öğretmeye odaklanan yapay zekanın bir dalıdır.
- Makine Öğrenmesi (ML), kendi kendine öğrenebilen sistemleri içeren yapay zekanın bir alt kümesidir.
- Derin Öğrenme (DL), minimum insan katılımıyla örüntüleri tespit etmek için derin sinir ağları üzerine inşa edilmiş modelleri kullanan bir makine öğrenmesinin alt kümesidir.

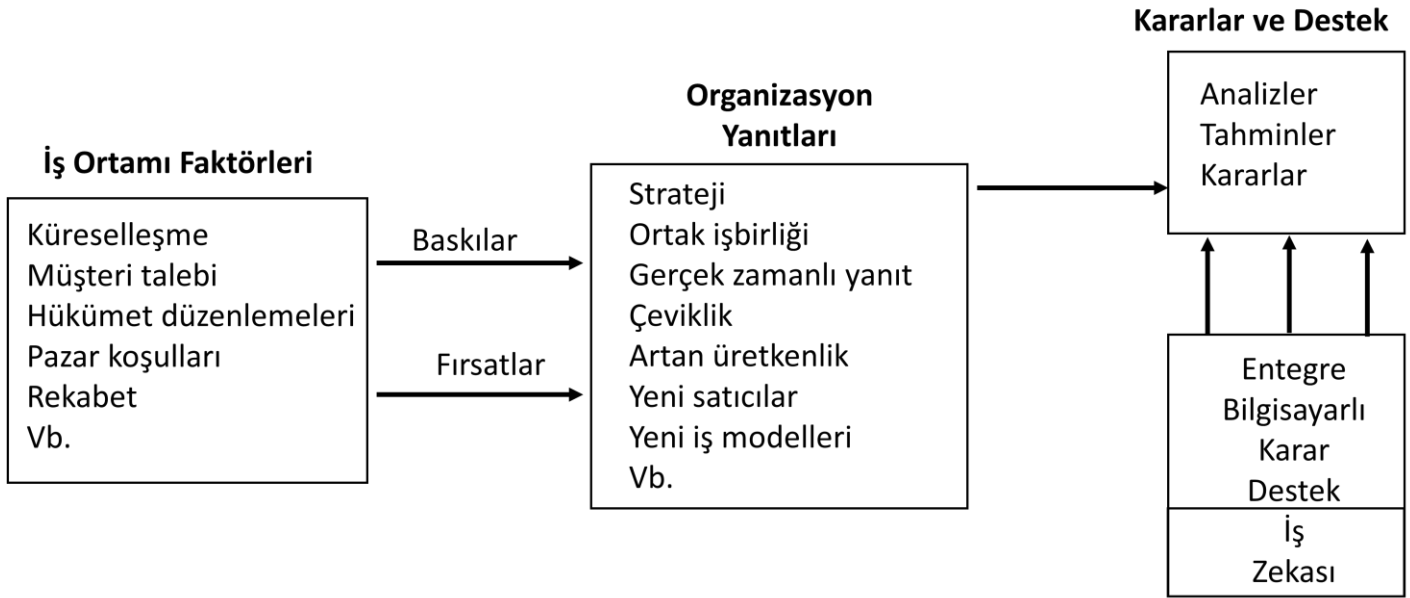
Şekil 4. Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve Doğal Dil İşleme Arasındaki İlişki ve Yapay zekanın Tarihsel Gelişimi (Alowais vd., 2023)

3.4. Kavramsal Olarak İş Zekası Teknolojisi

İş zekası sistemleri birçok kuruluşun bilgi ve iletişim teknolojileri içinde portföylerinin önemli bir parçası olarak ifade edilebilir. Diğer karar destek teknolojilerinin evrimsel doğası belirtilmiş olsa da, iş zekası sistemlerinin evrimsel doğasını inceleyen çok az araştırma ortaya konulmuştur (Safwan vd., 2016). Bu durum özellikle Türkçe literatür değerlendirildiğinde oldukça az olduğu görülmektedir. İlgili alanda yükseköğretimde kurumlarının bilimsel yayın ve yayıncılık faaliyetlerinin ulusal ölçekte değerlendirilmesi için iş zekası uygulaması (Damar vd., 2023), stratejik maliyet yönetimi ve iş zekası (Ayvaz, 2017), belediyelerin açık verisini iş zekası ile değerlendirilmesi (Damar & Karaman, 2021), endüstri 4.0 çağında yükseköğretim kurumları için iş zekası temelli tedarik zinciri yönetimi (Damar, 2021), iş zekası sistemlerinde karar verme başarısının incelenmesi (Eren & Kaya, 2019), iş zekasını ve ilgili teknolojileri konu alan araştırmaları bibliyometrik yöntemler ile değerlendirilmesi (Damar vd., 2018), gibi çalışmalara genel olarak rastlanmıştır. İngilizce olarak da ilgili konuda, araştırma işbirliklerini değerlendirmek için iş zekasına dayalı bir izleme platformu (Damar vd., 2022),

işletmeler için veri odaklı karar alma (Hedgebeth, 2007), iş zekasının iş değeri (Williams & Williams, 2003), İran ve Türkiye arasındaki bilimsel işbirliğinin incelenmesi için araştırma (Damar, 2022a), turizm sürdürülebilirliği için iş zekası temelli bir bilgi destinasyonu çerçevesi (Fuchs vd., 2013), üniversite iş süreçlerini koordine etmek için yönetim bilgi sistemleri inşası (Gökşen vd., 2016), yükseköğretim kurumları için öğrenci hareketlilik yönetim sistemi ve iş zekası çözümü (Damar, 2022b), gibi pek çok farklı onu ve başlıkta çalışmanın gerçekleştirildiği görülmüştür.

Bir iş zekasının standardının sistemleri, bir organizasyonun dahili bilgi sistemlerinden gelen verileri birleştirir ve istatistikler, finansal ve yatırım portalları ve çeşitli veri tabanları gibi belirli ortamlardan gelen verileri entegre etmektedir. Bu tür sistemler, kurumsal faaliyetlerin farklı yönleri hakkında yeterli ve güvenilir güncel bilgi sağlamak için tasarlanmıştır (Olszak & Ziembra, 2007). Bu bir karar alma sürecinin bir parçasıdır. Sharda ve diğerleri (2014) İş Baskıları-Yanıtlar-Destek Modeli ile kurumun iş ortamı faktörleri ve çevresel faktörleri ile değerlendirdiği bir model ortaya koymuşlardır.

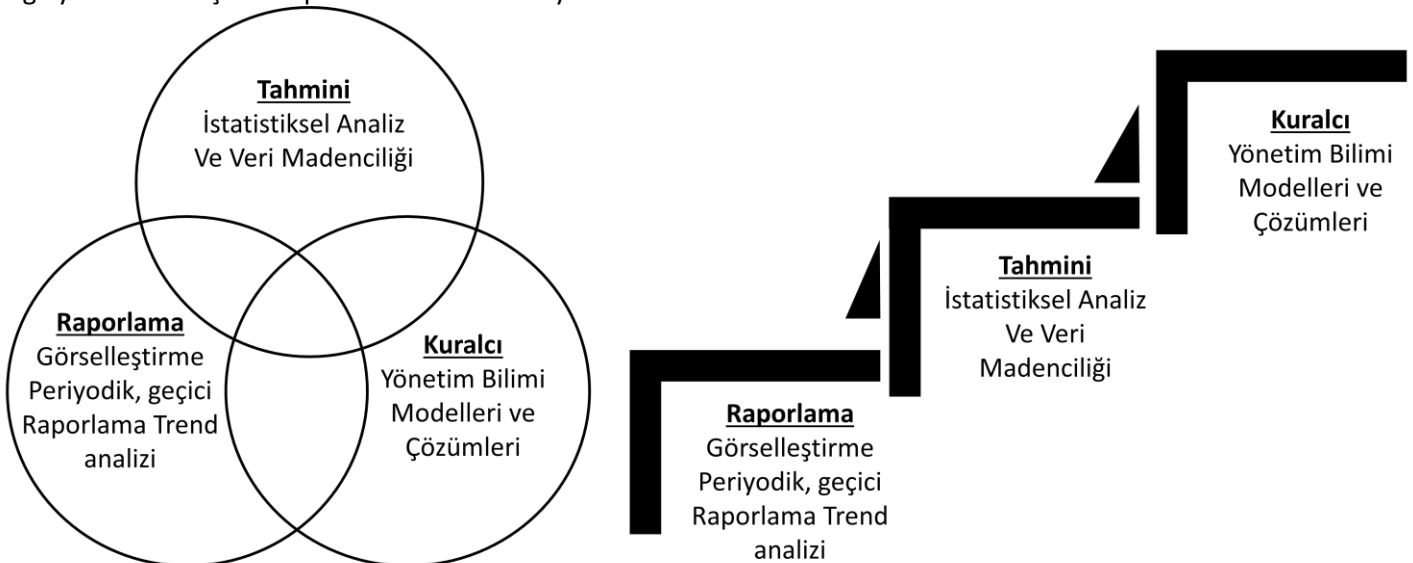

Şekil 4. İşletme Baskıları-Yanıtlar-Destek Modeli (Sharda vd., 2014)

İş Baskıları-Yanıtlar-Destek Modeli, adından da anlaşılacağı üzere ve yukarıda şekilde görüldüğü üzere, üç bileşene sahiptir: günümüz iş ortamından kaynaklanan iş baskıları, şirketlerin baskılara karşı koymak (veya ortamda mevcut fırsatlardan yararlanmak) için verdikleri yanıtlar (alınan önlemler) ve ortamın izlenmesini kolaylaştıran ve kuruluşlar tarafından alınan yanıt eylemlerini geliştiren bilgisayarlı destek (Sharda vd., 2014).

İş zekası sistemleri birçok kuruluşun bilgi ve iletişim teknoloji portföyünün önemli bir unsurudur. İş zekası sistemleri, çeşitli dahili ve harici kaynaklardan toplanan verileri entegre ederek ve kullanıcılara kurumsal karar almayı iyileştirmek için veri görselleştirme araçları sağlayarak kuruluşlara raporlama ve analitik yetenekleri

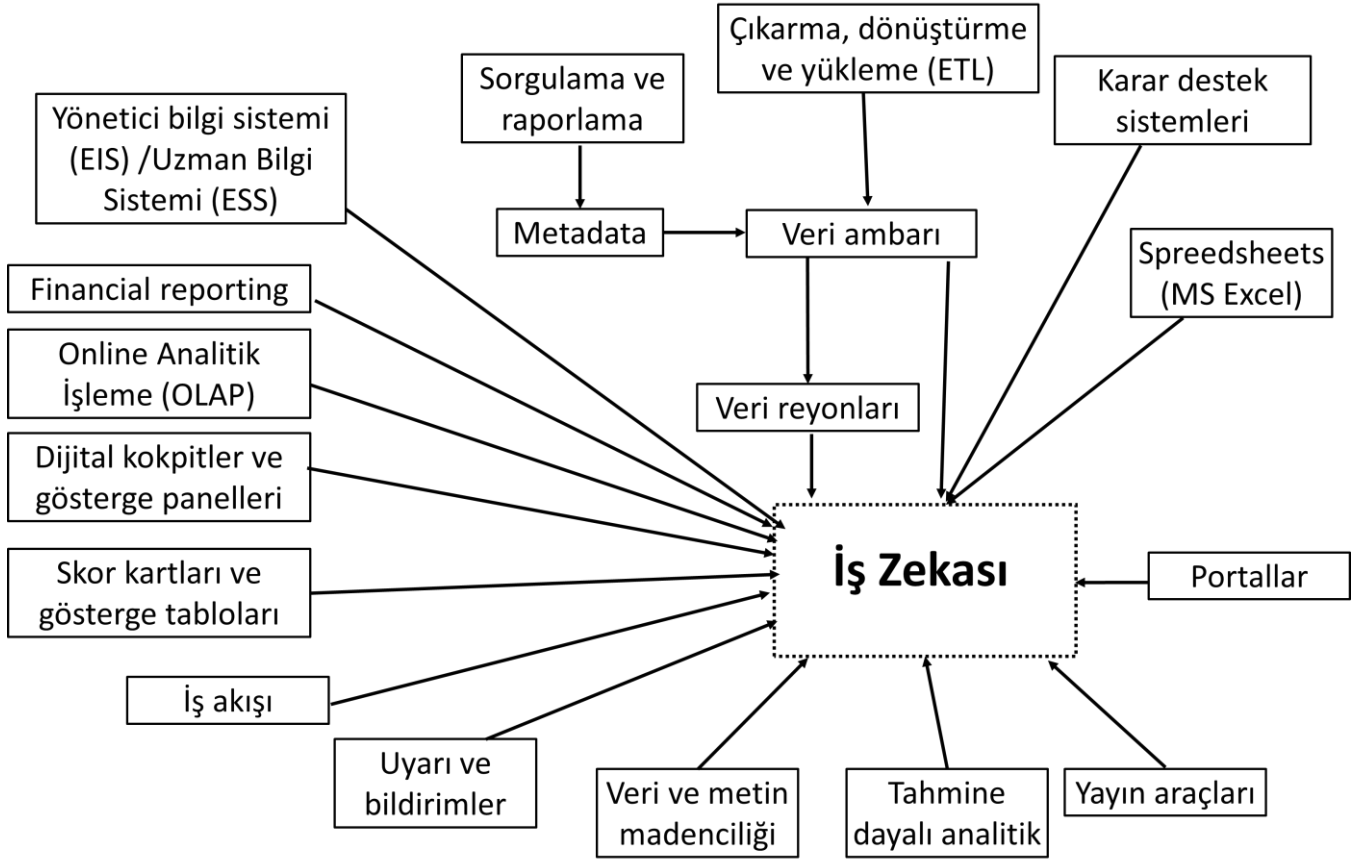
sağlamaktadır (Safwan vd., 2016). İş zekası, iş yönetimi ve karar destek sistemlerinde popüler bir araç olarak bilinmektedir. İş zekası, ham verileri akıllı bilgilere dönüştürmeye yardımcı olur. Çıkarma, dönüştürme ve yükleme, veri ambarı, çevrimiçi analitik işleme ve gösterge paneli gibi birçok iş zekası aracı vardır. İş zekası araçları genellikle kamu sağlığı alanlarında finansal ve idari amaçlarla kullanılır. Şimdi iş zekası, kamu sağlığı kuruluşlarının uzun vadeli rahatsızlıkları olan hastaları teşhis etmelerine ve tedavi etmelerine ve sonuç analizlerine dayalı alternatif tedavileri değerlendirmelerine de yardımcı olmaktadır (Jinpon vd., 2011). Aşağıda Şekil 5 üzerinde iş zekası için ortaya konulan üç tür analitik grafiksel olarak gösterilmektedir.

Şekil 5. Üç Tip Analitik (Sharda vd., 2014)

İş zekâsı; farklı kaynaklardan beslenen veri ambarlarını, veri madenciliğini ve diğer istatistiksel yöntemleri bütünleşik olarak kullanabilen; anlamlı, görselliği zengin ve amaca uygun raporlar sunan bir teknoloji olarak ifade edilebilir (Damar vd., 2018). Uygulama olarak iş zekâsı ise, kuruluşların daha veri odaklı kararlar almasına yardımcı olmak için iş analitiği, veri madenciliği, veri görselleştirme, veri araçları ve altyapısı ile en iyi uygulamaları, birleştirir (Tableau, 2023). Bilgilendirilmiş karar vermeyi destekleme yeteneği nedeniyle, iş zekâsı, çeşitli sektörlerdeki yöneticiler arasında popülerlik kazanmıştır. Ancak, sağlık kuruluşlarında toplanan veri hacmi göz önüne alındığında, uygulanmasıyla ilgili bir araştırma eksikliği vardır

(Alkhwaldi, 2024). Çalışmamızda da bu nedenle sonraki bölümlerde sağlık sektörü ve bilimlerdeki iş zekâsı çözümlerine odaklanılacaktır. İş zekâsının temel amacı, verilere etkileşimli erişimi (bazen gerçek zamanlı olarak) etkinleştirmek, verilerin işlenmesini sağlamak ve işletme yöneticilerine ve analistlere uygun analizler yapma yeteneği kazandırmaktır. Karar vericiler, geçmiş ve güncel verileri, durumları ve performansları analiz ederek, daha bilgili ve daha iyi kararlar almalarını sağlayan değerli içgörüler elde etmektedirler. İş zekâsı süreci, verilerin bilgiye, ardından kararlara ve son olarak eylemlere dönüştürülmesine dayanmaktadır (Sharda vd., 2014). Aşağıda iş zekâsının dönüşüm ve etkileşimi Şekil 6 üzerinde gösterilmektedir.

Şekil 6. İş Zekâsının Evrimi (Sharda vd., 2014)

3.5. Yapay Zeka ve Geleneksel İstatistik Arasındaki Fark

İstatistik, yeni tedavilerin faydasını gösterme, prognozları tahmin etme, risk faktörlerini belirleme ve hastalık mekanizmalarını ortaya çıkarma amacıyla tıbbi araştırmalar için standart yöntem olmuştur. İlginç bir şekilde, geleneksel istatistik ve yapay zeka alanında teknikler ve metodolojilerde önemli örtüşmeler vardır. Örneğin, çoğu tıbbi araştırmacının aşına olduğu lojistik ve doğrusal regresyon modelleri de makine öğrenimindeki tekniklerdir. Temel farkın felsefelerinden kaynaklandığı ifade edilebilir. İstatistik, verileri tahmin eden ve açıklayan bir bilimdir. Oysa yapay zeka veya makine öğrenimi, eldeki

verilerden pratik tahminler elde etmeyi amaçlar. Örneğin, doğrusal regresyon modellerinde, istatistikte ilgi çeken en önemli parametreler, her terimin katsayıları (ağırlıkları) ve uyum iyiliğidir; bunların ikisi de verileri açıklamaktadır (Kagiyama vd., 2019). İstatistiksel analiz genellikle bir olasılık, güven aralığı, test sonucu (p-değeri) ya da belirli bir modelin doğruluğu gibi nicel sonuçlar sağlamaktadır. Yapay zeka ise, genellikle tahminler, sınıflandırmalar, öneriler veya öngörüler gibi daha uygulamalı sonuçlar üretir. Örneğin, bir yapay zeka modeli görüntüleri sınıflandırabilir veya bir öneri sistemi kullanıcıya hangi ürünü alacağına dair önerilerde bulunabilir.

Öte yandan, yapay zeka, "normalde insan beyninin gerekli olduğu düşünülen görevleri yerine getirmek için belirli talimatlara sahip kodlanmış bilgisayar yazılımı rutinlerinin kullanımını belirten dijital teknolojinin bir parçası" olarak tanımlanmıştır (Zandi vd., 2019). Yapay zeka bilinmeyen verilerin tahminine odaklanmaktadır. Buna göre, yapay zeka araştırmasının temel kaygısı, model eğitimi sürecinde kullanılmayan bir test kümesindeki model performansdır ve geri çağırma (=duyarlılık), F-ölçüsü (duyarlılık ve pozitif tahmin edilen değer uyumu) ve karışıklık matrisi (bir tür çapraz tablolama tablosu) gibi istatistikten farklı terimlerle sunulmaktadır. Yapay zeka daha az veri varsayımı gerektirir ve genellikle çok karmaşık parametrik olmayan modeller kullanır; bu da geleneksel istatistiklerde sıklıkla kullanılan basit parametrik modellerden çok daha fazla veri gerektirir. Geleneksel istatistikler, uygun büyüklükteki veri kümesiyle belirli bir hipotez için iyi performans gösterirken, yapay zeka genellikle büyük ve karmaşık verilerde tahmin için istatistiksel yöntemlerden daha iyi performans gösterir (Kagiyama vd., 2019).

3.6. Sağlık Sistemi İçinde Karar Destek Araçları Neden Önemlidir

Yapay zeka destekli karar destek sistemleri sağlık hizmeti sağlayıcılarına gerçek zamanlı öneriler sunarak tanı ve tedavi kararlarına yardımcı olmaktadır. Hastalar acil serviste çok az bilgiyle değerlendirilir ve doktorlar risk sınıflandırması yaparken ve karar alırken sıklıkla olasılıkları tartmak zorundadır. Acil serviste durumun ciddiyetini ve acil müdahale ihtiyacını sınıflandırmak için daha hızlı klinik veri yorumlaması çok önemlidir. Hastalara yanlış teşhis koyma riski, tıp uygulayıcılarını ve sağlık sistemlerini etkileyen en kritik sorunlardan biridir. Sağlık sektöründeki teşhis hataları pahalı ve ölümcül olabilir (Alowais vd., 2023). Bir başka yandan da sağlık sektöründe pek çok servis bir arada verilmektedir. Farklı uzmanlık alanlarına sahip klinik ve poliklinikler üzerinden hizmetler verilebilmektedir. Bu noktada yeri geldiğinde tek bir bilgi sisteminden yeri geldiğinde pek çok bilgi sistemi üzerinden yöneticilerin veri analizi yapıp karar alması gerekebilir. Bu noktada iş zekası teknolojisi sağlık sektöründeki yöneticiler için önemli bir stratejik araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Olszak ve Batko (2012)'nin da ifade ettiği gibi sağlık sektörü, giderek daha fazla piyasa mekanizmaları açısından ele alınan çağdaş ekonominin en çok gelişen sektörlerinden biridir. Sağlık kuruluşlarının yöneticileri, karar alma, iş süreçleri, doktorlar, hastalar ve yönetim arasındaki iletişimi ve farklı verilere etkili erişimi

iyileştirmelerine olanak tanıyan çözümlere ihtiyaç duymaktadır ve iş zekası sistemleri bu alanda önemli bir karar destek aracı olarak yardımcı olabilir.

Elektronik sağlık kayıtları, radyografi, bilgisayarlı tomografi taramaları ve manyetik rezonans görüntüleri, yapay zekanın analiz edebileceği büyük hacimli veriler üretir. Yapay zeka sistemleri, hastalardan gelen verileri analiz ederek, eğilimleri belirleyerek ve ilişkileri belirleyerek erken semptom tahminlerine yardımcı olabilir (Ahmad vd., 2023). Yapay zekanın yeteneklerinin kaliteli sağlık hizmetlerine erişimi artırmaya, hataları azaltmaya ve tıbbi personel eğitimini artırmaya katkıda bulunduğu varsayılmaktadır (Mak & Pichika, 2019; Miller & Brown, 2018). Bu noktada yapay zeka, makine öğrenmesi ve derin öğrenme araçları sağlık hizmetlerinin sunumunda doktor, hasta ve sağlık hizmetlerinin koordinasyon ve yönetimi boyutunda kritik değerdedir.

Bununla birlikte yukarıda da ifade edildiği gibi iş zekası, sağlık sektörünü iyileştirmede önemli bir rol oynayabilir. Sağlık kuruluşları, hasta bilgileri, finansal veriler ve operasyonel veriler dahil olmak üzere büyük miktarda veri üretmektedir. Araçlar, sağlık kuruluşlarının bu verileri analiz etmelerine ve operasyonlarını iyileştirmek, maliyetleri düşürmek ve daha iyi hasta bakımı sağlamak için kullanmalarına yardımcı olmaktadır. İş zekası teknolojileri, bu verileri analiz etmek ve operasyonel ve klinik verimliliği iyileştirmek için kullanılabilir. Ancak, sağlık kuruluşlarının hazır olma durumlarını değerlendirmeleri ve verileri etkili bir şekilde kullanmak için genel bir strateji geliştirmeleri gerekmektedir (Ramalingam vd., 2024).

3.7. Genel Olarak Sağlık Sistemi İçinde Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve İş Zekası Uygulamaları

Yapay zeka, teşhis, tedavi planlaması, hasta bakımı ve sağlık yönetimi alanlarında benzeri görülmemiş yetenekler sunarak hızla modern sağlık hizmetlerinin temel taşı haline gelmektedir (Alzamily vd., 2024). Sağlık hizmetleri, uzaktan ve mobil sunum modlarını içerecek şekilde hızla genişliyor ve bu nedenle, tanı, tedavi ve önlemeye yardımcı olmak için yapay zeka teknolojilerinin dahil edilmesi zamanında ve hayati önem taşıyor. Yapay zeka, esas olarak teşhis ve farmasötik alanlar söz konusu olduğunda mevcut sağlık hizmetlerine yardımcı olmak ve onları otomatikleştirmek için kullanılır (Palaniappan vd., 2024). Tedavi yönlerine gelince, Şekil 7'de gösterildiği gibi mevcut sağlık hizmetlerini artırmayı amaçlamaktadır.

Şekil 7. Sağlık Hizmetlerinde Yapay Zeka Uygulamaları (Palaniappan vd., 2024)

Yapay zekanın önleyici bakımda etkili kullanımına bir başka örnek, kronik hastalıkların ortaya çıkmasından çok önce yönetimi için kişiselleştirilmiş beslenme için yapay zekayı içerebilen sağlık hizmetlerini içerir. Ayrıca hastaların, özellikle diyabet, hipertansiyon ve ruh sağlığı sorunları gibi kronik rahatsızlıkları yapay zekanın yardımıyla kendi tıbbi rahatsızlıklarını, özellikle kronik rahatsızlıklarını yönetme olasılığı da vardır (Palaniappan vd., 2024). Görüldüğü üzere yapay zeka desteği ile pek çok uygulama sağlık sektörü içinde kendine yer bulabilmektedir.

İş zekası, iş yönetimi ve karar destek sistemlerinde popüler bir araç olarak bilinmektedir. İş zekası, ham verileri akıllı bilgilere dönüştürmeye yardımcı olur. Çıkarma, dönüştürme ve yükleme, veri ambarı, çevrimiçi analitik işleme (Online analytical processing-OLAP) ve gösterge paneli gibi birçok iş zekası aracı vardır. İş zekası araçları genellikle kamu sağlığı alanlarında finansal ve idari amaçlarla kullanılır (Jinpon vd., 2011).

Sağlık hizmetlerinde kalitenin sağlanmasına ve maliyetin kontrol edilmesine yardımcı olmak için teknolojinin kullanımı devam eden bir araştırma konusudur. İş zekası çözümleri, verimlilik ve etkinlik elde etme nihai hedefine yönelik daha bilinçli kararlar almak amacıyla finansal ve operasyonel verilerden içgörü elde etmek için birçok sektörde kullanılmaktadır. Sağlık sektöründeki karar

vericiler, hem klinik hem de idari verilere dayalı olarak kalite, maliyet ve yönetmeliklere ve hastaya özgü gerekliliklere uyum gibi çok yönlü zorluklarla karşı karşıya kalırken, iş zekası çözümlerine bütünsel bir bakış açısı bu zorlukların üstesinden gelmeye yardımcı olmaktadır (Ashrafi vd., 2014).

3.8. Klinik Süreçlerinde Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve İş Zekası Uygulamaları

Yapay zeka, sağlık hizmetlerindeki en çığır açıcı yeniliklerden biridir ve konu hekimlerin, klinisyenlerin, araştırmacıların ve tıbbi cihaz endüstrisi profesyonellerinin dikkatini çekmiştir. Makine öğrenimi ve derin öğrenme algoritmaları ile bulut bilişimdeki son gelişmeler yapay zekanın benimsenmesini artırmıştır. Sonuç olarak, çok sayıda yapılandırılmamış veri kümesini işleyebilen ve karmaşık sorunları çözebilen uygulamalar günlük klinik pratiğinin bir parçası haline gelmiştir (Sapci & Sapci, 2020).

Yapay zeka tanılamada esas olarak görüntüleri okumak ve klinisyenlere karar alma süreçlerinde destek olmak için kullanılmaktadır. Örneğin, zatürrenin tespiti için kullanılan 112.000'den fazla göğüs röntgeni görüntüsünü içeren bir çalışmada, yapay zeka algoritmaları radyologlardan daha iyi performans göstermiştir (Palaniappan vd., 2024). Yapay zeka, büyük verinin gücünü açığa çıkarma ve kanıtı dayalı klinik karar vermeyi desteklemek ve değere dayalı bakım elde etmek için içgörü kazanma potansiyeli nedeniyle sağlık

hizmetlerinde hızla gelişmektedir(Chen & Decary, 2020). Klinik faaliyetleri iyileştirmek için tıbbi alanda akıllı karar destek sistemleri geliştirmek yeni bir araştırma alanı değildir. Son on yıllarda birçok çalışma, farklı amaçlar için akıllı çözüm geliştirmelerinin farklı sorunlarını belirlemiştir(Miah, 2018). Ayrıca sağlık sektöründeki yapay zeka, klinik koşulları ve hasta bakımını iyileştirmek için heyecan verici fırsatlar sunan dönüştürücü bir güç haline gelmiştir(Chauhan & Degan, 2024). Klinik uygulama, bilimsel araştırma ve sağlık yönetiminin birçok alanı yapay zeka/makine öğrenimi tekniklerini içermektedir. Tarama ve günlük zindelik takibi, gastroenteroloji, patoloji ve radyolojide tanı hizmetleri ve klinik karar alma ve palyatif bakım desteği, dahil olan ana kategorilerdir (Nallamothe & Cuthrell, 2023).

Yapay zeka, analitik teknolojilerle birleştiğinde, bilgi teknolojisinin çeşitli dallarından etkili algoritmalar kullanarak tıbbi uygulamaları ve sağlık hizmetlerini giderek daha etkileyici bir şekilde değiştirmektedir (Azzi vd., 2020). Yapay zeka, kanıta dayalı klinik karar alma yoluyla tanıyı destekleyen idari işlevlerin otomasyonundan, büyük miktarda sağlık verisini hızlı bir şekilde analiz ederek uygun tedaviler önermeye kadar mevcut sağlık hizmetleri alanını yeniden tanımlamada ve devrim yaratmada giderek daha önemli bir rol oynamaktadır (Meskó & Topol, 2023). Yapay zeka ayrıca hastaların teşhis ve tedavisinde tıp uzmanlarına yardımcı olma potansiyeline de sahiptir. Yapay zeka algoritmaları, kalıpları belirlemek ve daha doğru teşhisler yapmak için büyük miktarda tıbbi veriyi analiz edebilir. Ayrıca, bir hastanın bireysel tıbbi geçmişine ve ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş tedavi planlarının geliştirilmesine de yardımcı olabilir(Dave & Patel, 2023)..

Özellikle idari süreçlerin yönetimi için bir diğer öne çıkan teknoloji ise iş zekasıdır. İşletme analitiğinin bir parçası olarak görev yapabilir. İşletme analitiği sayesinde, sahte faturalama ve reçeteli ilaç kötüye kullanımı dahil olmak üzere sağlık hizmeti dolandırıcılığını tespit etmek için kullanılabilir. Sağlık hizmeti sağlayıcıları, talep verileri dahil olmak üzere büyük hacimli sağlık hizmeti verilerini analiz ederek, sahte davranış kalıplarını belirleyebilir ve dolandırıcılık gerçekleşmeden önce bunu önlemek için adımlar atabilir. Veri kalıplarını ve trendleri inceleyerek, bireyler boşlukları, verimsizlikleri ve iyileştirme fırsatlarını belirleyebilir. Bu içgörü, yenilikçi çözümlere, süreç optimizasyonlarına ve yeni ürün veya hizmetlerin geliştirilmesine yol açabilir (Ramalingam vd., 2024). Günümüzün hızla değişen sağlık sektöründe, karar vericiler yasal ve müşteriye özgü gerekliliklere uymak için hem klinik hem de idari bilgilere yönelik artan bir taleple karşı karşıyadır. İş zekasının kullanımı bu gerçek zorluğa olası bir çözüm olarak görülmektedir (Mettler & Vimarlund, 2009).

İş zekası da özellikle orta ve üst düze yöneticiler için farklı sistemlerdeki verilerin koordinasyonu ve karar süreçlerini etkinleştirebilmeleri için kullanılabilir. Veri merkezli gerçekleştirilen yönetim sayesinde kurum yöneticileri sağlık kurumlarını çok daha etkin yönetebilir. Burada problemlerin nasıl tespit edildiği, nasıl takip edildiği, geliştirilen iş zekası modüllerinin hangi tür ihtiyaçları yöneticilerin için giderebildiği yönetici fonksiyonlarına doğrudan etki edeceği ifade edilebilir.

Yapay zekanın bakım noktalarında klinik karar desteğinden, kronik rahatsızlıkların evde hasta tarafından kendi kendine yönetilmesine ve gerçek dünyadaki ilaç araştırmalarına kadar sağlık hizmetlerinin hemen hemen her yönünü etkilemeye başladığı açıktır (Chen & Decary, 2020). Sağlık sistemleri tüm paydaşlar için karmaşık ve zordur. Ancak yapay zeka, hasta bakımını ve yaşam kalitesini iyileştirme potansiyeline sahip sağlık hizmetleri de dahil olmak üzere çeşitli alanları dönüştürmüştür. Hızlı yapay zeka gelişmeleri, onu klinik uygulamaya entegre ederek sağlık hizmetlerinde dönüştürmektedir. Yapay zekanın klinik uygulamadaki rolünün raporlanması, sağlık hizmeti sağlayıcılarını temel bilgi ve araçlarla donatarak başarılı bir uygulama için çok önemlidir. Yapay zeka, hastalıkları teşhis etmek, kişiselleştirilmiş tedavi planları geliştirmek ve klinisyenlerin karar alma süreçlerine yardımcı olmak için kullanılabilir. Ayrıca yapay zeka, görevleri otomatikleştirmenin yanında, sağlık hizmetleri ortamlarında hasta bakımını iyileştirebilecek teknolojiler geliştirmekle ilgilidir (Alowais vd., 2023).

Yapay zekanın yaygın olarak kullanıldığı ikinci alan, araştırmacıların uygun yeterliliklerin olmaması da dahil olmak üzere hekim tarafından karmaşık kararların desteklenmesini vurguladığı terapidir. Bu yönü seçen şirketler, hasta için risk faktörlerini otomatik olarak tanımlayan, hastalıkların başlama/gelişme olasılığını belirleyen, klinik önerilere uyan ve hasta risk değerlendirmesi için gereken süreyi azaltan çözümler geliştirmektedir (Topol, 2019). Örneğin makine öğrenme algoritmaları, göz rengi gibi basit özelliklerden belirli ilaçlara verilen yanıt veya hastalık duyarlılığı gibi daha karmaşık olanlara kadar uzanan bir fenotip spektrumunu tahmin etmeyi mümkün kılmaktadır (Alowais vd., 2023). Ayrıca yapay zekanın klinisyenlere tedavi kararlarında, özellikle de tedavi yanıtını tahmin etmede yardımcı olmadaki potansiyel uygulamaları kabul görmektedir (Johnson vd., 2021).

3.9. İlaç ve Eczacılık Süreçlerinde Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve İş Zekası Uygulamaları

Dünya Sağlık Örgütü 2018 raporunda dijital teknolojilerin ve yapay zekanın küresel stratejik hedeflerine ulaşmada önemli araçlar haline gelmeye hazır olduğunu

ve müdahalelerin özel olarak yaygınlaştırılması kapasitesi sayesinde halk sağlığı eğitiminde devrim yarattığını ifade etmiştir. Yapay zeka, sağlık, tıp ve diş hekimliği eğitim sektörlerini hızla dönüştürmektedir. Yapay zeka teknolojisindeki gelişmeler ve rutin görevlere entegrasyonu ile sağlık ve eğitim alanı hızla gelişmektedir. Yapay zeka tıp ve diş hekimliği eğitimine giderek daha fazla entegre edilmekte ve hem öğrencilere hem de öğretmenlere sayısız fayda sağlamaktadır. Yapay zekanın bu alandaki ana uygulamalarından biri, öğrencilerin gerçek hastalara zarar verme riski olmadan sanal hastalar üzerinde karmaşık prosedürleri uygulamalarına olanak tanıyan sanal simülasyon ve eğitimidir. Bu tür uygulamalı eğitim aynı zamanda özelleştirilebilir ve öğrencilerin kendi hızlarında çalışmalarına ve prosedürleri ustalaşana kadar tekrar etmelerine olanak tanımaktadır (Dave & Patel, 2023)

Günümüzde yapay zeka, sağlık, finans ve ulaşım gibi diğer alanları dönüştürmekte ve etkisi giderek artmaya devam etmektedir. Akademide yapay zeka, bireysel öğrencilerin ihtiyaçlarına uyum sağlayabilen bilgisayar programları olan akıllı ders sistemleri geliştirmek için kullanılmıştır. Bu sistemler, matematik ve fen bilimleri de dahil olmak üzere çeşitli konulardaki öğrenci öğrenme sonuçlarını iyileştirdi. Araştırmada yapay zeka, büyük veri kümelerini analiz etmek ve insanların tespit etmesinin zor olacağı kalıpları belirlemek için kullanıldı ve bu, genomik ve ilaç keşfi gibi alanlarda çığır açan gelişmelere yol açmıştır (Alowais vd., 2023).

Yapay zekanın diş hekimliği eğitimine entegrasyonu, öğrenme deneyimini geliştirme ve hasta bakımını iyileştirme konusunda umut verici sonuçlar göstermiştir. Diş hekimliği öğrencileri, gerçek hastaları riske atmadan dolgular ve kök kanalları gibi karmaşık prosedürleri uygulayabilecekleri sanal simülasyonlardan yararlanabilirler. Yapay zeka algoritmaları, daha doğru teşhisler ve kişiselleştirilmiş tedavi planları sağlamak için dental görüntüleri ve hasta kayıtlarını analiz edebilir(Dave & Patel, 2023).

Yapay zeka teknolojileri, öğrenme deneyimlerini kişiselleştirebilir, en son öğrenme kaynaklarını elde etmek için büyük miktarda veriyi işleyebilir ve simülasyonlar aracılığıyla etkileşimli eğitim sağlayabilir (Masters, 2019). Yapay zeka, öğrenciler için öğrenme deneyimini büyük ölçüde geliştirme ve eğitim sonuçlarını iyileştirme potansiyeli ile üniversite öğretiminde de kullanılmaktadır(Dave & Patel, 2023). Tıp öğrencileri ve sağlık profesyonelleri, yapay zeka destekli eğitim platformları ve sanal simülatörler sayesinde karmaşık operasyonları uygulayabilir ve simüle edilmiş bir ortamda pratik deneyim kazanabilirler. Yapay zeka ayrıca muazzam

miktarda bilimsel materyali analiz ederek, araştırma boşluklarını belirlemeye yardımcı olarak ve keşiflerin keşfine yardımcı olarak tıbbi araştırmalara yardımcı olmaktadır (Chauhan & Degan, 2024). Yapay zeka algoritmaları, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sağlamak için öğrenci verilerini analiz edebilir ve ödevlere not vermek ve akıllı özel ders sistemleri oluşturmak için kullanılabilir. Yapay zeka ayrıca sanal gerçeklik ve simülasyon deneyimleri oluşturmak için de kullanılabilir ve öğrencilerin kontrollü bir ortamda uygulamalı deneyim kazanmalarına olanak tanımaktadır(Dave & Patel, 2023).

Radyoloji asistanları arasında yapılan bir araştırma, öğrencilerin %86'sının yapay zekanın uygulamalarını değiştireceğini ve iyileştireceğini kabul ettiğini ve %71'e kadarının yapa zekanın daha iyi anlaşılması ve uygulanması için tıp fakültelerinde öğretilmesi gerektiğini düşündüğünü göstermiştir (Pinto dos Santos vd., 2019).

Tüm bunların yanında gerek araştırma verilerinin organize edilmesi gerekse kurumların bilimsel üretkenliğinin analiz edilebilmesi, eğitim süreçlerinin yönetilmesi için bir başka öne çıkan kavram ise iş zekası teknolojisidir. İlgili teknoloji sayesinde eğitim alanında, yükseköğretimde kurumlarının bilimsel yayın ve yayıncılık faaliyetlerinin ulusal ölçekte değerlendirilmesi sağlanabilir (Damar vd., 2023), yükseköğretim kurumları için tedarik zinciri daha etkin yönetilebilir (Damar, 2021), ülkeler arasındaki araştırma işbirliklerini değerlendirilebilir bir platform oluşturulabilir (Damar vd., 2022), iki farklı ülkenin bilimsel işbirliği incelenebilir (Damar, 2022a), üniversite iş süreçlerini koordine etmek için kullanılabilir (Gökşen vd., 2016), yükseköğretim kurumları için öğrenci hareketlilik yönetimi için kullanılabilir (Damar, 2022b), bilimsel araştırmalarda veri analiz ve veri görselleştirme aracı olarak kullanılabilir (Celik vd., 2023).

3.11. Yapay Zeka, Makine Öğrenmesi, Derin Öğrenme ve İş Zekası Teknolojileri ile İlgili Sağlık Sektörü İçin Etik ve Yasal Tartışmalar

Derin öğrenme algoritmaları ve sinir ağları gibi yapay zeka biçimleri, görüntüleme ve teşhis, risk analizi, yaşam tarzı yönetimi ve izleme, sağlık bilgileri yönetimi ve sanal sağlık yardımı gibi alanlarda yeni sağlık hizmetleri uygulamaları için yoğun bir şekilde araştırılmaktadır. Bu alanlarda beklenen faydalar geniş kapsamlıdır ve görüntüleme hızının artırılması, öngörücü taramaya ilişkin daha fazla içgörü ve sağlık hizmeti maliyetlerinin ve verimsizliğinin azaltılmasını içerir. Bununla birlikte, yapay zeka tabanlı klinik araçlar, yaygın olarak benimsenen değerlerin ve etik ilkelerin sorgulanabileceği bir dizi durum da ouşturmaktadır (Racine vd., 2019). Yapay zekanın tıpta kullanımı, önleme, teşhis, tedavi, iyileştirme, hastalık ve diğer fiziksel ve zihinsel

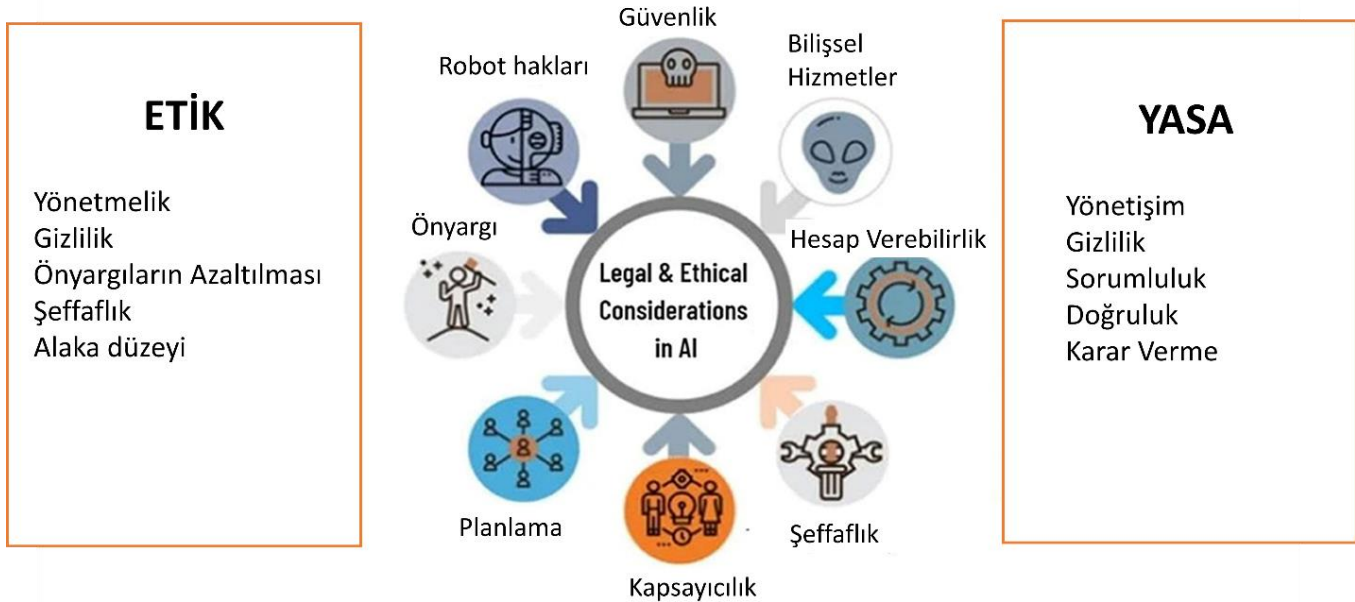
bozukluklar için mevcut prosedürleri değiştirmeye başlamaktadır. Kamu güveni ve etiği konusunda endişelere yol açmasının yanı sıra, bu yeni ortaya çıkan teknolojideki gelişmeler, sağlık hizmetlerine entegrasyonu konusunda da çok sayıda tartışmaya da yol açmaktadır (Kumar vd., 2023).

Ka ve Khokhlov. (2024) çalışmalarında, yapay zekanın sağlık hizmetlerine entegrasyonu, hasta bakımını ve sonuçlarını iyileştirmek için benzeri görülmemiş fırsatlar sunduğu gibi, algoritmik önyargı ve hasta mahremiyetiyle ilgili endişelerden şeffaflık, hesap verebilirlik ve mesleki özerklik sorunlarına kadar uzanan pek çok konuda da problemleri ve tartışmalı noktaları beraberinde getirdiğini ifade etmişlerdir. Redrup ve diğerleri (2023) çalışmalarında örnek olarak; otomasyon önyargısı, örneğin yapay zekanın azınlık etnik gruplarını temsil etmeyen veriler konusunda eğitildiği durumlarda ayrımcılığa ve eşitsizliğe yol açabileceğini belirtmişlerdir. Bilgilendirilmiş onay, yapay zekanın hastaların karar alma süreçlerini ve dolayısıyla yasal korumalarını nasıl etkileyebileceği ve belirli yollarda veya bağlamlarda bilgilendirilmiş onayın ne anlama geldiğine dair sorulara yol açması nedeniyle de önemlidir. Şeffaflık ve denetim önemlidir, çünkü bu tür güvenlik önlemleri sisteme olan güveni artırmaya ve hataların mümkün olduğunca ele alınmasını ve azaltılmasını

sağlamaya yardımcı olabilir.

Rosemann ve Zhang (2022) çalışmalarında, yapay zeka ve büyük veri analitiğinin tıbbi ve sağlık hizmeti ortamlarına entegrasyonu ile ilgili olarak ortaya çıkan birtakım zorluklar taşıdığını ifade etmişlerdir. Bunların, (i) yapay zeka sistemlerinin kontrolü, güvenilirliği ve itibarı, (ii) gizlilik ve gözetim, (iii) yapay zeka ve otomasyonun sağlık personeli istihdamı ve klinik çalışmanın doğası üzerindeki etkisi, (iv) yapay zekanın sağlık eşitsizlikleri, adalet ve tıbbi bakıma erişim üzerindeki etkileri ve (v) düzenleme ve yönetimle ilgili zorluklar olduğunu belirtmişlerdir.

Alzamily ve diğerleri (2024) çalışmalarında, yapay zekanın rutin görevleri otomatikleştirme ve karmaşık karar alma süreçlerine yardımcı olma yeteneği, sağlık hizmetleri iş gücünde değiştirmeye yol açabileceğini ifade etmişlerdir. Yapay zeka bazı işleri yerinden edebilirken, aynı zamanda yapay zeka teknolojisi, veri analizi ve insan-yapay zeka etkileşimi konusunda uzmanlık gerektiren yeni roller yaratma potansiyeline de sahiptir. Yeniden beceri kazandırma ve beceri geliştirme programları, sağlık hizmetleri iş gücünü bu değişikliklere hazırlamak ve yapay zekanın insan uzmanlığını değiştirmek yerine tamamlamasını sağlamak için elzem olacaktır (Alzamily vd., 2024).

Şekil 9. Yapay Zekanın Sağlık Hizmetlerinde Kullanımıyla İlgili Çeşitli Etik Ve Yasal Belirsizlikler (Naik vd., 2022)

Yapay zekanın sağlık hizmetlerindeki potansiyeline tam olarak ulaşabilmek için dört önemli etik sorun ele alınmalıdır: (1) veri kullanımına ilişkin bilgilendirilmiş onay, (2) güvenlik ve şeffaflık, (3) algoritmik adalet ve önyargılar ve (4) veri gizliliği dikkate alınması gereken önemli faktörlerdir (Gerke vd., 2020). Yapay zeka sistemlerinin yasal olarak kabul edilip edilemeyeceği yalnızca yasal bir

sorun değil, aynı zamanda politik olarak da tartışmalı bir konudur (Avrupa Parlamentosu Kararı, 16 Şubat 2017) (Rodrigues, 2020). Sağlık ve hassas tıpta büyük veri ve yapay zekanın önemi göz önüne alındığında, sağlam veri koruma mevzuatı bireysel gizliliği korumak için çok önemli hale gelmektedir. Dünya çapındaki ülkeler, vatandaşlarının gizliliğini korumak için yasalar çıkardılar, bunlara örnek

olarak, ABD'de Sağlık Sigortası Taşınabilirliği ve Sorumluluk Yasası ve Avrupa'da Genel Veri Koruma Yönetmeliği verilebilir (Cohen & Mello, 2018; Yuan & Li, 2019). Aşağıda Şekil 9 üzerinde yapay zekanın sağlık hizmetlerinde kullanımıyla ilgili çeşitli etik ve yasal muammalar gösterilmektedir. İlgili şekil oldukça kapsamlı ve ilgili problemleri yasa ve etik açıdan sınıflandırmakta ve kapsamlı bir şekilde konuyu toparlamaktadır. Aşağıdaki şekildeki pek çok unsur aslında iş zekası için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Hatta iş zekası için pek çok farklı sistemden beslenen verinin bir araya getirilmesi söz konusu olduğu için bu noktada mevzuat ve yasa konusunda pek çok farklı yasal mevzuat ile etkileşim içinde olabileceği de ayrıca ifade edilmesinde fayda görülmektedir.

Alzamily ve diğerleri (2024) çalışmalarında, yapay zekanın artan kullanımıyla birlikte hasta verilerinin güvenliğinin sağlanmasında bir endişe oluşturulduğunu ifade etmiştir. Büyük miktarda hassas sağlık bilgisinin toplanması, depolanması ve analizi, veri ihlalleri ve kötüye kullanım riskini artırabilir. Sağlam siber güvenlik önlemleri geliştirmek, katı veri yönetimi politikaları uygulamak ve veri koruma düzenlemelerine uyumu sağlamak, hasta gizliliğini korumak ve yapay zeka sistemlerine olan güveni sürdürmek için çok önemlidir.

Racine ve diğerleri (2019) çalışmalarında, temel olarak sağlık kurumları, yapay zeka geliştiricileri ve etik veya sosyal bilimler araştırmacıları arasında yeni araştırma iş birlikleri kurulmalıdır. Kapsamlı bir etik yapay zeka stratejisi muhtemelen hastalar/müşteriler için bilgilendirme modülleri (Örneğin, hastalara/müşterilere yönelik bilgilendirme/egitim kampanyası), personelde eğitim ve farkındalık yaratma, kurumsal etik kurallarında ayarlamalar ve özel kurumsal yanıt ekipleri ve kaynaklarının oluşturulmasını (örneğin, yapay zeka etiği ve politikasında ilgili uzmanlığa sahip dış danışmanlarla uzmanlık veya iş birliklerinin geliştirilmesi) de içerecektir. Bu zorluklar göz korkutucu görünebilir, ancak zorlu ancak gelecek vaat eden bir dizi yapay zeka tabanlı sağlık hizmeti uygulamasının ortaya çıkardığı klinik ve etik sorunlara örnek yanıtlar benimsemek isteyen kuruluşlar için bir büyüme fırsatı sunabilmektedir.

3.12. İş Zekası ve Yapay Zekanın Sürdürülebilirliği Konusunda Tartışmalar

Yapay zeka sağlık hizmetlerini geliştirmek için sayısız fırsat sunarken, tıp alanına entegrasyonu da önemli zorluklar ve etik kaygılar ortaya çıkarmaktadır. Yapay zeka teknolojilerinin hem etkili hem de eşitlikçi bir şekilde uygulanmasını sağlamak için bu sorunların ele alınması gerekir (Alkronz vd., 2019; Alkronz vd., 2018). Yapay zeka

sistemleri, kurumsal bilgi engellerini ortadan kaldırma ve kuruluşlar üzerinde stratejik etkisi olan kararları etkileme kapasitesine sahiptir. Yapay zeka sistemleri, kısmen, kurumsal verilerin anlamlandırılmasına yardımcı olarak daha iyi bilgilendirilmiş karar almaya katkıda bulunmaktadır. Başarılı uygulama herhangi bir bilgi teknolojisi girişimi için önemli olsa da, yapay zeka başarısızlığının sonuçları, yüksek profili ve birden fazla iş birimi üzerindeki etkisi göz önüne alındığında özellikle sorunludur (Safwan vd., 2016). Kulkov (2023) çalışmasında, diğer endüstrilerle karşılaştırıldığında, sağlık hizmeti daha muhafazakar olduğunu ifade etmiş ve burada hata maliyetini yüksek olabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle, çoğu sağlık hizmeti yeniliği, kayıt ve onay makamları ile yeni fırsatları kullanan doktorlar tarafından dikkatlice izlendiğini belirtmişlerdir.

Yapay zeka klinik uygulamaları devrim niteliğinde değiştirme potansiyeline sahip olduğu kadar tam potansiyeline ulaşma sürecinde bazı zorlukların daha dikkate ele alınması gerekmektedir. Bu zorluklar arasında, yanlış sonuçlara yol açabilen kaliteli tıbbi verilerin eksikliği yer almaktadır. Veri gizliliği, kullanılabilirliği ve güvenliği de yapay zekanın klinik uygulamada uygulanmasının olası sınırlamalarıdır (Alowais vd., 2021). Manikiran ve Prasanthi (2019) çalışmalarında yapay zeka ile ilgili dezavantajları şu şekilde sıralamışlardır;

- **Yüksek Maliyet:** Yapay zekanın piyasaya sürülmesi, makinelerinin karmaşık tasarımı, onarımı ve bakımı nedeniyle büyük miktarda maliyet gerektirir. Makinedeki yazılım programlarının sık sık güncellenmesi gerekir. Makinenin yeniden kurulması ve kurtarılması çok fazla zaman ve para gerektirir. Ar-Ge bölümü bir yapay zeka makinesi tasarlamak için uzun bir süre harcar. Bu nedenle maliyetlidir.
- **İnsanları Kopyalama Yok:** Yapay zeka teknolojisine sahip robotlar, herhangi bir duygu ve ahlaki değere sahip olmama ek avantajıyla insanlar gibi düşünebilirler. Bu nedenle, verilen görevi programlandığı gibi yerine getirirler ve herhangi bir yargıda bulunamazlar. Bazen büyük sorunlara yol açar. Sorun robotlar için yabancıysa, karar alamazlar. O zaman, yanlış rapor verirler veya arızalanabilirler.
- **Deneyimle İyileşme Yok:** Yapay zeka teknolojiyle çalışan makineler, deneyimli insanlar gibi iyileştirilemez. Makinelerde özen, ilgi, aidiyet veya birliktelik yoktur. Çalışkan ve çalışmayan bireyi belirlemede başarısız olabilirler.
- **Orijinal Yaratıcılık Yok:** İnsanların aksine, makinelerde duyarlılık ve duygusal zeka yoktur. İnsanlar duyabilir, görebilir, hissedebilir ve

düşünebilir; ancak makineler duyamaz. İnsanlar yaratıcılığa sahiptir ve düşünceleri makinelerde gözlemlenemez. İnsanların temel doğal yetenekleri hiçbir şekilde kopyalanamaz.

- **İşsizlik:** Makineler tüm sektörlerde insanların yerine kullanılırsa, bu büyük ölçekli bir işsizliğe yol açacaktır. Genellikle, insanlar yüksek bağımlılık doğasına sahiptir. Bu nedenle, yaratıcılık güçlerini kaybederler ve tembelleşirler.

Alowais ve diğerleri (2023) çalışmalarında, sağlık hizmetlerinde yapay zekanın sorumlu ve etkili bir şekilde uygulanması için veri gizliliği, önyargı ve insan uzmanlığına duyulan ihtiyaçla ilgili zorlukların ele alınması gerekir. Chen ve Decary (2020) çalışmalarında, yapay zeka teknoloji geliştirilmesi ve dağıtımı zorlu ve maliyetli olduğunu belirtmişlerdir. Sağlık kuruluşlarının yapay zekayı başarıya ulaştırmak için bir dizi zorluğun üstesinden gelmeleri gerektiğini belirtmişler ve bunları şu şekilde ifade etmişlerdir; (1) belirli bir yapay zeka teknolojisinin ne yapabileceği veya yapamayacağı konusunda anlayış eksikliği; (2) sağlık kuruluşlarının şu anda karşı karşıya olduğu en acil sorunları etkili bir şekilde çözmek için farklı yapay zeka teknolojilerini mevcut bakım sistemlerine entegre etmek için net stratejilerin eksikliği; (3) yapay zeka uygulaması için iyi eğitilmiş bir iş gücünün eksikliği; (4) Yapay zeka teknolojilerinin eski altyapıyla uyumsuzluğu; ve (5) Makine öğrenimi algoritmalarını eğitmek için iyi ve çeşitli tıbbi verilere erişim eksikliği (Chen & Decary, 2020).

He ve diğerleri (2019) ise çalışmalarında, veri paylaşımı ve gizliliği, algoritmaların şeffaflığı, veri standardizasyonu ve birden fazla platformda birlikte çalışabilirlik ve hasta güvenliği endişesi dahil olmak üzere yapay zekanın mevcut klinik iş akışlarına uygulanmasını çevreleyen bazı temel pratik sorunları mevcut olduğunu belirtmişlerdir. Elbette tüm bu değerlendirmeler hızla gelişen yapay zeka teknolojisi, makine öğrenmesi ve derin öğrenme yaklaşımları için zaman içinde çözülecek problemler olarak algılanabilir. Bundan on sene önce hayal bile edemeyeceğimiz pek çok gelişmenin artık yapay zeka teknolojisindeki ile gerçekleşebildiğini görebiliyoruz.

Bu başlık altında değerlendirilmesi gereken bir diğer başlık iş zekasıdır. İş zekası teknolojisi amaçlara bağlı olsa da genel olarak yaşayan varlıklardır. Genel olarak da pek çok farklı sistemden yönetim ihtiyaçları doğrultusunda beslenmektedir. Dolayısı ile özellikle büyük miktarda veri ile veya büyük veri ile çalışırken sistemler içindeki etkileşim gözden kaçırılmadan alt sistemlerdeki düzenlemelerin gerçekleştirilmesi oldukça kritik değerdedir. Yöneticilerin izlediği faaliyetle hali hazırda mevcut ise özellikle sistem revizyonlarında veya değişimlerinde bu faaliyetlerin yeni

kurgulanan bilgi işlem süreçlerinde göz önünde bulundurulmaları oldukça kritik değerdedir.

İş zekası ile ilgili bir diğer husus canlı diye belirttiğimiz ve hali hazırda iş zekası ile kurgulanan işletme analitiğini beslemenin yanında sağlık kurumlarını faaliyetlerini yürüttüğü sistemler için dikkat edilecek bir diğer hususu işletme analitiğinin kurumun canlı veri tabanlarını yormamasının sağlanmasıdır. Bu durumun engellenmesi için var veri tabanlarının yedeğinin alınarak veya ihtiyaca uygun modellenerek var olan canlı diye belirttiğimiz veri tabanının yedeklenmesidir. Bu sayede canlı veri tabanı üzerinde oluşacak analitik hesaplamalarının, iş zekası ile oluşturulacak rapor ve analizlerin sistemi aşırı yorması engel olunabilecektir. Bu sayede canlı sistemlerin aktif bir şekilde yönetilmesi sağlanabilecek, canlı ve günlük hayatta koşan sistemlerin yorulmadan veya faaliyetlerinin aksamadan sürdürülmesi sağlanabilir.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Çalışmamızda iş zekası ve yapay zeka konusunda sağlık sektörü merkeze alınarak kapsamlı bir değerlendirme ortaya konulmaktadır. Çalışmamızın sağlık bilimleri alanındaki pek çok sağlık profesyoneli ve araştırmacı için oldukça faydalı bilgiler sunduğu ifade edilebilir. Bunun yanında, ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora olmak üzere tıp, hemşirelik, fizik tedavi, beslenme diyetisyenlik olmak üzere tüm sağlık profesyonelleri için mutlak bir şekilde veri analizi, makine öğrenmesi, sağlık sektöründe yapay zeka uygulamaları gibi derslerin müfredatlarına eklenmesi önerilmektedir. İlgili programların mutlak düzeyde uygulamalı olması, sağlık alanına özel ve bu alandaki problemlere odaklanılarak çözüm geliştiren uygulamalar olmasına önem verilmelidir. Bu sayede alan uzmanlarının gelişen teknolojileri meslek hayatlarına geçtiklerinde daha hızlı bir şekilde profesyonel hayatlarına uygulayabilecekleri, bu yönde daha kolay karar verebilecekleri, bu teknolojilerden faydalanarak iş süreçlerini kolaylaştırabilecekleri ön görülmektedir.

Yapay zeka tabanlı teknolojilerin en erken çevirisini görecektir alanların, otomatik analiz veya tanısal tahmine uygun güçlü bir görüntü tabanlı veya görsel bileşene sahip alanlar olacağı öngörülmektedir. Bunlara örnek olarak radyoloji, patoloji, oftalmoloji ve dermatoloji örnek verilebilir. Oftalmoloji, otonom bir tarama aracı için ilk onayını almıştır. Tıbbi uygulamalar için yeni yapay zeka algoritmaları geliştirmek ve mevcut olanları iyileştirmek için devam eden araştırmalara ihtiyaç duyulacaktır. Özellikle, algoritmaları geliştiren programcıların hedeflerinin hasta bakımı sağlayan klinisyenlerin hedefleriyle örtüşmesini sağlamak için disiplinler arası işbirlikleri çok önemli olacaktır. Hekimler ve sağlık hizmeti sağlayıcıları, veri bilimcileri, bilgisayar bilimcileri ve mühendisler arasında iletişim ve iş birliğinin

mümkün olduğu çapraz eğitilmiş bir iş gücünün geliştirilmesi çok önemli olacaktır (He vd., 2019). Dolayısı ile ilgili alanda her geçen gün sağlık enformatiği, tıp bilişimi alanlarının güçlendiği görülecektir. Tıp alanı günümüzde artık sadece sağlık profesyonellerine bırakılamayacak kadar karmaşık ve pek çok disiplin ile angaje bir yapıya bürünmüştür. Dolayısı ile yukarıda da ifade edildiği gibi yapay zekası, veri yönetimi ve veri analitiği, robotik, otonom sistemler gibi pek çok farklı alan he geçen gün sağlık alanında kendine daha fazla yer edinecektir. Dolayısı ile Türkiye'deki araştırmacıların sağlık bilimlerini veya sağlık sektörünü hastalara hastalandıklarında hizmet verilen bir alan olarak görmemeleri gerekmektedir. Gelişen yazılım teknolojileri ve bilgi teknolojileri ile pek çok geliştirilecek sistemler ile ülke ekonomisine katkı sunulabilir. Damar (2022) ve Damar ve Ozdagoglu (2021) belirttiği gibi güçlü iç pazar yaklaşımı ile sağlık elektroniği ve sağlık teknolojilerinin gelişmesine çok daha fazla katkı sunulabilir. Özellikle araştırmacıların belirttiği gibi Türkiye'deki güçlü savunma sanayisinin sağlık sektörü konusunda geliştireceği büyüme ve pazara giriş stratejileri ile ilgili pazarda söz sahibi olabilir. Elbette bu noktada kamu hastanelerinde ve kamu kaynağı ile faaliyet gösteren diğer kurumlarda yerli sağlık ürünlerini kullanımına dönük politikaların geliştirilmesi de önerilebilecek diğer hususlardır.

Kural koyucuların ve sağlık politikalarını yönetenlerin sağlığı sadece hastaların hastalandığında hastaneye gittikleri ve bu noktada doktor vizitesi ile süreçleri götürdüğü bir yaklaşımdan çıkarmaları gerektiği günümüz gerçekliğinde ortadadır. Sağlık bakanlığı ve Teknoloji ve Sanayi Bakanlıklarının artık çok daha entegre ve angaje bir arada çalışması gerektiği de ayrıca belirtmekte fayda görülmektedir. İlaç sektöründen, robotik hasta bakım sürelerine, klinik karar destek bilgi sistemlerinden görüntü işleme yaklaşımlarına kadar pek çok noktada potansiyel teknolojilerin farkında olarak, patent alınması, ürün geliştirilmesi, ilgili sektörlerde daha fazla girişimin gerçekleştirilmesi gerektiği de gözden kaçırılmamalıdır. Bunun yanında özellikle ilgili alalarda yurtdışı doktora, doktora sonrası araştırmacıların TÜBİTAK, Sağlık veya Sanayi Bakanlığı gibi kurumlarca desteklenerek sağlık profesyonellerimizin yurtdışı gelişmeleri bizzat orada öğrenmeleri, oralarda güçlü ağların içine angaje olmaları ve döndüklerinde de bu angajmanlarının sürdürülmesinin de Türkiye'deki güçlü sağlık teknolojisi konusundaki gelişmeleri aktarmak ve anlatma konusunda oldukça faydalı olacağına inanılmaktadır.

TEŞEKKÜR

Muhammet Damar, TÜBİTAK 2219 Uluslararası Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında Türkiye

Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından desteklenmiştir. Toronto Üniversitesi'ndeki Upstream Lab, MAP, Li Ka Shing Knowledge Institute'a mükemmel misafirperverliği için teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Ahmad, M. B., Ayagi, S. H., & Musa, U. F. (2023). Using artificial intelligence (AI) technology in the health sector has several goals. *Global Journal of Research in Engineering & Computer Sciences*, 3(5),31-35.
- Ahneman, D. T., Estrada, J. G., Lin, S., Dreher, S. D., & Doyle, A. G. (2018). Predicting reaction performance in C–N cross-coupling using machine learning. *Science*, 360(6385), 186-190.
- Ain, N., Vaia, G., DeLone, W. H., & Waheed, M. (2019). Two decades of research on business intelligence system adoption, utilization and success—A systematic literature review. *Decision Support Systems*, 125, 113113.
- Alkhwaldi, A. F. (2024). Understanding the acceptance of business intelligence from healthcare professionals' perspective: An empirical study of healthcare organizations. *International Journal of Organizational Analysis*, 32(9), 2135-2163.
- Alkronz, E. S., Moghayer, K. A., Meimeh, M., Gazzaz, M., Abu-Nasser, B. S., & Abu-Naser, S. S. (2019). Prediction of whether mushroom is edible or poisonous using back-propagation neural network. *International Journal of Academic and Applied Research (IJAAR)* 3(2): 1-8.
- Almadhoun, H. R., & Abu-Naser, S. S. (2018). Banana knowledge based system diagnosis and treatment. *International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR)*, 2(7), 1-11.
- Alowais, S. A., Alghamdi, S. S., Alsuhebany, N., Alqahtani, T., Alshaya, A. I., Almohareb, S. N., ... & Albekairy, A. M. (2023). Revolutionizing healthcare: the role of artificial intelligence in clinical practice. *BMC medical education*, 23(1), 689.
- Alzamily, J. Y., Bakeer, H., Almadhoun, H., Abunasser, B. S., & Abu-Naser, S. S. (2024). Artificial Intelligence in Healthcare: Transforming Patient Care and Medical Practices. *International Journal of Academic Engineering Research (IJAER)* 8 (8):1-9.

- Annapurani, K., Poovammal, E., Ruvanga, C., & Venkat, I. (2021). Healthcare Data Analytics Using Business Intelligence Tool. In *Machine Learning and Analytics in Healthcare Systems* (pp. 191-212). CRC Press.
- Ashrafi, N., Kelleher, L., & Kuilboer, J. P. (2014). The impact of business intelligence on healthcare delivery in the USA. *Interdisciplinary Journal of Information, Knowledge, and Management*, 9, 117.
- Ayvaz, E. (2017). Stratejik maliyet yönetimi ve iş zekâsı. *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 8(28), 7-20.
- Azzi, S., Gagnon, S., Ramirez, A., & Richards, G. (2020). Healthcare applications of artificial intelligence and analytics: a review and proposed framework. *Applied Sciences*, 10(18), 6553.
- Bajwa, J., Munir, U., Nori, A., & Williams, B. (2021). Artificial intelligence in healthcare: transforming the practice of medicine. *Future healthcare journal*, 8(2), e188-e194.
- Boddu, R. S. K., Ahamad, S., Kumar, K. P., Ramalingam, M., Pallathadka, L. K., & Tupas, F. P. (2022). Analysis of robotics, artificial intelligence and machine learning in the field of healthcare sector. *Materials Today: Proceedings*, 56, 2323-2327.
- Byrnes, J. P. (2002). The development of decision-making. *Journal of adolescent health*, 31(6), 208-215.
- Celik, B., Damar, M., Bilik, O., Ozdagoglu, G., Ozdagoglu, A., & Damar, H. T. (2023). Scientometric analysis of nursing research on hip fracture: trends, topics, and profiles. *Acta Paulista de Enfermagem*, 36, eAPE026132.
- Chauhan, M., & Degan, K.S. (2024). The Intervention of Artificial Intelligence in the Healthcare Sector: Trends and Challenges. In: Singh, P.K., Trovati, M., Murtagh, F., Atiquzzaman, M., Farid, M. (eds) *Data Science and Artificial Intelligence for Digital Healthcare. Signals and Communication Technology*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-56818-3_16
- Chen, M., & Decary, M. (2020). Artificial intelligence in healthcare: An essential guide for health leaders. *Healthcare management forum*, 33(1), 10-18.
- Chen, Y., Yang, O., Sampat, C., Bhalode, P., Ramachandran, R., & Ierapetritou, M. (2020). Digital twins in pharmaceutical and biopharmaceutical manufacturing: a literature review. *Processes*, 8(9), 1088.
- Churi, P., Pawar, A. V., & Abdulmuhsin, A. A. (2021). Perception of privacy issues and awareness in health-care knowledge management systems: empirical study in Indian health-care context. *International Journal of Organizational Analysis*, 30(5), 1100-1119.
- Cohen, I. G., & Mello, M. M. (2018). HIPAA and protecting health information in the 21st century. *Jama*, 320(3), 231-232.
- Damar, M., Özdağoğlu, G., & Saso, L. (2022). Designing a business intelligence-based monitoring platform for evaluating research collaborations within university networks: the case of UNICA - the Network of Universities from the Capitals of Europe. *Information Research*, 27(4), paper 945.
- Damar, M. (2021). Endüstri 4.0 Çağında Yükseköğretim Kurumları İçin Tedarik Zinciri Yönetiminde Bir İş Zekâsı Karar Destek Sistemi Uygulaması. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 144-158.
- Damar, M. (2022). Yazılım sektörünün iki lider ülkesi Hindistan ve İrlanda, gelişmekte olan ülkeler için öneriler. *Ege Eğitim Teknolojileri Dergisi*, 6(1), 29-52.
- Damar, M. (2022a). How do Iranian and Turkish Researchers Collaborate? Business Intelligence based Decision Support Tool for Monitoring the Scientific Collaborations. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (Online)*, 24(2), 684-707.
- Damar, M. (2022b). Student mobility management system and business intelligence solution for higher education institutions. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 263-275.
- Damar, M., & Karaman, D. (2021). Açık Veri ve İş Zekâsı Teknolojisi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Dava Verileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 5(2), 206-228.

- Damar, M., & Ozdagoglu, G. (2021). Yazılım Sektörü ve Uluslararasılaşma, Politika Önerileri. Editör Ömer Aydın, Çağdaş Cegiz, Teknoloji ve Uluslararası İlişkiler. Ankara: Nobel Kitap Evi.
- Damar, M., Özdağoğlu, G., & Aydın, Ö. (2023). Yükseköğretimde Kurumlarının Bilimsel Yayın ve Yayıncılık Faaliyetlerinin Ulusal Ölçekte Değerlendirilmesi: TR Dizin Üzerinden Bir İş Zekası Uygulaması. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi, 7(2), 196-230.
- Damar, M., Özdağoğlu, G., & Özdağoğlu, A. (2018). İş zekasını ve ilgili teknolojileri konu alan araştırmalara küresel ölçekte bilimetrik bakış. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 13(2), 197-217.
- Damar, M., Özen, A., Çakmak, Ü. E., Özoğuz, E., & Erenay, F. S. (2024). Super AI, Generative AI, Narrow AI and Chatbots: An Assessment of Artificial Intelligence Technologies for The Public Sector and Public Administration. Journal of AI, 8(1), 83-106.
- Dave, M., & Patel, N. (2023). Artificial intelligence in healthcare and education. British dental journal, 234(10), 761-764.
- Elbanna, S. (2006). Strategic decision-making: Process perspectives. international Journal of Management reviews, 8(1), 1-20.
- Eren, A. & Kaya, M. D. (2019). İş Zekâsı Sistemlerinde Karar Verme Başarısının İncelenmesi. Business & Management Studies: An International Journal, 7(5), 2148-2176.
- Esteva, A., Robicquet, A., Ramsundar, B., Kuleshov, V., DePristo, M., Chou, K., ... & Dean, J. (2019). A guide to deep learning in healthcare. Nature medicine, 25(1), 24-29.
- Fuchs, M., Abadzhiev, A., Svensson, B., Höpken, W., & Lexhagen, M. (2013). A knowledge destination framework for tourism sustainability: A business intelligence application from Sweden. Tourism: An International Interdisciplinary Journal, 61(2), 121-148.
- Gerke, S., Minssen, T., & Cohen, G. (2020). Ethical and legal challenges of artificial intelligence-driven healthcare. Artif Intell Healthcare. (2020) 295–336.
- Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. and Bengio, Y. (2016), Deep Learning, Cambridge: MIT press.
- Gorry, G. A., & Scott Morton, M. S. (1971). A framework for management information systems. Sloan Management Review, 13(1),55-70.
- Gökşen, Y., Damar, M., & Doğan, O. (2016). Building Management Information Systems To coordinate The University Business Processes A proposed Model for Dokuz Eylül University. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30(2), 361-374.
- He, J., Baxter, S. L., Xu, J., Xu, J., Zhou, X., & Zhang, K. (2019). The practical implementation of artificial intelligence technologies in medicine. Nature medicine, 25(1), 30-36.
- Hedgebeth, D. (2007). Data-driven decision making for the enterprise: an overview of business intelligence applications. Vine, 37(4), 414-420.
- Jinpon, P., Jaroensutasinee, M., & Jaroensutasinee, K. (2011). Business Intelligence And Its Applications In The Public Healthcare System. Walailak Journal Of Science And Technology (Wjst), 8(2), 97-110.
- Johnson, K. B., Wei, W. Q., Weeraratne, D., Frisse, M. E., Misulis, K., Rhee, K., ... & Snowdon, J. L. (2021). Precision medicine, AI, and the future of personalized health care. Clinical and translational science, 14(1), 86-93.
- Ka, K., & Khokhlov, A. L. (2024). Ethical Issues In Implementing Artificial Intelligence In Healthcare. МЕДИЦИНСКАЯ ЭТИКА, 11.
- Kagiyama, N., Shrestha, S., Farjo, P. D., & Sengupta, P. P. (2019). Artificial intelligence: practical primer for clinical research in cardiovascular disease. Journal of the American Heart Association, 8(17), e012788.
- Kassania, S. H., Kassanib, P. H., Wesolowskic, M. J., Schneidera, K. A., & Detersa, R. (2021). Automatic detection of coronavirus disease (COVID-19) in X-ray and CT images: a machine learning based approach. Biocybernetics and Biomedical Engineering, 41(3), 867-879.
- Kolachalama, V. B. (2022). Machine learning and pre-medical education. Artificial intelligence in medicine, 129, 102313.

- Kulkov, I. (2023). Next-generation business models for artificial intelligence start-ups in the healthcare industry. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 29(4), 860-885.
- Kumar, P., Chauhan, S., & Awasthi, L. K. (2023). Artificial intelligence in healthcare: review, ethics, trust challenges & future research directions. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 120, 105894.
- Lu, M., Yin, J., Zhu, Q., Lin, G., Mou, M., Liu, F., ... & Zhu, F. (2023). Artificial intelligence in pharmaceutical sciences. *Engineering*, 27, 37-69.
- Mak, K. K., & Pichika, M. R. (2019). Artificial intelligence in drug development: present status and future prospects. *Drug discovery today*, 24(3), 773-780.
- Manikiran, S. S., & Prasanthi, N. L. (2019). Artificial intelligence: milestones and role in pharma and healthcare sector. *Pharma times*, 51, 9-56.
- Masters, K. (2019). Artificial intelligence in medical education. *Medical Teacher*, 41(9), 976-980.
- Means, B., Salas, E., Crandall, B., & Jacobs, T. O. (1993). Training decision makers for the real world. Edited by Gary A. Klein, Judith Orasanu, Roberta Calderwood, Caroline E. Zsombok. *Decision making in action: Models and methods*. New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- Meskó, B., & Topol, E. J. (2023). The imperative for regulatory oversight of large language models (or generative AI) in healthcare. *NPJ digital medicine*, 6(1), 120.
- Mettler, T., & Vimarlund, V. (2009). Understanding business intelligence in the context of healthcare. *Health informatics journal*, 15(3), 254-264.
- Miah, S. J. (2018). A demand-driven cloud-based business intelligence for healthcare decision making. In *Health Care Delivery and Clinical Science: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications* (pp. 964-979). IGI Global.
- Miller, D. D., & Brown, E. W. (2018). Artificial intelligence in medical practice: the question to the answer?. *The American journal of medicine*, 131(2), 129-133.
- Naik, N., Hameed, B. Z., Shetty, D. K., Swain, D., Shah, M., Paul, R., ... & Somani, B. K. (2022). Legal and ethical consideration in artificial intelligence in healthcare: who takes responsibility?. *Frontiers in surgery*, 9, 862322.
- Nallamothu, P. T., & Cuthrell, K. M. (2023). Artificial Intelligence in Health Sector: Current Status and Future Perspectives. *Asian Journal of Research in Computer Science*, 15(4), 1-14.
- Nicolas, R. (2004). Knowledge management impacts on decision making process. *Journal of knowledge management*, 8(1), 20-31.
- Nutt, P. C. (2008). Investigating the success of decision making processes. *Journal of management studies*, 45(2), 425-455.
- Olszak, C. M., & Batko, K. (2012). Business Intelligence Systems. New Chances And Possibilities For Healthcare Organizations. *Business Informatics/Informatyka Ekonomiczna*, 3(25), 123-138.
- Olszak, C. M., & Ziemia, E. (2007). Approach to building and implementing business intelligence systems. *Interdisciplinary Journal of Information, Knowledge, and Management*, 2(1), 135-148.
- Palaniappan, K., Lin, E. Y. T., & Vogel, S. (2024). Global regulatory frameworks for the use of artificial intelligence (AI) in the healthcare services sector. *Healthcare*, 12(5), 562.
- Pinto dos Santos, D., Giese, D., Brodehl, S., Chon, S. H., Staab, W., Kleinert, R., ... & Baeßler, B. (2019). Medical students' attitude towards artificial intelligence: a multicentre survey. *European radiology*, 29, 1640-1646.
- Racine, E., Boehlen, W., & Sample, M. (2019). Healthcare uses of artificial intelligence: Challenges and opportunities for growth. *Healthcare management forum*, 32(5), 272-275.
- Ramalingam, S., Subramanian, M., Reddy, A. S., Tarakaramu, N., Khan, M. I., Abdullaev, S., & Dhahbi, S. (2024). Exploring business intelligence applications in the healthcare industry: A comprehensive analysis. *Egyptian Informatics Journal*, 25, 100438.

- Redrup Hill, E., Mitchell, C., Brigden, T., & Hall, A. (2023). Ethical and legal considerations influencing human involvement in the implementation of artificial intelligence in a clinical pathway: A multi-stakeholder perspective. *Frontiers in digital health*, 5, 1139210.
- Rodrigues, R. (2020). Legal and human rights issues of AI: Gaps, challenges and vulnerabilities. *Journal of Responsible Technology*, 4, 100005.
- Rosemann, A., & Zhang, X. (2022). Exploring the social, ethical, legal, and responsibility dimensions of artificial intelligence for health-a new column in Intelligent Medicine. *Intelligent Medicine*, 2(02), 103-109.
- Safwan, E. R., Meredith, R., & Burstein, F. (2016). Business Intelligence (BI) system evolution: a case in a healthcare institution. *Journal of Decision Systems*, 25(sup1), 463-475.
- Sapci, A. H., & Sapci, H. A. (2020). Artificial intelligence education and tools for medical and health informatics students: systematic review. *JMIR Medical Education*, 6(1), e19285.
- Sharda, R., Delen, D., & Turban, E. (2014). *Business intelligence and analytics: systems for decision support*. Pearson.
- Tableau (2023), "Business intelligence: a complete overview", available at: <https://www.tableau.com/business-intelligence/what-is-business-intelligence#:~:text=Further%20learnin>g-
- ,What%20is%20business%20intelligence%3F,make%20more%20data%2Ddriven%20decisions
- Thomasian, N. M., Eickhoff, C., & Adashi, E. Y. (2021). Advancing health equity with artificial intelligence. *Journal of public health policy*, 42(4), 602.
- Topol, E. J. (2019). High-performance medicine: the convergence of human and artificial intelligence. *Nature medicine*, 25(1), 44-56.
- Turing, A.M. Computing machinery and intelligence. In *Parsing the Turing Test*; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2009; pp. 23–65.
- Wang, J., & Li, J. (2024). Artificial intelligence empowering public health education: prospects and challenges. *Frontiers in Public Health*, 12, 1389026.
- Williams, S., & Williams, N. (2003). The business value of business intelligence. *Business Intelligence Journal*, 8, 30-39.
- Yates, J. F. (2003). *Decision management: How to assure better decisions in your company*. San Francisco: John Wiley & Sons.
- Yuan, B., & Li, J. (2019). The policy effect of the General Data Protection Regulation (GDPR) on the digital public health sector in the European Union: an empirical investigation. *International journal of environmental research and public health*, 16(6), 1070.
- Zandi, D., Reis, A., Vayena, E., & Goodman, K. (2019). New ethical challenges of digital technologies, machine learning and artificial intelligence in public health: a call for papers. *Bulletin of the World Health Organization*, 97(1), 2-2.

© 2019 & 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

EXTENDED ABSTRACT

Current technological advancements, innovations, and the rapid developments in artificial intelligence provide tremendous opportunities for information and communication technologies to simulate human cognitive activities. This situation deeply influences the healthcare sector, the methods of delivering healthcare services, and developments in many areas related to health sciences. In their study, Boddu et al. (2022) emphasized that machine learning, artificial intelligence, and automation processes have created rapid changes in the pharmaceutical industry and noted that the use of different analytical techniques has helped reduce global mortality rates, and the use of artificial intelligence tools has aided in identifying critical diseases. As seen, integrating artificial intelligence into healthcare has excellent potential to improve disease diagnosis, treatment selection, and clinical laboratory tests. Our study is a review-type research. Artificial intelligence is a powerful and groundbreaking field of computer science with the potential to fundamentally change medical practices and the delivery of healthcare services (Bajwa et al., 2021). Artificial intelligence/machine learning developments present significant potential to improve healthcare services (Nallamothu & Cuthrell, 2023). The potential use of artificial intelligence and business intelligence in the healthcare sector looks promising in the future.

Conceptually, the Decision-Making Process

Decision-making is not only one of the most common types of problems encountered in our daily and professional lives, but it also represents the fundamental processes in solving more complex and poorly structured problems. Decision-making is a critical component in more complex problems such as diagnosis, negotiation, design, situational assessment, and command and control (Means et al., 1993). Essentially, decision-making involves selecting one or more beneficial or satisfactory options from a broader set of alternatives.

Conceptually, Machine Learning and Deep Learning

Typically, machine learning refers to a system that identifies data patterns from input and trains a prediction model, then uses such a model to make useful predictions from new, previously unseen data. Machine learning is widely used in other artificial intelligence technologies such as natural language processing, speech technology, and robotics (Chen & Decary, 2020). Machine learning refers to basic algorithms applied using numerous similarly structured tasks to identify patterns. Deep learning, on the other hand, is a set of approaches used in machine learning that employs feature/representation learning techniques without specific algorithms for particular tasks (Goodfellow et al., 2016).

Conceptually, Artificial Intelligence

Artificial intelligence, through data-driven analysis, attempts to reflect human cognition, and it may also reflect the biases present in our collective conscience (Thomasian et al., 2021). Artificial intelligence minimizes human errors while providing enhanced accuracy, reduced costs, and time savings (Alowais et al., 2023). Artificial intelligence typically refers to computational models that automate tasks performed by humans, and this umbrella term includes machine learning algorithms (Esteva et al., 2019).

Conceptually, Business Intelligence Technology

Business intelligence systems can be expressed as a significant part of the portfolios of many organizations within information and communication technologies. Although the evolutionary nature of other decision support technologies has been stated, there is limited research examining the evolutionary nature of business intelligence systems (Safwan et al., 2016). This is particularly evident when the Turkish literature is reviewed. The standard of a business intelligence system integrates data from an organization's internal information systems and combines it with data from specific environments, such as statistics, financial and investment portals, and various databases. These systems are designed to provide adequate and reliable up-to-date information about different aspects of organizational activities (Olszak & Ziemia, 2007). This is part of the decision-making process.

The Difference Between Artificial Intelligence and Traditional Statistics

Statistics has been the standard method for medical research to demonstrate the benefits of new treatments, predict prognoses, identify risk factors, and reveal disease mechanisms. Interestingly, there are significant overlaps in techniques and methodologies between traditional statistics and artificial intelligence. The fundamental difference can be traced to their philosophies. Statistics is a science that predicts and explains data, while artificial intelligence or machine learning aims to derive practical predictions from available data. Statistical analysis typically provides quantitative results, such as

probability, confidence intervals, test results (p-value), or the accuracy of a particular model. In contrast, artificial intelligence generally produces more practical results, such as predictions, classifications, recommendations, or forecasts.

The Importance of Decision Support Tools within the Healthcare System

AI-powered decision support systems assist healthcare providers by offering real-time suggestions to aid diagnostic and treatment decisions. In emergency departments, faster clinical data interpretation is crucial for classifying the severity of the condition and the need for urgent intervention. The risk of misdiagnosing patients is one of the most critical issues affecting medical practitioners and healthcare systems (Alowais et al., 2023). On the other hand, many services in the healthcare sector are provided simultaneously. In such cases, healthcare managers may need to analyze data and make decisions through a single information system or multiple information systems, depending on the situation. Here, business intelligence technology emerges as a vital strategic tool for healthcare sector managers. Healthcare institution managers need effective communication and interaction with various data sources between doctors, patients, and administration in decision-making processes, and business intelligence can assist as a decision support tool.

Applications of Artificial Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Business Intelligence in the Healthcare System

Artificial intelligence is rapidly becoming the cornerstone of modern healthcare services by offering unprecedented capabilities in diagnosis, treatment planning, patient care, and healthcare management (Alzamily et al., 2024). Healthcare services are rapidly expanding to include remote and mobile delivery modes, making it timely and crucial to integrate artificial intelligence technologies to assist in diagnosis, treatment, and prevention. AI is primarily used to assist and automate existing healthcare services, particularly in diagnostic and pharmaceutical fields (Palaniappan et al., 2024). Another example of AI's effective use in preventive care includes healthcare services that incorporate AI for personalized nutrition aimed at managing chronic diseases long before they emerge. Additionally, patients, particularly those with chronic conditions such as diabetes, hypertension, and mental health issues, may be able to manage their medical conditions, especially chronic illnesses, with the assistance of AI (Palaniappan et al., 2024). As seen, many applications, supported by artificial intelligence, are finding their place within the healthcare sector. Furthermore, business intelligence is recognized as a popular tool in business management and decision support systems. Business intelligence helps transform raw data into intelligent information. There are various business intelligence tools such as extraction, transformation, and loading, data warehousing, online analytical processing (OLAP), and dashboards. Business intelligence tools are typically used in public health sectors for financial and administrative purposes (Jinpon et al., 2011).

Applications of Artificial Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Business Intelligence in Clinical Processes

AI is primarily used in diagnostics to read images and support clinicians in the decision-making process (Palaniappan et al., 2024). Artificial intelligence is rapidly developing in healthcare due to its potential to unlock the power of big data, support evidence-based clinical decision-making, and gain insights for value-based care (Chen & Decary, 2020). Developing intelligent decision support systems for medical fields to improve clinical activities is not a new area of research. In recent decades, many studies have identified different challenges in developing intelligent solutions for various purposes (Miah, 2018). Additionally, AI in the healthcare sector has become a transformative force that offers exciting opportunities to improve clinical conditions and patient care (Chauhan & Degan, 2024). AI also has the potential to assist medical professionals in diagnosing and treating patients (Dave & Patel, 2023). Moreover, business intelligence stands out as another key technology, especially for managing administrative processes. It can act as part of business analytics and can be used to detect healthcare fraud, including false billing and prescription drug abuse (Ramalingam et al., 2024). Business intelligence can also be used, especially for middle and upper-level managers, to coordinate data across different systems and activate decision-making processes. With data-centered management, institution managers can lead healthcare organizations more effectively.

Applications of Artificial Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Business Intelligence in Pharmaceutical Processes

Technological innovations or the implementation of artificial intelligence, machine learning, and automation processes have led to significant changes in the pharmaceutical sector (Boddu et al., 2022). Artificial intelligence technology is useful for healthcare support and pharmaceutical assistance. An initiative named Molly, which features a pleasant voice and a friendly face, aims to help people monitor their conditions and treatments. It supports patients with chronic conditions (Manikiran & Prasanthi, 2019). In drug research, AI is used for drug discovery and the prediction of chemical

and pharmaceutical properties (Lu et al., 2017). For example, the drug synthesis process within the research and development cycle can be shortened by using machine learning models to automate chemical experiments (Ahneman et al., 2018). As seen, the pharmaceutical sector is one of the areas in the healthcare industry where artificial intelligence and machine learning are extensively applied. AI-based solutions can be developed to address many problems in the pharmaceutical industry.

Applications of Artificial Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Business Intelligence in Medical Education and Research Processes

The integration of artificial intelligence into dental education has shown promising results in enhancing the learning experience and improving patient care. Dental students can benefit from virtual simulations, allowing them to perform complex procedures such as fillings and root canals without putting real patients at risk (Dave & Patel, 2023). AI technologies can personalize learning experiences, process large amounts of data to access the latest learning resources, and provide interactive training through simulations (Masters, 2019). AI algorithms can analyze student data to provide personalized learning experiences, assist in grading assignments, and create intelligent tutoring systems (Dave & Patel, 2023). In addition to this, business intelligence technology emerges as another key concept for organizing research data and analyzing the scientific productivity of institutions, as well as managing educational processes. Through this technology, the scientific publication and publishing activities of higher education institutions can be assessed on a national scale (Damar et al., 2023), research collaborations between countries can be evaluated (Damar et al., 2022), scientific collaboration between two different countries can be examined (Damar, 2022a), university business processes can be coordinated (Gökşen et al., 2016), and it can be used as a data analysis and visualization tool in scientific research (Celik et al., 2023).

Ethical and Legal Discussions Regarding Artificial Intelligence, Machine Learning, Deep Learning, and Business Intelligence Technologies in the Healthcare Sector

Ka & Khokhlov (2024) stated that the integration of AI into healthcare offers unprecedented opportunities to improve patient care and outcomes. Redrup et al. (2023) highlighted, as an example, automation bias, where AI trained on data that does not represent minority ethnic groups can lead to discrimination and inequality. Rosemann and Zhang (2022) identified various challenges arising from the integration of AI and big data analytics into medical and healthcare settings. Additionally, as business intelligence involves aggregating data from many different systems, it is important to consider the interaction with various legal regulations and legislation related to data protection, privacy, and intellectual property rights.

Discussions on the Sustainability of Business Intelligence and Artificial Intelligence

While artificial intelligence has the potential to revolutionize clinical applications, there are challenges that must be addressed before it can reach its full potential. Among these challenges is the lack of high-quality medical data, which can lead to incorrect results. Data privacy, usability, and security are also potential limitations to the implementation of AI in clinical practice (Alowais et al., 2021). Healthcare organizations need to overcome several challenges to ensure the success of AI (Chen & Decary, 2020). Furthermore, business intelligence technologies generally feed on data from various systems to meet management needs. Therefore, especially when working with large datasets or big data, it is critical to ensure that the interactions within systems are thoroughly reviewed and adjustments within subsystems are made accordingly.

Conclusion and Recommendations

This study provides a comprehensive evaluation of business intelligence and artificial intelligence, with a focus on the healthcare sector. The medical field has become too complex and interrelated with multiple disciplines to be left solely to healthcare professionals. Therefore, as mentioned earlier, fields such as artificial intelligence, data management and analytics, robotics, and autonomous systems will continue to gain prominence in the healthcare sector.

Avrupa Konseyi'nin Soğuk Savaş Sonrası Genişleme Süreci*

The Post-Cold War Enlargement Process of the Council of Europe

Nihal EMİNOĞLU¹

Öz

Avrupa Konseyi Mayıs 1949'da Strazburg'ta imzalanan Londra Antlaşması'yla kurulan ve bugün 46 üyesi bulunan bir uluslararası örgüttür. Konsey'in üç temel prensibi, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüdür. Kasım 1950'de Roma'da imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de Konsey'in temel prensiplerinin en önemli dayanağını oluşturmaktadır.

Avrupa Konseyi'nin temellerinin atıldığı dönem, iki dünya savaşından çıkan Avrupa ülkelerinin büyük tahribata uğradığı, önemli ölçüde can ve mal kayıplarının olduğu, savaşların ülke ekonomilerini de alt üst ettiği bir döneme denk gelmektedir. Böyle bir dönemde Avrupa halklarını barış ekseninde bir araya getirmek, ortak değerler inşa etmek ve ortak hedefler için birlikte hareket etmeyi sağlamak o günün koşullarında savaşların tekrarlanmaması için tek yol olarak görülmüş ve bunun da ancak Avrupa ülkeleri arasında ortak kurumlar, normlar ve sözleşmeler oluşturmaktan geçtiği düşünülmüştür. Avrupa Konseyi için önemli bir dönüm noktası ise, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Konsey'e katılma süreci olmuştur. O dönemde Doğu Avrupa ülkeleri ile Batı ülkeleri arasında "Avrupa değerleri" açısından farklılıklar olduğu açıktır. Demokrasi ve insan hakları gibi o dönemde ve bugün halen "Avrupa değerlerinin" temelini oluşturan unsurların, Avrupa Konseyi'nin 1990'a kadar üyesi olan Batı Avrupa ülkelerinde bir karşılığı olduğu bilinirken, Soğuk Savaş döneminde komünist rejimin altında olan Doğu Bloku ülkeleri için bu kavramların ve değerlerin oldukça yeni olduğu hatta bilinmediği bir gerçektir. Bu nedenle, Avrupa Konseyi Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine doğru genişleme sürecinde hem üyelik kriterlerinde hem de aday ülkelerin Konsey'in standartlarını karşılayıp karşılamadığını izleyen ve denetleyen monitoring sisteminde değişikliğe gitmiştir. Konsey'in bu yeni dönem stratejisi, 1990'lara kadar "demokrasi kulübü" olarak adlandırılan Örgütün, Doğu Bloku ülkelerine açılım sürecinde bir "demokrasi okulu" haline geldiği yorumlarına da neden olmuştur.

Bu makale, Avrupa Konseyi'nin Soğuk Savaş sonrası genişleme sürecinde hayata geçirdiği yeni üyelik kriterlerini ve denetim mekanizmalarındaki değişimleri ele almakta ve bu sürecin Doğu Bloku ülkeleri, Batı ülkeleri ve Avrupa Konseyi'nin temelini oluşturan demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi değerlere yansımaları incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Denetim, denetim sonrası, idam cezası yasağı, Bakanlar Komitesi, Parlamenterler Meclisi, Doğu Bloku Genişlemesi

Abstract

The Council of Europe (CoE) is founded by the Treaty of London signed in Strasbourg in May 1949 and today has 46 members. The three fundamental principles of the CoE are democracy, human rights and the rule of law. The European Convention on Human Rights, signed in Rome in November 1950, is the most important foundation of the CoE's fundamental principles.

The foundations of the CoE were laid at a time when the European countries emerging from the two world wars had been devastated, there had been significant loss of life and property, and the wars had upset the economies of the countries. In such a period, bringing the peoples of Europe together on the axis of peace, building common values and acting together for common goals were seen as the only way to prevent the recurrence of wars in the conditions of that day, and it was thought that this could only be achieved by establishing common institutions, norms and conventions among European countries. An important turning point for the CoE was the accession of Central and Eastern European countries to the Institution following the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics. At that time, it was clear that there were differences between Eastern European countries and Western countries in terms of "European values". While elements such as democracy and human rights, which constituted the basis of "European values" then and still today, were known to have an equivalent in Western European countries, which were members of the CoE until 1990, it is a fact that these concepts and values were quite new or even unknown to the Eastern Bloc countries, which were under the communist regime during the Cold War. Therefore, in the process of enlarge-

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed. / Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* Bu makale yazarın "La Question de l'Élargissement du Conseil de l'Europe Après 1990 : Des Nouvelles Conditions D'Admissions" başlıklı Fransa/Strazburg Üniversitesi'nde tamamlanan yüksek lisans tezinden türetilmiştir. / This article is derived from the author's master's thesis titled "La Question de l'Élargissement du Conseil de l'Europe Après 1990 : Des Nouvelles Conditions D'Admissions" completed at the University of Strasbourg, France.

¹ Nihal EMİNOĞLU

ORCID ID: 0009-0004-0137-9443

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Politika&Ekonomi Bölümü, Ankara, Türkiye. neminoglu@ankara.edu.tr

Assist. Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Political Sciences, Department of Political Economy, Ankara, Türkiye. neminoglu@ankara.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 11.09.2024

Kabul Tarihi/Accepted : 23.09.2024

Çevrimiçi Yayın/Published : 24.12.2024

Makale Atf Önerisi /Citation (APA):

Eminoğlu, N. (2024). Avrupa Konseyi'nin Soğuk Savaş Sonrası Genişleme Süreci, *Izmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 116-125. DOI:10.47899/ijss.1548279

ment towards Central and Eastern European countries, the CoE changed both the membership criteria and the monitoring system that monitors and checks whether candidate countries meet the Institution's standards. This new era strategy of the CoE has also led to the interpretation that the Institution, which was a "democracy club" until the 1990s, has become a "school of democracy" in the process of opening up to the Eastern bloc countries.

This article examines the new membership criteria and changes in the monitoring mechanisms of the CoE in the post-Cold War enlargement process and analyzes the reflection of this process on the values such as democracy, human rights and the rule of law that form the basis of the Eastern Bloc countries, Western countries and the CoE.

Keywords: Monitoring, post-monitoring, ban on the death penalty, Committee of Ministers, Parliamentary Assembly, Eastern Bloc Expansion

1. GİRİŞ

Avrupa Konseyi (AK)'nin temellerinin atıldığı 1940'lı yıllar, iki dünya savaşından çıkan Avrupa ülkelerinin büyük tahribata uğradığı, önemli ölçüde can ve mal kayıplarının olduğu, savaşların ülke ekonomilerini de alt üst ettiği bir döneme karşılık gelmektedir. Böyle bir süreçte Avrupa halklarını barış ekseninde bir araya getirmek, ortak değerler inşa etmek ve ortak hedefler için birlikte hareket etmeyi sağlamak, o günün koşullarında savaşların tekrarlanmaması için tek yol olarak görülmüş ve bunun da ancak Avrupa ülkeleri arasında ortak kurumlar, normlar ve sözleşmeler oluşturmaktan geçtiği düşünülmüştür. Dönemin İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in 1949'da Zürih Üniversitesi'nde yaptığı konuşma, bu anlamda, "Avrupa Birleşik Devletleri" adı altında bölgesel bir yapılanmanın yeniden inşasının gerekliliğini ve bunun ilk adımı olarak da Avrupa Konseyi'nin kurulması fikrini ilk kez ifade etmesi bakımından önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Bu gelişmeler ışığında, 5 Mayıs 1949'da imzalanan Londra Antlaşması'yla AK kurulurken; demokrasi, özgürlükler ve hukukun üstünlüğü kavramları da Konsey'in temel değerleri olarak anlaşmada yer almıştır. Kurucu anlaşma ayrıca AK'nin iki temel amacı olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi, Avrupa ülkelerinin ortak mirasını ve değerlerini korumak için daha sıkı/yakın bir Birlik/yapı oluşturmak, ikincisi ise üye devletlerin sosyal ve ekonomik kalkınmasını teşvik etmektir. Bu iki temel amacın özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasının ardından AK'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine genişleme sürecinde nasıl değişikliğe uğradığı, çalışmanın ilgili bölümlerinde ayrıca detaylandırılacaktır. Öte yandan, AK'nin kurulmasıyla başlayan Avrupa bütünleşme süreci, 1959'da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin imzalanması ve 1960'da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin kurulması, ayrıca 1961'de Avrupa Sosyal Şartı'nın yürürlüğe girmesi, o dönem için Batı Avrupa ülkelerini ortak Avrupa değerleri zemininde buluşturan önemli gelişmeler olmuştur.

Avrupa Konseyi için önemli bir dönüm noktası ise, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin

Konsey'e katılma sürecidir. O dönemde Doğu Avrupa ülkeleri ile Batı Avrupa ülkeleri arasında "Avrupa değerleri" açısından farklılıklar olduğu açıktır. Demokrasi ve insan hakları gibi o dönemde ve bugün halen "Avrupa değerlerinin" temelini oluşturan unsurların, AK'nin 1990'a kadar üyesi olan Batı Avrupa ülkelerinde bir karşılığı olduğu bilinirken, Soğuk Savaş döneminde komünist rejimin altında olan Doğu Bloku ülkeleri için bu kavramların ve değerlerin oldukça yeni olduğu hatta bilinmediği bir gerçektir. Bu durum AK'nin 1990 sonrası genişleme döneminde iki yeni politika bileşeninin oluşmasına neden olmuştur. Bunlar, "genç" demokrasileri güçlendirmek için iş birliği ve bu ülkelerin Konsey'e katılmalarını sağlayacak sürecin tamamlanmasıdır (Bitsch, 2004). Bu gelişmeler, Konsey'i, bir bakıma Soğuk Savaş sonrası Doğu Bloku ülkeleri için "demokrasinin şekillendiricisi" pozisyonuna doğru sürüklemiştir (Pinto, 1996).

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyelik sürecinde, özellikle de demokrasiye geçişi kolaylaştırmak için Avrupa Konseyi ilk olarak 1990'da *Demosthenes*, *Themis* ve *Lode* olmak üzere üç farklı ve aynı zamanda birbirinin tamamlayıcısı olan özel bir program geliştirmiştir. Bu program, Konsey'e katılacak yeni üyelerin Konsey'in kurumsal ve idari yapılarıyla bütünleşmesini sağlamayı (*Demosthenes*), AİHS'nin geliştirmiş olduğu insan hakları standartlarını karşılayan hukuk sisteminin üye ülkede düzenlenmesinin desteklenmesini ve hakim, savcı ve avukatların bu doğrultuda formasyonlarına yardımcı olmayı (*Themis*), ayrıca, Avrupa Konseyi'nin Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi ile iş birliğiyle yerel demokrasinin güçlendirilmesini (*Lode*) önceliklemiştir (Drzemczewski, 1993).

Konsey'in eski Doğu Bloku ülkelerine genişleme politikasının başlangıcı olarak sayılabilecek bir diğer gelişme de Haziran 1992 tarihli "Avrupa Konseyi'nin Genişlemesine İlişkin Rapor"dur. Konsey bu raporda, Doğu ve Orta Avrupa'da meydana gelen gelişmeler neticesinde, Avrupa sınırlarını yeniden tanımlamayı, Konsey'e üyelik koşullarını gözden geçirmeyi, üye olmayan ülkelerle iş birliği yollarını değerlendirmeyi ve bu sayede kendisini yeni dünya düzenine adapte etmeyi bir görev olarak ortaya koymuştur. (Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1992).

Soğuk savaş sonrası AK'nın genişleme sürecinin en önemli dönüm noktalarından birisi ise 9 Ekim 1993 tarihinde gerçekleşen ve Konsey tarihinde ilk kez üyelerin Devlet ve Hükümet başkanlarının bir araya geldiği Viyana Zirvesi'dir. Burada yapılan üç önemli deklarasyon açık ve net bir şekilde Konsey'in genişleme politikasını teyit etmektedir. Birincisi, Avrupa'nın "geniş bir güvenlik alanı" haline gelebileceğine dair temennidir. Bu ifade, Londra Antlaşması'nda yer alan dar anlamda bir Avrupa bütünleşmesi fikrinden uzaklaşıldığını ve yeni konjonktüre uygun olarak daha "geniş" bir "Avrupa" yorumunun benimseneceğini işaret etmektedir. "Güvenlik alanı" vurgusu ise, Batı Avrupa ülkelerin Doğu Avrupa'ya açılım sürecinde, demokrasi, özgürlükler vd. temel değerlerin zayıflamasına ve bunun da bölgenin güvenlik ve istikrarını zayıflatmasına yönelik endişesine istinaden Batı Avrupa ülkelerinin kendilerine bir hatırlatması olarak da değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle, Avrupa Konseyi bu Zirve ile bir mantalite değişimi ortaya koymaktadır. İkincisi, Doğu Avrupa ülkelerinden bahsederken, "komünist baskıdan kurtulmuş Avrupa demokrasileri..." ifadesiyle bir kez daha Sovyet dönemi ilkelerinin ve komünist ideolojinin Konsey'in demokrasi anlayışı ve değerlerine zıt olduğunun altını çizmesidir. Üçüncüsü ise, Avrupa Konseyi'nin misyon değiştirdiğini gösteren ifadesidir. Buna göre Konsey, demokrasiyi seçen tüm Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle iş birliği politikasını teyit etmekte ve demokrasiye geçiş sürecinde geliştireceği program ve politikalar aracılığıyla bu ülkelere yardım edeceğini belirtmektedir. Viyana Zirvesi bu anlamda, 1990'lara kadar "demokrasi kulübü" olan Avrupa Konseyi'nin, genişleme sürecinde "demokrasi okulu" haline geldiği yorumlarına da neden olmuştur.

Bütün bu gelişmeler ışığında AK genişleme sürecinde, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Konsey'e üye olabilmesi için bir yandan mevcut üyelik kriterlerinde düzenlemeye gitmiş, diğer yandan ise, aday ülkelerin Konsey'in standartlarını karşılayıp karşılamadığını izleyen ve denetleyen denetim (*monitoring*) sistemini kurmuştur.

2. ÜYELİK KRİTERLERİ

"Egemen" bir "Avrupa Devleti" olma koşulu:

Avrupa Konseyi'ne üye olmak için, kurucu anlaşmada yer alan iki temel koşulun sağlanması gerekmektedir. Bunlardan birincisi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları ilkelerinin üye ülkelerce benimsenmesi (Madde 3); İkincisi ise "Avrupa devleti" olması şartıdır (Madde 4). 1990'lara kadar, Batı Avrupa ülkelerinin Avrupa Konseyi'ne üyelik süreçlerinde üyeliğin temelini oluşturan bu iki koşulu sağlamak tartışma konusu bile olmamışken, eski Sovyet ülkelerinin başvurusu sürecinde "Avrupa'nın sınırları ve buna bağlı olarak da "Avrupa Devleti"nin tanımı, ayrıca

demokrasi ve insan hakları değerlerinin ayrıntılı bir şekilde tanımlanması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

1990 öncesinde Avrupa Konseyi, "Avrupa Devleti" tanımını coğrafi anlamından ziyade, Konsey'in temel değerleri olan insan hakları, hukukun üstünlüğü ve demokrasiye saygı gösterme bağlamında, yani daha çok "ilkesel anlamda" bir kavram olarak kullanmıştır. Başka bir ifadeyle Konsey'in ilk döneminde üye olan devletlerin hiçbiri için ulusal topraklarının tamamının Avrupa kıtasında bulunması şartı açıkça ifade edilmemiştir. Ancak Berlin duvarının yıkılması ve SSCB'nin dağılması sonrasında Doğu Bloku ülkelerinin Avrupa Konseyi'ne üye olmak istemeleriyle birlikte, Batı Avrupa ülkeleri hem coğrafi anlamda hem de ilkesel anlamda "Avrupalı" kavramını yeniden değerlendirmiştir. Bu bağlamda Avrupa tanımına atıfta bulunan ilk rapor, Parlamenterler Meclisi tarafından 16 Haziran 1992 tarihinde yayımlanmıştır. Bu rapora göre, Charles de Gaulle'ün "Atlantik'ten Urallara kadar Avrupa" fikri etrafındaki kamuoyu tartışması, Avrupa ile Asya arasında İstanbul Boğazı'nın ortasından başlayıp Karadeniz'i geçerek Uralların ağzına ulaşan, nehri takip eden ve son olarak Ural dağlarının sırt çizgisini izleyerek Avrasya kıtasının kuzey sınırına ulaşan bir ayırım çizgisi ortaya çıkarmıştır (Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1992). Bu anlamda Avrupa Konseyi Ural hattını Örgüt'ün en doğu sınırı olarak kabul etmiştir. Ayrıca, rapora göre, topraklarının önemli bir kısmı Asya'da yer almasına rağmen, Rusya Federasyonu da bir Avrupa devleti olarak sayılmıştır. Diğer taraftan, aynı rapor, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın Avrupa sınırları dışında kaldığını belirterek bu ülkeleri tam üyelik için uygun bulmadığını oybirliği ile deklare etmiştir (Flauss, 1994). Parlamenterler Meclisi'nin 1994'teki 1247 no'lu tavsiye kararı ise, üye olacak devletin coğrafi anlamda Avrupa sınırlarında olmasına ilaveten, "Avrupa devleti"nin aynı zamanda kültürel bir anlamı olduğuna da işaret etmektedir. Bu bağlamda Kararda, "Avrupa ile olan kültürel bağları nedeniyle Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Avrupa'nın bir parçası olarak görülmek istediklerini açıkça belirtmeleri koşuluyla üyelik başvurusunda bulunabilecekleri" ifadeleri yer almıştır. Böylece Konsey'in genişlemesini sadece coğrafi bir kriterle değil, öznel bir kriterle yani Avrupa'ya ait olma duygusuyla gerekçelendirdiği görülmektedir.

Avrupa Konseyi'ne üye olabilmek için coğrafi açıdan "Avrupa devleti" olmak kadar önemli bir diğer kriter de üye olmak için egemen ve bağımsız bir devlet olma kriteridir. Kurucu anlaşma, bu anlamda, "Avrupa devletleri" (Madde 4) ile "Avrupa ülkeleri" (Madde 5) arasında ayırım yapmış ve egemen Avrupa devletlerin Konsey'e tam üye olabileceklerini, ancak egemen olmayan Avrupa ülkelerinin ise "ortak üye" statüsünde olabileceğini belirtmiştir. Bu

bağlamda, örneğin Baltık ülkeleri olan Letonya, Estonya ve Litvanya'nın Konsey'e tam üye olabilmeleri için 1991'de Konsey'in bütün üyeleri tarafından egemenliklerinin ve bağımsızlıklarının tanınması gerekmiştir (Gelin, 1995).

“Çoğulcu Parlamenter Demokrasi” Koşulu:

Avrupa Konseyi üyesi devletlerin demokratik bir sisteme sahip olması gerektiği ve demokrasinin Konsey'in temel prensiplerinden birisi olduğu kabul edilmekle birlikte, Örgütün kurucu anlaşması “demokrasi” ve “demokratik devlet” vurgusunu, 3.maddede, “hukukun üstünlüğü, insan hakları ve temel özgürlükler” bağlamında örtülü bir biçimde ele almıştır. Ancak, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin demokrasiye geçişi, çok partili sistemin inşası, sivil toplum örgütlerinin ve sivil/yerel aktörlerin geliştirilmesi gibi konularda zorluklar yaşanmıştır. Bu nedenle Avrupa Konseyi 1990'da Uluslararası Demokrasi Enstitüsü'nü kurmuştur. Enstitü, çoğulcu demokrasiyi teşvik etmeyi, ulusal ve uluslararası vakıf ve enstitülerden demokrasi hakkında bilgi toplamayı ve yaymayı, benzer misyona sahip kamu ve özel kuruluşlar arasında temasları teşvik etmeyi, ayrıca toplantılar ve çalışmalar yoluyla demokrasiyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır (L'Institut International de la Démocratie, 1992). Benzer şekilde 1993 tarihli Viyana Deklarasyonu, Konsey'e katılım için devletin, kurumlarını ve yasal düzenini demokratik Devletin temel ilkelerine uygun hale getirmiş olması gerektiğini ve halkın temsilcilerini adil seçimlerle seçmesi gerektiğini belirtmektedir (Viyana Beyannamesi, 1993). Bu bağlamda çoğulcu parlamenter sistem, genel oylama ile yapılan parlamento seçimlerini ve demokratik kurumların varlığını kapsamaktadır. Örneğin Macaristan'ın 1990'da Avrupa Konseyi'ne katılım sürecinde Parlamenterler Meclisi'nin değerlendirmesinde, Macaristan'daki parlamenter demokrasinin dönüşümü ve gelişimi, ayrıca genel, serbest ve gizli oy ilkesine uyulmasının memnuniyetle karşılandığı ve bu kriterlere uygunluğun Avrupa Konseyi'ne tam üyelik için sağlanan bir kriter olduğu belirtilmiştir. Öte yandan, Polonya ile ilgili değerlendirmede, serbest ve gizli oy ilkesine uyulmadığı gerekçesiyle, Bakanlar Komitesi serbest parlamento seçimlerinin yapılması ve kurucu anlaşmada yer alan koşulların yerine getirilmesi halinde Polonya'nın üye olmaya davet edilebileceği ifade edilmiştir (Bakanlar Komitesi, 1990). Böylece Polonya'nın üyeliği 27 Ekim 1991'de yapılan yeni seçimlerin Parlamenterler Meclisi gözlemcileri tarafından “özgür, adil ve çok partili bir parlamentonun oluşmasına yol açacak nitelikte” olduğu yönünde değerlendirmesi sonrasında gerçekleşmiştir (Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1991).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Reformu:

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) olarak anılan İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme, hak ve özgürlükleri koruma altına alan yapı taşlarından birisidir. Sözleşme 1950'de Avrupa Konseyi tarafından kabul edilmiş ve 1953'te yürürlüğe girmiştir.

AİHS, Avrupa Konseyi için üç açıdan çok önemli bir sözleşmedir. İlk olarak, ilk defa insan haklarına ilişkin uluslararası bir antlaşmaya, kararları uygulayan bir mahkeme eşlik etmektedir. İkinci olarak, taraf devletler herkesin bireysel hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktadır ve üçüncü olarak, ulusal parlamentolar ve hukuk sistemleri, yasama ve yorumlama süreçlerinde kendilerine yardımcı olacak insan hakları konusunda sağlam bir referans noktasına sahip olmaktadır. AİHS, 1959'da insan haklarına etkin bir şekilde uyulmasını izlemek üzere Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'ni kurmuştur. AİHM, uluslararası bir yargı organı olarak, insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması noktasında AİHS'ni referans almaktadır.

Eski Sovyet ülkelerinin Avrupa Konseyi'ne katılım süreçleri, bu ülkelerin insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi temel Avrupa değerlerinden yoksun oldukları gerekçesiyle, AİHS'nin güçlendirilmesi ve özellikle de denetim mekanizmasının reform ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Bu durum, Viyana Zirvesi'nde " (...) *Gelecekte insan haklarının uluslararası düzeyde etkin bir şekilde korunmasını sağlamak için mevcut denetim mekanizmasının bu gelişmeye uyarlanması çok acil hale geldiği kanaatindeyiz. Bu reformun amacı, koruma araçlarının etkinliğini arttırmak, prosedürlerin süresini kısaltmak ve insan haklarının mevcut yüksek koruma seviyesini korumaktır (...)*" (Viyana Beyannamesi, 1993) şeklinde açıkça ifade edilmiştir. Bu doğrultuda 1990 sonrası AİHS için iki temel noktada reform ihtiyacı söz konusu olmuştur. Bunlar, yeni üye olacak ülkelerin AİHS'ni imzalamalarının zorunlu hale getirilmesi ve AİHM'nin yükünü dengelemek için “Tek Mahkeme” fikrinin ortaya atılmasıdır.

AİHS'nin imzalanmasının zorunlu hale getirilmesi hususunda, 1990 öncesi dönemde Avrupa Konseyi'ne üye olmak eş zamanlı olarak AİHS'ni onaylama yükümlülüğü getirmezken, üyelik başvurusunda bulunan ülkenin AİHS'ne taraf olma niyetini beyan etmesi, kurucu anlaşmasının 3.maddesinde yer alan, hukukun üstünlüğünün, insan hakları ve özgürlüklerin kabulü noktasında üyelik kriterlerine uyma kabiliyeti ve isteğine ilişkin siyasi değerlendirmenin bir unsuru haline gelmiştir. AİHS'ne katılma yükümlülüğü Viyana Deklarasyonu ile tam olarak resmîyet kazanmıştır. Ayrıca, Sözleşme'nin 11 no'lu ek Protokol taslağının açıklayıcı raporunda da “ *Sözleşme tarafından oluşturulan denetim mekanizmasının tam olarak*

kabul edilmesi artık Örgüte kabul için siyasi bir koşul olarak kabul edilmektedir." (AİHS Ek 11. Protokol Açıklayıcı Raporu, 1994) şeklinde ifade edilmiştir. Böylece 1990 sonrası Avrupa Konseyi'nin Doğu Avrupa'ya genişleme sürecinde AİHS'nin kabulü Konsey'e üyeliğin objektif bir koşulu haline gelmiştir (Flauss, 1994). Başka bir ifadeyle, AİHS'nin onaylanması bir üyelik şartı olmasa da "yarı yasal" (*quasi statutaire*) bir şart haline getirilmiştir.

AİHM'nin "tek mahkeme" olması hususunda ise ilk adım Viyana Zirvesi'nde atılmıştır. Mahkemenin kuruluşunda, "Mahkeme" ve "Komisyon" olarak iki kurumla faaliyet gösteren yapının etkinliği, Avrupa Konseyi'nin üye sayısının hızla artması, yani Mahkeme'ye taraf devlet sayısının ve haliyle bireysel başvuru sayısının katlanarak artmasından kaynaklı olarak, tartışma konusu olmuş ve Zirve'de alınan bir kararla, verilen taahhütlerin izlenmesi için tek bir Mahkeme kurularak Sözleşme'nin etkinliğinin artırılacağı açıkça belirtilmiştir. Bunun sonucunda, AİHS'ne ek 11 ve 14'nolu Protokoller yürürlüğe girmiştir. 20 Nisan 1994'te kabul edilen 11. Ek Protokol; mevcut denetim organlarının yerini alacak tek bir mahkemenin kurulmasını, mevcut sistemde her bir üye devlet için bir yargıç seçimi yerine Akit taraf için bir yargıç düzenlemesinin getirilmesini, bireysel başvuru hakkının, artık isteğe bağlı değil, otomatik hale getirilmesini ve buna benzer bir dizi yeni düzenlemeyi hayata geçirmiştir. 14. Ek Protokol ise, Mahkeme'nin artan iş yükünü dengelemek adına bir dizi düzenlemeyi beraberinde getirmiştir. Bunlar, Mahkeme'ye başvuruların kabul edilebilirliği kararını veren üç yargıçlı değerlendirme mekanizmasının, tek yargıç tarafından ele alınmasına geçilmesi, tekrar eden davalarda yani bir davanın söz konusu devletin ulusal mevzuatının aynı yapısal eksikliğinden kaynaklanan bir konu olması halinde, basitleştirilmiş usulle, yani yedi yargıçlı mahkeme yerine, üç yargıçlı komite tarafından değerlendirilmesi usulünün getirilmesi gibi Mahkeme'nin işleyişini hızlandıran ve usullerini sadeleştirilen düzenlemeler hayata geçirilmiştir.

İdam Cezasının Mutlak Olarak Yasaklanması:

AİHS'nin "Yaşam Hakkı"nı düzenleyen 2.maddesi, bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması, bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya tutuklu bulunan kişinin kaçmasını önleme, bir ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması durumlarının birinde ölüm mutlak zorunlu olanı aşmayacak bir güç kullanımı sonucunda meydana gelmişse, yaşam hakkının ihlaline neden olmayacağı belirtilmiştir. Daha açık bir ifadeyle, söz konusu madde yaşam hakkının istisnai hallerini ortaya koymaktadır. Oysaki, insan haklarına saygı ilkesini temel değerlerinden birisi haline getiren AİHS ve Avrupa Konseyi üyelerinin idam cezasını hangi istisnai haller söz konusu olursa olsun

uygulamaya koymasının, temel değerlerle çelişen bir durum olduğu da açıktır. Bu paradoksu çözmek için, Avrupa Konseyi, Doğu Avrupa'ya genişleme sürecini de vesile ederek, AİHS'ne 6. ve 13. Ek Protokollerle idam cezasının tamamen kaldırılmasını hayata geçirmiştir. 1985 yılında yürürlüğe giren 6. Ek Protokol, tek istisna olarak savaş veya yakın savaş tehlikesi altında olma ve o durumda da idam cezasını uygulama gereği görüldüğünde Avrupa Konseyi Genel Sekreteri'ne bildirimde bulunmayı belirlemiş ve bunun dışındaki bütün koşullarda idam cezasının kaldırıldığını ve hiç kimsenin böyle bir cezaya mahkum edilemeyeceğini ve infaz edilemeyeceğini (Madde 2) açıkça belirtmiştir. Protokol ayrıca, Sözleşme'nin 15. Maddesi uyarınca bu Protokol hükümlerinde sapmaya izin verilmeyeceğini (Madde 3) ve Sözleşme'nin 57.maddesi uyarınca da bu Protokol hükümlerine hiçbir çekince konulamayacağını (Madde 4) açıkça belirtmiştir. Bunun üzerine Parlamenterler Meclisi, 1994'teki 1044 sayılı karara AİHS'nin 6. Ek Protokolünün gecikmeden imzalanması ve yürürlüğe sokulması yönünde davette bulunmuştur. Böylece Ek Protokolün imzalanması Avrupa Konseyi'ne başvuran bütün devletler için "kabul koşulu" haline getirilmiştir. Bu karar, insan haklarına dayalı demokrasi anlayışının idam cezasıyla bağdaşmayacağını Avrupa'da benimsenmesini sağlayan ve bu konuda ilk yasal bağlayıcılığı olan belgenin oluşmasına yol açan karar olmuştur (Badinter, 2006). 2003'te yürürlüğe giren 13. Ek Protokol ise, 6.Protokol'de ölüm cezasının kaldırılmasına istisna teşkil eden savaş ve yakın savaş tehditi dönemlerinde işlenen fiiller için ölüm cezasının uygulanabileceği maddesini de kaldırarak, ölüm cezasının her koşulda yasak olduğunu açıkça ifade etmektedir.

3. DENETİM MEKANİZMALARI

Bakanlar Komitesi:

Avrupa Konseyi üyesi ülkelerin Dışişleri Bakanları düzeyinde temsil edildiği ve yürütme organı olarak görev yapan Bakanlar Komitesi'nin "izleme prosedürü" 1993 Viyana Zirvesi'yle başlatılmıştır. Komite'nin izleme rolü ayrıca, 10 Kasım 1994'te yayımlanan "Avrupa Konseyi'nin üye devletlerinin taahhütlerine saygı" bildirisinde açıkça tanımlanmıştır. Buna göre Komite, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, üye ülkeler veya Genel Sekreter'in tavsiyesiyle, bir veya birden fazla üye ülkeyi ilgilendiren konularda inceleme ve izleme başlatabilir. Söz konusu izleme, esasen Avrupa Konseyi'nin demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel ilkelerine ve bu yöndeki taahhütlere saygı duyulmasını ve uyulmasını inceleyen bir mekanizma anlamına gelmektedir. Komite'nin izleme mekanizması prensip olarak, üye ülkeyle gizlilik ve güvenilirlik esasına dayalı, yapıcı ve herhangi bir ayrımcılık

gözetmeyen bir diyalog zemininde yürütülmektedir (Decaux, 2005).

Bakanlar Komitesi'nin izleme mekanizmasının hazırlık aşamasında ilk olarak ilgili devletin, yani Bakanlar Komitesi'nin izlemesine takılan üye devletin, ulusal makamları tarafından, *panorama* (genel bakış) adı verilen bir bilgilendirme kaleme alınmaktadır. Komite Sekreteryası ardından, söz konusu belge üzerinden çalışarak ve yorumlarını ekleyerek, bilgilendirme metninin son halini Genel Sekreter'e sunarak ilgili devlete iletilmesini sağlamaktadır. İzleme prosedürünün panorama sürecinin ardından ise ikinci olarak, Bakanlar Komitesi'nde *debat* (tartışma) yürütülür. Üye devletlerin temsilcilerinden oluşan Bakanlar Komitesi toplantısı, izleme sürecinde olan üye veya üyelerle ilgili hazırlanan raporların değerlendirildiği ve nihai halini aldığı tartışma usullerinden oluşmaktadır. Hazırlık aşamasının bu tartışma ile tamamlanmasının ardından operasyonel sürece geçilmektedir. İzleme sürecinin ikinci ve önemli aşamalarından birisi olan operasyonel takip sürecinin iki boyutu bulunmaktadır. Bunlar, hükümetlerarası iş birliğinin ve ortak çalışmanın yeniden düzenlenmesi, demokrasinin güçlendirilmesi ve istikrarı için üye ülkenin mevcut faaliyet programının gözden geçirilmesidir.

Bakanlar Komitesi'nin izleme (*monitoring*) misyonunun bir diğer boyutu da "tematik izleme prosedürleri"dir. Tematik takip adı verilen bu süreç de Viyana Zirvesi ile oluşturulmuş ve ilk olarak 1996'da uygulamaya konulmuştur. Bu prosedür, Bakanlar Komitesi tarafından seçilen bir temaya dayalı olarak *ad hoc* temelde izleme çalışmalarının yapılacağını belirtmektedir. İzleme için seçilen temalar "özgöl, açıkça tanımlanmış, Avrupa genelinde güncel konulara değinen ve mükerrerliğe ve yetki aşımına yer vermeyen" (Devel, 1994) konular olmalıdır. Bu temalar, yıl boyunca herhangi bir heyet veya Genel Sekreter tarafından, gerektiğinde Avrupa Konseyi'nin diğer organları ve kurumlarıyla yapılan istişareler sonucunda önerilirken, tematik alanın seçiminde nihai karar Bakanlar Komitesi'nindir.

Parlamenteerler Meclisi:

Üye devletlerin ulusal parlamentoları tarafından seçilen ve Avrupa Konseyi'nde kendi siyasi gruplarını ve parlamentolarını temsil eden Parlamenteerler Meclisi üyeleri, hükümetlerinden bağımsız şekilde ve diğer Parlamento üyeleriyle siyasi ittifaklar (gruplar) kurarak çalışmaktadırlar. Avrupa Konseyi'nin kurucu anlaşmasında Parlamenteerler Meclisi'nin gündeminin Bakanlar Komitesi tarafından onaylanacağı belirtilmekle birlikte, 1950'lerden itibaren Meclis, gündemini Bakanlar Komitesi'ne sunma

yükümlülüğünden ayrılarak, bağımsız hale gelmiştir. (Klebes ve Benoit-Rohmer, 2005)

Parlamenteerler Meclisi, Avrupa Konseyi'ne katılım sürecinde iki önemli görevi yerine getirmektedir. Birincisi, aday ülkelerin değerlendirilme sürecine katılmak ve bu konuda görüş belirtmek; ikincisi ise, üye olduktan sonra bu ülkelerin Konsey'in ilkelerine ve kararlarına uygun hareket edip etmediklerini izlenmektir. Aday ülkelerin değerlendirilmesi sürecinde, Parlamenteerler Meclisi'nin, Siyasal İşler Komisyonu, Hukuk İşleri ve İnsan Hakları Komisyonu ile Avrupa Konseyi Üyesi Olmayan Ülkelerle İlişkiler Komisyonu, izleme ve denetim sürecinde yer almaktadır. Bu üç Komisyon, aday ülkenin genel çerçevede şu kriterleri sağlayıp sağlamadığını değerlendirmektedir; Avrupa ülkesi olma, insan hakları ve temel özgürlüklerin garanti altına alınması, hukukun üstünlüğüne saygı gösterilmesi, AİHS ve ek protokollerine taraf olmaya istekli olup olmaması ve gerçek anlamda bir demokrasinin (parlamenteer ve çoğulcu demokrasi) benimsenmesidir (Drzemczewski, 1993).

Parlamenteerler Meclisi ayrıca, 29 Haziran 1993'te, "Yeni Üye Devletler Tarafından Alınan Taahhütlerin Yerine Getirilmesine İlişkin" 488 No'lu Direktif'i (diğer adıyla *Halonen* Direktifini) kabul etmiştir. Buna göre, Meclis, Siyasal İşler Komisyonu ile Hukuk ve İnsan Hakları Komisyonu aracılığıyla Konsey'e yeni üye olan ülkelerin verdikleri taahhütleri yerine getirip getirmediğini yakından izlemek ve bütün taahhütler yerine getirilene kadar da her altı ayda bir ilgili birimlere rapor sunmakla görevlendirilmiştir. Bu çerçevede, üye devletlerde demokrasinin, hukukun üstünlüğünün ve insan haklarının korunmasının ve bu unsurların yasal ve siyasi zeminde desteklenmesinin ve sürdürülebilir olmasının güvence altına alınması temel olarak amaçlanmıştır. İzleme ve denetim sayesinde, AİHM'ne ilgili konularda hak ihlallerinden kaynaklı başvuru sayısını azaltmak, ayrıca, üyelerin Avrupa Konseyi'ne katılarak vermiş oldukları taahhütlerin yerine getirilmesi hususunda siyasi iradenin oluşmasını desteklemek de hedeflenmiştir (Huber, 1999).

Parlamenteerler Meclisi'nin üye devletler üzerinde denetim yetkisinin kabul edilmesiyle, bir bakıma, Avrupa Konseyi'nin yükümlülüklerine ve değerlerine uyumun sadece üyelik sürecinde değil, aynı zamanda üyelikten sonra da bir gereklilik olduğu görüşü benimsenmiş olmuştur. Ancak, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Konsey'e katılım sürecinde yürürlüğe sokulan bu Direktif ve Parlamenteerler Meclisi'ne tanımlanan izleme-denetim görevleri temel bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu da sadece yeni üye olan ülkelerin *Halonen* Direktifi kapsamında denetime tabii tutulmalarının bir ayrımcılığa yol açtığı yönündedir. Bu tartışma neticesinde, Parlamenteerler Meclisi'nin izleme süreci, 14 Nisan 1994 tarihli 1031 No'lu Karar ile

düzeltilerek, tüm Avrupa Konseyi üye devletlerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Buna göre, Avrupa Konseyi'nin tüm üye devletleri, Kurucu anlaşmalar, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve taraf oldukları diğer tüm sözleşmeler uyarınca üstlendikleri yükümlülüklere uymak zorundadır. Bu düzenleme neticesinde, Parlamenterler Meclisi'nin izleme faaliyeti iki boyutu içermektedir. Birincisi, *monitoring* yani izleme-denetim süreci; ikincisi ise, *post-monitoring* yani "izleme sonrası" sürecidir.

Monitoring süreci, Parlamenterler Meclisi'nin 1997 yılında yürürlüğe giren 115 no'lu Direktifi uyarınca üye devletlerin yükümlülük ve taahhütlerinin uygunluğunu izleme Komitesi'nin oluşturulmasıyla yürütülen yeni bir denetim mekanizmasıdır. Söz konusu Direktif aynı zamanda, bu denetimler neticesinde gerekli görmesi halinde Parlamenterler Meclisi'nin ilgili ülkeye yaptırım uygulayabileceğini ve Meclis'te temsili bulunan ulusal delegasyonların yetkilerini geri alabileceğini belirtmektedir. *Post-monitoring* süreci ise, bir ülke için tamamlanmış bir izleme prosedürünün, gerekmesi halinde yeniden başlatılması anlamına gelmektedir. Ancak bu durumda, izlenemeye tabii hususların spesifik olarak belirlenmesi gerekmektedir. Parlamenterler Meclisi'nin 3 Nisan 2000 tarihli yönergesinde belirtildiği üzere, bu izleme süreci bir ülkenin belirli bir dönem geçmesine rağmen halen açık ve eksik olduğu düşünülen bazı konularının izlenmesinin sürdürülmesi anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, Parlamenterler Meclisi'nin izleme prosedürü, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının korunmasını garanti altına almak için en önemli araçlarından biridir. Meclis'in izleme raporları, üye devletlerdeki insan hakları ve demokrasi durumunun en değerli bilgi kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, Parlamenterler Meclisi'nin izleme faaliyetleri sadece izleme ve denetim ile sınırlı kalmayıp, somut girişimler ve teknik sorunlar üzerine yardımlar da sunmaktadır. Örneğin, devletlerin Konsey'e karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamak amacıyla Parlamenterler Meclisi, insan hakları ve diğer "Avrupa" değerlerinin hukuki korunmasına yönelik uluslararası seminerler düzenlemektedir. Yine, Parlamenterler Meclisi'nin desteği ile, uzmanlar devlet yetkililerine ve sivil toplum kuruluşlarına önemli destekler de sağlayabilmektedir.

4. SONUÇ

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle, eski Sovyet ülkelerinin Avrupa Konseyi'ne katılım süreci, 1950'lerde temelleri atıldığı dönemde Batı Avrupa ülkelerinin ortak değerleri olduğu ön kabulüyle demokrasi, insan hakları ve

hukukun üstünlüğü prensipleri üzerine kurulan Avrupa Konseyi'nin hem yapısının hem üyelik kriterlerinin hem de "Avrupa Devleti" olmak ve "demokrasi" gibi kavramlarının yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı olduğu bir süreçtir. Avrupa Konseyi, Doğu Avrupa ülkelerine açılım sürecinde, ilk olarak "Avrupa" tanımının, o güne kadar çok da tartışılma gereği duyulmayan coğrafi bağlamını yeniden gözden geçirmiş ve Doğu sınırını olabildiğince esnetmiştir. Ayrıca, "Avrupa Devleti" olmanın sadece coğrafi değil, Avrupa değerlerine kültürel yakınlık ve bağlılık olduğu yorumunu üyelik kriterlerine ekleyerek, Konsey üyesi olmanın subjektif bir değerlendirmesini de hayata geçirmiştir. Bu adımlarla Avrupa Konseyi, 1990'lara kadar bir "demokrasi kulübü" iken, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliğiyle birlikte, temel Avrupa değerlerinden yoksun olan bu eski Sovyet ülkelerine demokrasiyi, insan haklarını benimsemelerini sağlamak üzere bir "demokrasi okulu" misyonunu yüklenmiştir. Avrupa Konseyi ayrıca, 1990 sonrası dönemde, üye olan ülkelerin Konsey değerlerine uygunluğunu izlemek üzere, Bakanlar Komitesi ve Parlamenterler Meclisi bünyesinde *monitoring* mekanizmasını da hayata geçirmiştir. Diğer taraftan, AİHM'nin, üye sayısının ve buna bağlı olarak da bireysel başvuru sayısının artmasının sonucu olarak, verimliliğinin ve etkisinin artırılması için, "tek mahkeme" uygulamasının hayata geçirildiği, mahkeme işleyişinin bazı aşamalarda sadeleştirildiği Ek Protokoller de yürürlüğe sokulmuştur. Özellikle 1990 sonrası üye olacak ülkeler için AİHS'nin Konsey'e üyelik aşamasında eş zamanlı olarak imzalanması şartı da Doğu Avrupa'ya genişleme sürecindeki en önemli farklılıklardan birisi olmuştur. Benzer şekilde, ölüm cezasının yasaklanması konusunda, 1990'a kadar olan süreçte, AİHS'nin yaşam hakkı maddesi bağlamında bazı istisnai hallerin ölüm cezası yasağında saklı tutulacağı belirtilirken, Doğu Avrupa ülkelerinin üyelik sürecinde düzenlenen Ek Protokollerle ölüm cezası her koşulda – istisnasız olarak – yasaklanmış ve üyelik koşulu haline getirilmiştir.

Avrupa Konseyi'nin bütün bu yeni düzenlemelerde iki temel amacı olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, iki dünya savaşı ardından bölgede tesis etmeye çalıştığı barışı ve ortak değerleri, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası ortaya çıkan yeni devletler ve bölgedeki kaosu olası olumsuz etkilerinden korumak; ikinci olarak ise, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Konsey'e üye olmasını destekleyerek, Avrupa değerlerini, bölgede kurulan barış ve istikrarı daha geniş bir Avrupa coğrafyasına yayarak güçlendirmek ve daha uzun soluklu güvence altına almaktır. Avrupa Konseyi bunu yaparken de hem ortak değerlerinin savunuculuğunu ve eğitimciliğini yapan bir misyonu hem de bu değerlerin muhafaza edilebilmesi için denetim misyonunun beraber taşıyan bir yapıya dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1994), Rapport explicatif du Protocole n° 11 à la Convention de sauvegarde des Droits de l'Homme et des Libertés fondamentales, portant restructuration du mécanisme de contrôle établi par la Convention, <https://rm.coe.int/16800cb623>
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (1990) Opinion 154: Application by Poland for membership of the Council of Europe (1990), <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13893&lang=en>
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (1991), Doc.6543, Rapport d'information sur les élections en Bulgarie, <https://pace.coe.int/fr/files/6718>
- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (1992) Doc.6629, Rapport d'Information sur l'Elargissement du Conseil de L'Europe, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6960&lang=fr>
- Badinter, R. (2006). Contre la Peine de Mort, Fayard
- Bitsch, M.T (2004). Histoire de la Construction Européenne, 4.baskı, Editions Complexe
- Churchill, W. (1949) Zürih Üniversitesi Konuşması, <https://www.coe.int/en/web/documents-records-archives-information/winston-churchill-and-the-ce>
- Decaux, E. (2005). Conseil de L'Europe, Jurisclasseur Europe, Fasc.6100, n.77
- Devel, G. (1994). Le Comité des Ministres du Conseil de l'Europe, Conseil de L'Europe
- Drzemczewski, A. (1993). Programmes de coopération et d'assistance du COE aux pays d'Europe centrale et orientale dans le domaine des droits de l'homme, Revue Universelle de Droits de l'Homme (RUDH)
- Flauss, J.F. (1994). Les conditions d'admission des pays d'Europe centrale et orientale au sein du COE, European Journal of International Law, vol.5 (1)
- Gelin, E. (1995). COE : Quels Critères d'Admission pour les Nouveaux Etats Indépendant ?, Revue Politique et Parlementaire, n°978 juillet-aout.
- Huber, D. (1999). Une décennie pour l'Histoire du COE 1989-1999, Conseil de l'Europe.
- l'Institut International de la Démocratie (1991), Bulletin de la Conférence de Strasbourg sur la démocratie parlementaire, <https://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/1992/EDOC6625.pdf>
- Klebes, H. & Benoit-Rohmer, F. (2005). Le Droit du Conseil de l'Europe; Vers un Espace Juridique Paneuropéen, Strasbourg, Conseil de l'Europe
- Pinto, D. (1996). Accompagner les mutations de l'Europe centrale et orientale, Les Enjeux de la Grande Europe : Le COE et la Sécurité Démocratique, Conseil de l'Europe.
- Viyana Beyannamesi (1993), <https://www.ohchr.org/fr/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action>

© 2019 & 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

EXTENDED ABSTRACT

The 1940s, when the foundations of the Council of Europe were laid, corresponded to a period in which the European countries emerging from two world wars suffered great destruction, significant loss of life and property, and the wars also destroyed the economies of the countries. In such a process, bringing the peoples of Europe together on the axis of peace, building common values and acting together for common goals was seen as the only way to prevent the recurrence of wars in the conditions of that day, and it was thought that this could only be achieved by establishing common institutions, norms and conventions among European countries. In this sense, the speech delivered by the then British Prime Minister Winston Churchill at the University of Zurich in 1949 was an important starting point in terms of expressing for the first time the necessity of reconstructing a regional organisation under the name of 'United States of Europe' and the idea of establishing the Council of Europe as the first step towards this end. In the light of these developments, the Treaty of London signed on 5 May 1949 established the Council of Europe, and the concepts of democracy, freedoms and the rule of law were included in the treaty as the fundamental values of the Council. The founding treaty also sets out two main objectives of the CoE. The first one is to create a closer union/structure in order to preserve the common heritage and values of the European countries and the second one is to promote the social and economic development of the member states. How these two main objectives have been modified in the process of enlargement of the Council of Europe to Central and Eastern European countries, especially after the dissolution of the USSR, will be further elaborated in the relevant sections of the study. On the other hand, the European integration process that started with the establishment of the Council of Europe, the signing of the European Convention on Human Rights (ECHR) in 1959 and the establishment of the European Court of Human Rights (ECtHR) in 1960, as well as the entry into force of the European Social Charter in 1961 were important developments that brought Western European countries together on the basis of common European values.

An important turning point for the Council of Europe was the accession of Central and Eastern European countries to the Council following the dissolution of the USSR. At that time, it was clear that there were differences between Eastern European countries and Western European countries in terms of 'European values'. While elements such as democracy and human rights, which formed the basis of 'European values' at that time and still today, were known to have an equivalent in Western European countries, which were members of the Council of Europe until 1990, it is a fact that these concepts and values were quite new or even unknown for the Eastern Bloc countries, which were under the communist regime during the Cold War. This situation led to the formation of two new policy components in the post-1990 enlargement period of the CoE. These are co-operation to strengthen 'young' democracies and the completion of the process that will enable these countries to join the Council of Europe. These developments have, in a way, pushed the Council of Europe towards the position of 'democracy shaper' for the post-Cold War Eastern Bloc countries.

In order to facilitate the accession process of Central and Eastern European countries, in particular the transition to democracy, the Council of Europe first developed a special programme in 1990, which consists of three different but complementary programmes, namely *Demosthenes*, *Themis* and *Lode*. This programme prioritised the integration of new members into the Council's institutional and administrative structures (*Demosthenes*), the promotion of a legal system in the member state that meets the human rights standards developed by the ECHR and assists in the training of judges, prosecutors and lawyers (*Themis*), and the strengthening of local democracy through cooperation with the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe.

Another development that can be considered as the beginning of the Council of Europe's policy of enlargement to the former Eastern Bloc countries is the 'Report on the Enlargement of the Council of Europe' of June 1992. In this report, as a result of the developments in Eastern and Central Europe, the Council set itself the task of redefining European borders, reviewing the conditions for membership of the Council, evaluating ways of co-operation with non-member countries and thus adapting itself to the new world order.

One of the most important milestones of the post-Cold War enlargement process of the Council of Europe was the Vienna Summit held on 9 October 1993, where the Heads of State and Government of the members came together for the first time in the history of the Council. Three important declarations made there clearly and unequivocally confirmed the Council's enlargement policy. The first is the hope that Europe can become a 'vast security area'. This statement indicates that the idea of European integration in the narrow sense enshrined in the London Treaty has been moved away from and that a more 'broad' interpretation of 'Europe' will be adopted in line with the new conjuncture. The emphasis on the 'security area' can also be considered as a reminder of the Western European countries' concern about the weakening of

basic values such as democracy, freedoms, etc. in the process of opening up to Eastern Europe and the weakening of the security and stability of the region. In other words, with this Summit, the Council of Europe demonstrates a change in mentality. Secondly, when referring to Eastern European countries, the phrase 'European democracies freed from communist oppression...' once again underlines that Soviet-era principles and communist ideology are contrary to the Council's understanding and values of democracy. The third is the statement that the Council of Europe has changed its mission. Accordingly, the Council reaffirms its policy of cooperation with all Central and Eastern European countries that have chosen democracy and states that it will assist them in their transition to democracy through programmes and policies. In this sense, the Vienna Summit has also led to the interpretation that the Council of Europe, which was a 'democracy club' until the 1990s, has become a 'school of democracy' during the enlargement process.

In the light of all these developments, during the enlargement process, the Council of Europe has, on the one hand, amended the existing membership criteria for Central and Eastern European countries to become members of the Council and, on the other hand, established a monitoring system that monitors and controls whether the candidate countries meet the Council's standards. The first part of this article analyses how the membership criteria of the Council of Europe have been handled after 1990, in particular how the definition of being a 'European country' has been expanded and how the democracy criterion has been redrawn; the second part deals with the scope and methodology of the monitoring and control mechanisms established by the Committee of Ministers and the Parliamentary Assembly.

Uluslararası Hukuk, Sömürgecilik ve İlkel Birikim*

International Law, Colonialism and Primitive Accumulation

Burak GÜNEŞ¹

Öz

Bu çalışmada, Karl Marx'ın Kapital'de öne sürdüğü "ilkel birikim" süreci ile uluslararası hukuku, eleştirel bir potada bir araya getirmek amaçlanmıştır. Bunun için çalışmada ilk önce, kapitalizmin ortaya çıkışı ve tarihsel süreç içerisinde "aşırı birikim krizlerinin" aşılmasında başvurulan yollar masaya yatırılmıştır. Bu yapılırken, esas itibarıyla, Karl Marx'ın "ilkel birikim" sürecini ele alışı ile David Harvey'in "el koyarak birikim" kavramsallaştırmaları çerçevesinde, uluslararası hukukun sömürgecilikle ilişkisinin benzeştiği ortaya konulacaktır. Bundaki amaç ise "ilkel birikim" deki giz, uluslararası hukukun sömürgeci geçmişindeki "giz" ile benzer olduğu gerçeğinin dışı vurulmasıdır. Bu çalışmada, "Uluslararası hukukun ortaya çıkmasını sağlayan bir ilkel birikim süreci var mıdır? Var ise, bu süreç tek bir tarihsel 'an'a mı indirgenmelidir? Yoksa var olduğu düşünülen bu ilkel birikim süreci, kendisini tekrar eden bir süreç midir?" gibi sorulara cevap aranmaktadır. Bu yapılırken "ilkel birikim", "uluslararası hukuk", "sömürgecilik" ve "el koyarak birikim" gibi kavram setleri önce tanımlanacak ve akabinde bu kavram setleri masaya yatırılacaktır. Nihayetinde varılmak istenen sonuç; sömürgeciliğin, uluslararası hukukun -kapitalizmin ortaya çıkması sürecindeki gibi- meydana gelmesini sağlayan "ilkel birikim" süreci olarak kodlanabileceği ve bu sürecin tarihin tek bir anında olup bitmeyen, aksine yeniden kendisini üreten bir süreç olduğudur.

Anahtar Kelimeler: İlkel birikim, sömürgecilik, uluslararası hukuk, el koyarak birikim, kapitalizm

Abstract

This study aims to bring together the process of 'primitive accumulation' proposed by Karl Marx in Capital and international law in a critical crucible. For this purpose, the study first analyses the emergence of capitalism and the ways of overcoming 'crises of overaccumulation' in the historical process. In doing so, the similarities between Karl Marx's conceptualisation of the process of 'primitive accumulation' and David Harvey's conceptualisation of 'accumulation by dispossession' and the relationship between international law and colonialism will be revealed. The aim here is to reveal the fact that the 'secret' in 'primitive accumulation' is similar to the 'secret' in the colonial past of international law. This study seeks to determine whether there is a process of primitive accumulation that leads to the emergence of international law. If such a process exists, should it be reduced to a single historical moment? Alternatively, is this process of primitive accumulation, which is believed to exist, a process that is repeated? In order to achieve this, the following concepts will first be defined: 'primitive accumulation', 'international law', 'colonialism' and 'accumulation by dispossession'. These will then be applied in order to reach a conclusion regarding the relationship between colonialism and the emergence of international law. It will be argued that colonialism can be considered a process of 'primitive accumulation' which enables the emergence of international law. This process is not a single moment in history, but rather a process which reproduces itself.

Keywords: Primitive accumulation, colonialism, international law, accumulation by dispossession, capitalism

1. GİRİŞ

Uluslararası hukukun ortaya çıkışında sömürgeciliğin yadsınamaz bir yeri vardır. 15'inci yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen kimi okyanus aşan girişimler, modern anlamda uluslararası hukukun doğuşunu da mümkün

kılmıştır. Aynı okyanus aşan girişimler, yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan kapitalizme de gerekli sermaye birikimi için elverişli maddi ortamı sağlamıştır. Bu çalışmada esas itibarıyla, uluslararası hukuk ile kapitalizmin ortaya çıkışındaki sömürgeci miras üzerinde durulacak ve bu iki olgunun kesişmesinin rastlantı olamayacağı vurgulanacaktır.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed. / Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. Bu çalışmada ele alınan hususlar, 2017 senesinde "Mediterranean International Conference on Social Sciences" ta (Karadağ-Podgoritsa) yapmış olduğum "Uluslararası Hukuk ve İlkel Sermaye Birikimi: Meta-Teorik Bir Yaklaşım" başlıklı sözlü sunumdan esinlenilerek ele alınmıştır. Eldeki makale, söz konusu konferansta yapmış olduğum sunumun genişletilip, detaylandırılıp makale haline getirilmiş şeklidir.

¹ Burak Güneş

ORCID ID: 0000-0002-7652-6733

Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kırşehir, Türkiye. burak.gunes@ahievran.edu.tr

Assoc. Prof., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Kırşehir, Türkiye. burak.gunes@ahievran.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 25.10.2024

Kabul Tarihi/Accepted : 23.12.2024

Çevrimiçi Yayın/Published : 24.12.2024

Makale Atf Önerisi /Citation (APA) :

Güneş, B. (2024). Uluslararası Hukuk, Sömürgecilik ve İlkel Birikim. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 126-139. DOI :10.47899/ijss.1573464

Bu vurgunun yapılabilmesi için ise uluslararası hukuka eleştirel yaklaşımların merceğinden bakılacaktır.

Uluslararası Hukukta Üçüncü Dünya Yaklaşımları (TWAIL) olarak adlandırılan okula göre uluslararası hukuk, mevcut eşitsiz ve sömürgeci düzenin yeniden üretilmesinde bir üst yapı kurumu olarak görev yapmaktadır; dahası uluslararası hukuk, köken itibariyle şiddet ve sömürgecilik üzerine kurulmuştur. Sömürgeciliğin üzerini örten bir örtü görevi gören uluslararası hukuk, her tarihsel anda, sömürgeciliğin meşru ve yasal dayanakları üzerine yükselmesinin de bir aracı olarak faaliyet göstermektedir. Benzer şekilde kapitalist yeniden üretimin mümkün olabilmesi için gerekli olan başlangıç noktası fikri, 15'inci yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'da ortaya çıkarken; başka bir deyişle mülk sahibi kesimlerin mülklerinden kopararak özgür işçi haline getirilmesi gerçekleşirken, bu sürecin bir diğer itici gücü okyanusların ötesinde gerçekleşmekteydi. İşte bu tarihsel kesişme noktası, uluslararası hukuk ile kapitalizmi bir noktada buluşturuyor; kapitalizm için geçerli olan ilksel birikim sürecinin bir benzerinin uluslararası hukuk için de geçerli olduğunu gösteriyordu.

Bu çalışmada, "uluslararası hukukun ortaya çıkmasını sağlayan bir ilksel birikim süreci var mıdır?", "Var ise, bu süreç tek bir tarihsel 'an'a mı indirgenmelidir?", "Yoksa var olduğu düşünülen bu ilksel birikim süreci, kendisini tekrar eden bir süreç midir?" gibi sorulara cevap aranmaktadır. Bu yapılırken "ilksel birikim", "uluslararası hukuk", "sömürgecilik" ve "el koyarak birikim" gibi kavram setleri önce tanımlanacak ve akabinde bu kavram setlerine tekrardan başvurulacaktır. Nihayetinde varılmak istenen sonuç; sömürgeciliğin, uluslararası hukukun -kapitalizmin ortaya çıkması sürecindeki gibi- meydana gelmesini sağlayan "ilksel birikim" süreci olarak kodlanabileceği ve bu sürecin tarihin tek bir anında olup bitmeyen, aksine yeniden kendisini üreten bir süreç olduğudur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Uluslararası hukuk konusunda çalışma yapan yazarlar ya da bu alanda faaliyet gösteren uygulayıcılar, uluslararası hukukun beklendiği üzere adaleti, hakkaniyeti ya da eşitliği sağlayamadığını gördüklerinde, içlerinde oluşan burukluk duygusunun da etkisiyle, uluslararası hukuka dair umutlarını yitirmek eğilimindedirler. Böylelikle, uluslararası hukukun gücünün hukuku olduğu ve bu yüzden de sistem içerisinde başarı kazanma şansının olmasının mümkün olmadığı fikrinin yeşermesi sonucuna ulaşılır. Bir yanı ile bu düşünce doğrudur. Doğrudur; çünkü, uluslararası hukuk sömürgeci yayılmanın üst-yapı kuruluşu – adeta bir aparatı- olarak görev almıştır. Başka

bir deyişle, uluslararası hukukun ortaya çıktığı dönem ile sömürgeci yayılmanın başladığı dönemin kesişmesi, rastlantı olmasa gerekir.

Uluslararası hukukun sömürgeci geçmişine yapılan atıf, eşitsiz gelişimin uluslararası hukuka içkin olduğu fikri, Batı dışı toplumların egemenlik hakkının yok sayılması savı ve günümüzde dahi uluslararası hukukun, bizatihi, mevcut eşitsizliğin yeniden üretilmesinde bir aparat olarak görülmesi anlayışı, belki de en berrak halini Uluslararası Hukukta Üçüncü Dünya Yaklaşımları'nda (TWAIL- Third World Approaches to International Law) bulmaktadır. Genel olarak üçüncü dünya tabiri, soğuk savaş sürecinde, kapitalist birinci dünya ile sosyalist ikinci dünyanın dışında kalan ve genel manada bağlantısızlık politikasını benimseyen devletleri nitelemek için kullanılmıştır. Bu devletlerin ortak özelliği ise daha önceden sömürge altında bulunan toplumlar olmaları ve yirminci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle bağımsızlıklarını kazanmalarındadır (Grant ve Barker, 2009). Bugün ise durum bundan biraz farklıdır; zira üçüncü dünya tabiri, bir nevi "öteki"ni simgelemektedir. Zihinlerde yer ettiği şekliyle üçüncü dünya, ideal olanın zıttı, sistemin ötekisi ya da diğeridir; sırf bu yüzden bile pejoratif bir anlama sahiptir. Söz konusu pejoratif anlam, üçüncü dünya ile birinci dünya arasında bir astlık-üstlük ilişkisinin kurulmasını nitelemekte ve bu ilişki uyarınca da hiyerarşik bir anlam ihtiva etmektedir.²

Söz konusu hiyerarşik dünya tasavvuru, başka bir deyişle özne ve nesne arasındaki üstünlük kurgusu, coğrafi olmak zorunda da değildir. Avrupa dışı toplumlar olarak nitelenen toplumlara has, sadece onları tanımlayan bir anlamın dışında, tamamen ekonomik bakış açısıyla da üçüncü dünya tabiri inşa edilebilmektedir. Örneğin Aldcroft'a göre Avrupa'nın çevre ülkeleri, on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen endüstri devrimini gerçekleştirmekte geç kalmış ya da gerçekleştirememiş devletlerdir ve bu manada Avrupa medeniyetinin üçüncü dünyasını oluşturmaktadır (Aldcroft, 2006).

Bu açıdan değerlendirildiğinde üçüncü dünya tabiri; az gelişmiş, gelişmemiş ve gelişmekte olan devletleri kapsayan şemsiye bir kavram olarak nitelenebilir. Dünya coğrafyasında bu özelliklere sahip ülkeler, ortak sömürge geçmişine sahiptirler ve genel itibariyle bu devletlere *küresel güney* denilmektedir (Mickelson, 1998). Elbette üçüncü dünya olarak tabir edilen ülkeler de kendi içerisinde bir üçüncü dünya yaratma potansiyelini daima taşımaktadırlar. Bu sebepten de üçüncü dünyaya dair açıklamalar, her zaman eleştiriye de açıktır (Mickelson, 1998). Ancak belirtmek gerekir ki, üçüncü dünya tabirinin

² Bu tarz bir ilişki türü, post-yapısalcı yazarlar tarafından bilgi-iktidar ilişkisi olarak da tanımlanmaktadır. Uluslararası ilişkilerde

bilgi-iktidar ilişkisi için bkz. (Campbell, 2013).

sömürgecilik ve az gelişmişlikle doğrudan bir bağı olduğu da unutulmamalıdır. Bu gerçeğe dikkat çeken Chimni, mevcut uluslararası hukukun, gerçek hayattaki farklılıkları ve eşitsiz gelişimi görmezden gelme eğiliminde olduğunu açıklıkla ortaya koymaktadır (Aldcroft, 2006). Bu standartlaştırma çabaları, belki de, gerçek eşitsizliğin üzerini örten sahte bir eşitlik fikrinden başka bir şey değildir. Söz konusu iddiayı, farklı bir veçhede Anthony Anghie de dile getirmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylıca değinileceği gibi uluslararası hukuk, sömürgecilik üzerine bina edilmiştir. Başka bir deyişle uluslararası hukukun kökeninde “zor” kurucu rol oynamaktadır. Francisco de Vitoria’ya yaptığı atıfla Anghie, uluslararası hukukun Kilise’nin hakimiyetine son verirken, yeni sosyo-ekonomiye uygun yeni sömürü ilişkilerinin üst yapısını kurduğunu ve bunu da sekülerleşmiş bir doğal hukuk anlayışı ile kotarmaya çalıştığını belirtmektedir. Bunun açık anlamı ; eşitsizlik, uluslararası hukukun kurucu felsefesine için bir gerçekliktir ve bu gerçeklik çoğu zaman reddedilerek yeniden üretilmektedir (Anghie, 2004).

Uluslararası hukukun eşitsizlikçi yapısına atıf yapan Demirkol ve Kırdım, uluslararası hukukun evrenselci iddialarının gerçeği yansıtmadığını, bunun yanı sıra uluslararası hukukun daima bir ötekine ve bu ötekiyi de dışlamaya ihtiyaç duyduğunu belirtmektedirler³. Söz konusu ayrımı pekiştiren ve Avrupalı devletlerin ayrıcalıklı yerini keskinleştiren tarihsel dönemeçlerin başında, Demirkol ve Kırdım’a göre (2021), pozitivistimin zaferi gelmektedir. Bu sayede uluslararası hukuk, belli bir devletler grubunun iradesinin dışı vurumu olmuş ve bu oranda da aradaki uçurumu derinleştirmiştir. Yazarlara göre bir diğer önemli kırılma anı ise Vestfalya’dan Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen süreçte, pozitif hukukun Avrupalı devletlere bahsettiği « sömürgecilik hakkı » kavramında aranmalıdır. Bu süreç, egemen olan ile egemen olmayan arasındaki ayırmda, Avrupalı devletler lehinde meşrulaştırıcı zeminler sunmuştur. Zira hangi halkların egemen olduklarının tespiti, Avrupalı devletlerin tekelinde olan bir ayrıcalıktır. Son olarak yazarlar, medeni olan ile medeni olmayan arasındaki ayırma atıf yaparak, uluslararası hukukun evrenselci olmayan, aksine her zaman karşıtlar yaratmak isteyen doğasına atıf yapmaktadırlar (Demirkol ve Kırdım, 2021). Halbuki yazarların iddiasının aksine, uluslararası hukuk karşıtlıkları

³ Demirkol ve Kırdım’dan alıntıyla (2021): “Uluslararası hukuk, Avrupa geleneğinin ayrılmaz bir parçası ve bu geleneğin bir ürünüdür. Avrupa uluslararası hukuku düşüncesi, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve kapalı bir topluluk içinde geçerli olan hukuki kurallar ve ilkeler ile bunların söz konusu topluluk üyelerine sağladığı belirli bir ayrıcalık anlamına gelmektedir. Bu ayrıcalık nihayetinde, bu topluluk içindeki devletlerin birbirleriyle olan

yaratmak konusunda ne kadar mahirse evrenselci söylemi inşa etmekte de bir okadar mahirdir. Zira evrenselci bir söylem inşa edilemezse ideal olana ulaşmak isteyen Avrupa-dışı toplumlara dair uluslararası hukukun bir sözü olamayacaktır. Egemen olan ile olmayan ve egemen olmak için uğraşması gereken topluluklar, ancak ve ancak Avrupa devletlerinin izlediği gelişim çizgisini izlemeli ve ancak ve ancak Avrupalı vasiler eliyle bunu yapmalıydılar. Söz konusu karşılıklı yeniden üretim süreci, esas itibarıyla, sömürgeciliği de yeniden üretmektedir.

Yukarıda sözü edilen eşitsizlikte ve bu eşitsizliğin (ve doğal olarak sömürü ilişkilerinin) yeniden üretilmesinde, ilksel birikim adı verilen ve David Harvey tarafından literatürde yeniden tartışma konusu yapılan bir sürecin yattığı, eldeki çalışmanın temel savlarından birisini oluşturmaktadır. İlksel birikimin ise uluslararası hukukla başat bir yol izlediği, uluslararası hukukun söz konusu eşitsizlik ilişkilerini yeniden üretmede -her zaman olmasa da- bazı roller oynadığı ileri sürülmektedir. Bu rollere, uluslararası hukukun sömürgecilik tarihi ile eş zamanlı ortaya çıkması, manda ve vesayet rejimlerinin kurumsallaştırılması, BM sistemi ile ekonomi alanının (IMF, Dünya Bankası vb. kuruluşlar eliyle) standartlaştırılması gibi örnekler verilebilir. Bunun için ilk elde, iktisat alanının bir kavramsallaştırması olan “ilksel birikim” süreci ele alınacaktır.

2.1. İlk(s)el (Orijinal Birikim)

Maddi servetlerin yaratılması süreci doğrudan doğruya birikimin meydana gelmesini koşturamaz. Bunun açık anlamı, Nikitin’in de dediği gibi, “kapitalist rejimde işveren pazarda üretim araçlarıyla işgücünü satın alır ve insanların üretici faaliyeti sonunda maddi servetler yaratılır” (1973:115). Söz konusu maddi servetin yaratılmasıyla üretim süreci sona ermez; aksine toplumsal gereksinimlerin karşılanması için üretim faaliyeti devam eder. Söz konusu üretimden elde edilen kârın yeniden üretime aktarılması “basit tekrar üretim” i oluşturur. Ancak böyle bir durumda esas itibarıyla “Sermaye Birikimi” elde edilemez. Artı-değerin, başka bir ifadeyle kârın bir kısmının üretimin genişletilmesi için yatırıma dönüştürülmesiyle *sermaye birikimi* sağlanmaktadır. Bu durum “Genişletilmiş Tekrar Üretim” olarak adlandırılmaktadır (Nikitin, 1973: 118). Sermaye Birikim sürecinin bir başlangıcı var mıdır?

Marx’ın “ilksel birikim” olarak adlandırdığı süreç esas

ilişkilerinde söz konusu kural ve ilkelerin geçerli olduğu, ancak diğer devletlerle ilişkilerinde bu kuralları izlemenin gerekmediği eşitsiz bir hukuki durum ortaya çıkarmıştır. Bu yapısal eşitsizlik ise Avrupa devletlerinin hareket özgürlüğünü neredeyse sınırsız bir kapsama genişletmiş; mutlaka bir sınırdan bahsedilecekse de bu sınır söz konusu devletlerin birbirlerinin ulusal çıkarlarının keşiştiği noktada ortaya çıkmıştır.”

itibariyle kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsallaşması için gerekli koşulların bütünüdür. Bu koşullar Marx'a göre "farklı iki meta sahibinin karşı karşıya" gelmesiyle oluşur (Marx, 2010: 687). Bir yanda "para, üretim ve geçim aracı sahipleri" diğer yanda ise özgür işçiler (Marx, 2010). Söz konusu meta sahiplerinin kuracakları ilişki neticesinde kapitalist üretimin temelleri atılmış olur. Devamla, bahsi geçen ilişkinin kurulması ve üretim faaliyetinin ortaya çıkması yukarıda da belirtildiği üzere artarak devam edecek yeni bir süreci müjdelere. Marx'a (2010) göre;

"Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan, toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Demek oluyor ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir."

Özgür işçinin yaratılması süreci klasik iktisatçıların üzerinde durmaktan imtina ettikleri ziyadesiyle zora dayalı bir tarihsel dönemci nitelemektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken iki ana unsur bulunmaktadır. İlkin, Rosa Luxemburg'un esas itibariyle Emperyalizm olgusunu açıklamak için kullandığı "Eksik Tüketim" sorunsalının eksikliğin vurgulanması gerekir. Çünkü Harvey'in de dediği gibi girdi fiyatlarının azaltılması, birikimin artırılmasını sağlayabilecek bir unsurdur (Harvey, 2008). Marx'ın da belirttiği üzere kapitalist üretim bir kez yukarıda belirtilen ilişkiyi kurduktan sonra, bunu artırarak devam ettireceği ve rezerv işçi ordusunun yaratılması artı değer artmasını sağlayacağı için birikimi mümkün kılacaktır. İkinci husus ise, Marx'ta da köklerini bulduğumuz üzere, "Genişletilmiş Yeniden Üretim" artarak devam etmesi sorunsalının, bizatihi, "İlksel Birikimin" devam ettiği anlamına gelmesidir.

Genişletilmiş Yeniden Üretim ile İlksel Birikim süreci arasındaki ilişki bir çocuğun dünyaya gelmesi ile doğduktan sonra yaşamını sürdürmesine olanak sağlayacak koşulları yaratması arasındaki gibidir. Bunun açık anlamı, "sermayenin varoluşuyla ilgili stratejiler ilkel birikimle, varlık koşullarının idamesi ise sermayenin sürekli genişleyen döngüsel mekanizmalarıyla ilgilidir" (Özüğurlu, 2003). Özüğurlu'nun söz konusu ilişkinin boyutunu açıklamak için başvurduğu sınıflandırma önemlidir. Buna göre; "İlksel Birikim Süreci" üreticilerin üretim araçlarından koparılması ve özgür işçiler haline getirilmesi olarak kodlandığında, kapitalizm bir kez ortaya çıktıktan sonra aynı sürecin kapitalist olmayan toplumsal yapılara da uygulanacağı fikri hayat bulmaktadır. Devamla, insanların geçimlik araçlarından koparılmalarda aslında "insanların ücret sistemi dışındaki alternatif geçim

stratejilerinden uzak tutulmalarını" da içermektedir. Böylelikle gündelik yaşamın devam ettirilebilmesi nakit para gelirine bağımlı kılınmaktadır. Bir "dönemden" ziyade bir "eylem" bütünü olarak kodlanan İlksel Birikim Süreci, neo-liberalizm ile birlikte yeni şeklini alarak varlığını devam ettirmektedir (Özüğurlu, 2003). İşte tam bu yüzdendir ki Samir Amin "İlksel Birikimi" kapitalizmin tarih öncesi dönemine hapsedmemekte, aksine kapitalizmin daimi bir yönü olarak kodlamaktadır. Bu tespitin ardından emperyalizmin kapitalizmin belli bir aşamasını oluşturmadığını, aksine emperyalizmin kapitalizmin sürekli aşaması olduğunu ileri sürmektedir (Amin, 2000).

Gerçekten de kapitalizm her kriz dönemi söz konusu "İlksel Birikim" yöntemlerinin değişen uygulamalarını yürürlüğe koymaktadır. Örneğin 19'uncu yüzyılda ciddi kazanımlar elde eden işçi sınıfı, kapitalist çevreleri sosyal haklar konusunda taviz vermeye zorlamıştır. Tüm bu kazanımlara 1873 tarihli ekonomik kriz de eklenince, kâr haddelerindeki düşüş ciddi boyutlara ulaşmış ve klasik emperyalizm dönemi olarak nitelenen dönem ortaya çıkmıştır (Beaud, 2003). Bu dönemi Lenin, *kapitalizmin özel aşaması* olarak kodluyor ve üretimin ve sermayenin yoğunlaştığı ve böylelikle tekellerin oluştuğu, dahası banka sermayesiyle sanayi sermayesinin birleşmesiyle finansal oligarşinin sahip olduğu finans-kapitalin meydana geldiği ve daha da önemlisi sermaye ihracının önemli bir özellik olarak ortaya çıktığı bir dönemi belirtiyordu. Bu dönemin bir diğer özelliği ise uluslararası tekeller tarafından uluslararası pazarın hem toprak olarak hem de kapitalist bölüşüm açısından kendi aralarında pay ettikleri bir zamansallığa atıf yapmasıydı (Brewer, 2001).

Lenin'in bahsettiği uluslararası pazarların birkaç tekel arasında bölünmesi hususu kâr hadlerini artırmanın birer yolu olarak nitelenebilir. Sömürgeciliğin hız kazanması ve akabindeki kâr haddelerinin artışındaki düşüş, Birinci Dünya Savaşına giden yolu açmıştır. Tüm bu söylenenler aslında İlksel Birikimin 19'uncu yüzyıl özelinde büründüğü şekilden başkası değildir. Örneğin, işçi haklarındaki kazanımlara ve krizin sermaye çevrelerini uğrattığı zarara binaen, sosyal hakların kısılması isteklerinin yüksek sesle dile getirilmesi, grevlere en sert müdahalelerin yapılmasının salık verilmesi, ücret politikalarında değişiklik hamleleri gibi birçok yöntem ile azalan kâr hadlerinin artırılmasına yönelik yollar arandığı da görülmektedir (Beaud, 2003).

20'nci yüzyılın ikinci yarısında da İlksel Birikimin en acımasız yöntemler ile yeniden ortaya çıkışına tanık oluyoruz. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni ekonomik düzen, söz konusu ortamı müjdelemiştir. Dobb'ın isabetle belirttiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni dünya düzeninin iki ana özelliği bulunuyordu. Özellikle Amerika ve Batı Avrupa gibi merkez kapitalist devletlerin bulunduğu coğrafyalarda devletin ekonomideki rolünün arttığı

gözlemlenmiştir. İkinci olarak ise 19'uncu yüzyılda tanık olduğumuz sömürge bağlarında politik ve ekonomik açıdan bir dönüşüm meydana gelmiştir (Dobb, 2007). Soğuk Savaş olarak adlandırılan ve iki ideolojik kampa bölünmüş politik ve ekonomik düzlemde, bağımsızlıklarını yeni kazanan ve görece bir serbesti içinde bulunan Üçüncü Dünya ülkeleri ile Sosyalist Bloğun kuvvetli varlığı, merkez kapitalist ülkelerdeki ekonomik işleyişte etkiler yaratıyordu (Dobb, 2007). Söz konusu olumsuz havaya rağmen merkez kapitalist ülkeler arasında kurumsallaştırılan ekonomik yeni düzen, kendisini, IMF (International Monetary Fund) ve Dünya Bankası gibi kuruluşlarda gösteriyordu. 1944 yılında, savaş sonrası uluslararası ekonomik düzenin tartışıldığı Bretton Woods'ta toplanan konferans ile 1970lere kadar uzanacak bir dönemin kapıları açılıyordu (Best, 2012).

İlkel Birikim sürecinin 20'nci yüzyılın son çeyreğindeki şekli 16'nci yüzyılda ortaya çıktığı şekilden ilkel olarak daha az acımasız değildir. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar eliyle gerçekleştirilen yapısal uyum programları bu sürecin bir başka şeklini meydana getirmektedir. Örneğin, Dünya Bankasının yoksulluğun önlenmesi için yapmış olduğu girişimler aslında Üçüncü Dünya ülkeleri olarak adlandırılabilir Gelişmekte Olan Ülkelerin kalkınmasına katkı sağlamamakta, aksine söz konusu ülkelerde uzun vadede ekonomik, toplumsal ve politik bağımlılık ve çöküntülere sebebiyet vermektedir. Örneğin, Jamaika'da yapısal uyum uygulanmaya başlandıktan sonra, "1981-85 yılları arasında kişi başına sağlık harcaması yüzde 33 oranında düşmüştür, Vietnam'da, ekonomik reformlar, okul kayıtlarında düşüşe yol açmış ve okuldan ayrılanların oranında hızlı bir yükseliş gözlenmiştir" (Zabcı, 2003). Daha da vahim olanı ise, Şili'deki gibi askeri darbelerle olumlu yaklaşan ve bu darbeler sonucunda ekonomik uyum paketlerini kolaylıkla uygulamaya sokan Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların "ilkel birikimin" kanlı yüzünü Dünya kamuoyunun önüne sunmalarıdır.⁴ 21'inci yüzyılın şafağında da söz konusu Uluslararası Kurumlar – ki IMF ve Dünya Bankası küresel ekonomik düzenin devamlılığı, başka bir ifadeyle eşitsiz gelişimin devamlılığının sağlanması gibi saiklerle oluşturulduğu da iddia edilmektedir- "1980'lerde Güney Amerika'nın borç krizi, 1990'larda Doğu Avrupa ve eski Sovyet topraklarında liberal ekonomiye geçiş gibi" yapısal roller alarak, yeni pazarların kapitalist ekonomiye entegre edilmesine önayak olmuşlardır (Rüma, 2014).

1980ler ile gündeme getirilen neo-liberal devlet, teoride, özel mülkiyet haklarını koruyan, hukukun üstünlüğüne dayanan, serbest pazar ve serbest ticareti benimseyen

devlet olarak nitelenmektedir (Harvey, 2005:64). Gelişmekte olan ülkelerde eksik olan "özel mülkiyet hakları", demokrasi ve refahın artmasının önünde engel olarak kabul edilmektedir. Böylelikle, daha önceleri devlet eliyle işletilen ya da düzenlenen sektörlerin özel mülkiyetin eline geçmesi gerekmektedir. Özel sektör mantığının güçlü olmadığı ya da yeterli etkiyi yapamadığı ülkelerde devlet, öncül rolü oynamalı ve kamunun ortak kullanımında olan varlıkların özelleştirilmesini sağlamalıdır. Bu durum söz konusu devletin uluslararası pazarda rekabet gücünü artıracak, bürokratik engelleri kaldıracak ve serbest girişim ile birlikte hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi üst-yapısal kurumların da kök bulmasını sağlayacaktır (Harvey, 2005). Teoride anlatılan neo-liberal devletin itici gücünün "özelleştirmeler" olduğu aşikârdır. Serbest piyasa ekonomisinin oluşturulması için biricik olan, özel mülkiyetin hâkim kılınmasıdır.

Luxemburg'a göre, kapitalizm içsel olarak kriz yaratıcı bir yapıya sahiptir. Buradaki ana düşünce, "yetersiz tüketim ve kapitalizmin yarattığı çıktı büyümesini emecek yeterli toplam talep eksikliğidir" (Harvey, 2008). Söz konusu krizin giderilmesi için gerekli olanın "kapitalist olmayan toplumsal oluşumlarla yapılacak ticaret" olduğu sonucuna varılabilir (Harvey, 2008). Yukarıda da belirtildiği üzere, girdi maliyetlerinin düşürülmesi söz konusu aşırı birikim sorununa bir çözüm olabilir ve kâr hadlerinde artışa neden olabilir. Ancak, De Angelis'in isabetle ortaya koyduğu gibi, kapitalist üretimin devam etmesi ve kâr hadlerinde düşüşün önlenmesi için kapitalizmin üçüncü tarafa olan ihtiyacı, söz konusu kapitalizm dışı alanların gerekirse zorla ticarete sevk edilmesini gerektirmektedir (De Angelis, 2001). Burada üzerinde durulması gereken husus, Harvey'in de belirttiği üzere, "Kapitalizmin kendisini istikrara kavuşturmak için daima 'kendisi dışında' bir şeye ihtiyaç duyduğu fikri"dir (Harvey, 2008). Bu "ötekinin varlığının gerekliliği" fikri "ya zaten mevcut 'öteki'lerden (kapitalist olmayan toplumsal oluşumlardan ya da kapitalizm içindeki henüz proleterleşmemiş kimi sektörlerden – örneğin eğitim-) yararlanırsa ya da 'öteki'ni yaratır" (Harvey, 2008). Yukarıdaki tanımlama hayati önemdedir; çünkü neo-liberalizmin en önemli yapı taşlarından olan özelleştirmeler, kapitalizmin var olması için gerekli olan "öteki"yi kapitalizm içine sokarak kronikleşmiş aşırı birikim sorununa çözüm üreten bir yöntem olarak kendisini göstermektedir. Harvey'in tabiriyle, özelleştirmeler "el-koyarak" birikimin ulaştığı son noktadır (Harvey, 2008).

Özetlenecek olursa, Kapitalist ilişkilerin kurulduğu, işçinin üretim araçlarından koparılacak ücretli işçi haline geldiği tarihselliğe *ilkel birikim* süreci denmektedir. Söz konusu

⁴ Yapısal uyum paketlerinin hangi koşullarda hayata geçirildiğine

dair bkz. (Zabcı, 2002).

süreç, bünyesinde, zora dayalı bir tarihselliği barındırmaktadır. Buna göre, kapitalist üretim ve toplumsal ilişkilerin kurulduğu tarihsel süreçte, “köylülerin zorla topraklarından çıkarılması, çeşitli mülkiyet haklarının... münhasıran özel mülkiyet haklarına dönüştürülmesi, avama tanınan hakların daraltılması, işgücünün metalaştırılması, alternatif (yerli) üretim ve tüketimin bastırılması...” gibi zora dayalı uygulamaların yapılması ilksel birikimin sadece bazı yöntemlerini sunmaktadır (Harvey, 2008).

Kapitalist olmayan toplumlarla girişilecek ticaret ise el koyarak birikim sürecinin sömürgeci kimliğini ele verir niteliktedir. Zira sömürgeci yayılma ya da son yüzyılda deneyimlediğimiz üzere ekonomik sömürü ilişkileri, uluslararası hukukun bir araç olarak kullanılması sayesinde, kendisini yeniden üretebilmiştir. Sömürge imparatorluklarının Amerika kıtasını sömürgeleştirmesi, Afrika kıtasını köle emeğinin kaynağı olarak kullanması ve tüm bunları yüzyıllar boyunca yaparken meşrulaştırıcı söylem ve kuralları her seferinde yeniden üretebilmesi, uluslararası hukukun el koyarak birikim sürecinin bir aparatı olduğu izlenimini ziyadesiyle desteklemektedir. Bu yüzden olsa gerek, ilksel birikim süreci ile uluslararası hukuk simbiyotik bir ilişki içerisindedir.

Uluslararası hukuk, sömürgeci faaliyetlerin üzerine kurulmuş, hatta onların sayesinde anlam kazanmış, bu süreç ile uluslararası hukuk ve sömürü ilişkileri, birbirlerini yeniden üretebilme imkânı yakalamıştır. İlksel birikim sürecine içkin olan “öteki” yaratma zorunluluğu, uluslararası hukuk tarihinde kendisini açık şekilde göstermektedir. Bu manada aşağıda, uluslararası hukukun sömürgecilik ile bağı, “ilksel birikim” mantığı çerçevesinde ele alınmaya çalışılacaktır. Bu mantık, Avrupa-dışı toplumlara karşı girişilen her türlü üstenci yaklaşımın kökeni olması bakımından da manidar olsa gerekir.

3. ULUSLARARASI HUKUK: TANIM VE KÖKEN SORUNU

3.1. Tanım Sorunu

Sosyal düzenin sağlanması, bir kez sağlandıktan sonra korunması ve bozulması takdirinde yeniden inşası amaçlarının ortak keseni ya da daha açık ifade etmek gerekirse, oldurucusuna hukuk denilebilir. Bunun açık anlamı, hukukun salt mekanik yargılama süreçlerinin bir yansıması olmadığı; aksine sosyal ilişki ağları ile örülmüş bir gerçekliğin dışı vurumu olduğudur. Ne var ki genel uygulamada hukuk, sosyal ilişkilerden yalıtılmış, profesyonellerin ilgi alanına giren ve mekanik bir süreç olarak algılanmaktadır. Hâlbuki Yüksel’in isabetle belirttiği

üzere hukuk, sosyal ilişki ağları denilince akla gelen somut ve soyut her türlü nedensel yapının – ki bunun içine “...ekonomik ilişkiler, kültürel değerler, sosyal yapılar, sosyalleşme süreçleri, siyasal kurumlar ve ideoloji...” gibi örnekler girmektedir- şekillendiricisi ya da bunlar tarafından şekillendirilendir (Yüksel, 2002).

Sosyal olay ve olgular ile genişletilmiş hukuk tanımının başlangıç noktasını oluşturduğu varsayılan “düzen” fikri, içerisinde iktidar ilişkilerini de barındırmaktadır. Hukukun içinde bulunduğu ve hukuka içkin iktidar ilişkilerinin de dışı vurulması, hukukun mekanik ya da saf, şekli ve yalıtılmış bir uğraş alanı olmadığını göstermektedir. Bunu yapabilmek için mevcut bilim anlayışının –pozitivizmin- aşılması gerekmektedir. Pozitivist bilim anlayışının, bilişsel süreçleri ve deneyimlenemeyen gerçekliği yok sayışının geride bırakılması ile hukukun içinde hayat bulduğu ya da bizatihi hukuka içkin olan iktidar ilişkileri de açığa çıkabilmektedir.

Yüksel’in post-modern hukuk anlayışı olarak adlandırdığı söz konusu yaklaşım, özü itibarıyla, bireyi esas almaktadır. Kültürel kodlar, siyasal tercihler ya da etik gibi kurumlar incelemelerde dikkate alınması gereken unsurlar olarak kodlanmaktadır (Yüksel, 2002). Bu yaklaşım doğası gereği pozitivist hukuk geleneğine bir meydan okumayı bünyesinde barındırmaktadır. Hukuksal pozitivizmin bizlere sunduğu şey “saf hukukun” mümkünlüğüdür. Söz konusu saflık beraberinde kendine özgü bir alana sahip hukuk anlayışını getirmektedir. Polat’ın (1999) söz konusu hukuk anlayışını incelerken vurguladıklarını tekrar hatırlatırsak; hukuk, ahlak ve siyasetten münezzehtir. Bu ayırım hukuka nesnel bir yapı da kazandırmaktadır. Böylelikle özünde sübjektif olan ahlak ya da siyaset mülâhazaları, hukukun dışına itilmiş olur.

Hukuku bu denli saf yapan ise hukukun dayanağına dönük fikirlerdir. İradenin üzerinde konumlanmış ve iradeyi de sınırlandırma kapasitesine sahip, orada kendiliğinden/doğal olarak var olan kurallardan ziyade; hukukun bizatihi egemen irade tarafından yaratıldığı, kendisinden ziyade bir kurallar bütünü var olmasının tahayyül edilemeyeceği fikri hukuku saflaştırmaktadır.⁵ Saflaşan hukuk, kendi alanını çizmekte ve tanımını bu alan özelinde yeniden yapmaktadır. Ne var ki, tüm bu saflaş(tır)ma çabaları hukuku şeyleştirme ve gerçeklikten koparmak riskini de içinde barındırmaktadır.

Uluslararası hukuk özelinde yapılan bir değerlendirme, uluslararası hukukun tarihten nasıl koparılabilir ve köksüzleştirilebilir olduğunu göstermektedir. Alanda yazılan kitap ya da makalelere küçük bir göz gezdirmek söz konusu riski açık seçik ortaya koymaktadır. Buna göre, uluslararası hukuk en genel manada uluslararası toplumun hukukudur

⁵ Doğal Hukuk/Pozitif Hukuk konusunda kapsamlı bir

değerlendirme için (Wacks, 2016).

(Pazarıcı, 2007). Burada göze çarpan ilk unsur, uluslararası toplumun “ne”lidir. Uluslararası toplumu neyin ya da nelerin oluşturduğu; başka bir deyişle uluslararası toplum denilenin dinamiklerinin ne/neler olduğu önem arz etmektedir.

Geleneksel görüş, uluslararası toplumun tek olmasa da en önemli belirleyici aktörünün devlet olduğunu var sayar. Buna göre uluslararası hukuk devletlerin karşılıklı irade beyanları ya da iradelerini paradoksal şekilde yine iradeleriyle kısıtladıkları bir alan oluverir. Bu önermenin temiz bir örneğini, E.H.Carr’da görebiliriz. Buna göre Carr, antlaşmaların ya da yasa koyucu olarak adlandırılan antlaşmaların, tüm devletleri bağladığı yönündeki kabulü tenkit etmekte ve hiçbir antlaşmanın o antlaşma ile bağlı olacağını beyan etmeyen devletleri bağlayamayacağını söylemektedir (Carr, 2010).

Ne var ki zaman içinde, devlet merkezli tanımlar yerini diğer aktörleri de içine alan tanımlara bırakmaya başladılar. Ancak yine de uluslararası hukuk hep hukuk kişileri üzerinden açıklana geldi. Örneğin Aybay ve Oral (2016:3) uluslararası hukuku, “... uluslararası toplumun birimleri arasında işlev gören bir hukuk dalı” olarak tanımlamışlardır. Devamla buradan, devletlerin, uluslararası örgütlerin, bunların dışında kalan devlet-dışı aktörler ve bireylerin de uluslararası hukukun öznesi olduğunu anlıyoruz (Aybay ve Oral, 2016).

Aynı şekilde Aksar da uluslararası hukuku tanımlarken, hukuk kişiliği kavramı üzerinden hareket etmekte ve uluslararası hukukun işlevinin uluslararası hukuk kişileri arasındaki ilişkileri düzenlemesi olarak ortaya koymaktadır (Aksar, 2017). Doğal olarak uluslararası hukuk kişileri baz alındığında şöyle bir paradoks/soru ortaya çıkmaktadır: uluslararası hukuk kapsam ve etki alanı açısından genişliyor, büyüyor ve kurumsallaşılıyor izlenimi veriyorken, aynı zamanda bölünüyor ve farklılaşıyor mu? Aksar, tanım meselesini ele alırken, uluslararası hukukun bölünmesi olgusuna da değiniyor ve bunu olumsuz bir şey olarak kodluyor. Buna göre, alt hukuk ya da bölgesel hukuk birimlerinin/dallarının ortaya çıkmasının uluslararası hukukun bütüncül ve tutarlı bir sistem olma özelliğini parçaladığını savlıyor (Aksar, 2017). Böylelikle, söz konusu parçalanma halinin giderilmesi ve hukuk dalları arasında çatışmanın ortadan kaldırılması günümüzün en önemli meselesi olarak konumlanıyor (Aksar, 2017). Ancak asıl sorulması gereken soru, uluslararası hukuk tarihin herhangi bir döneminde yek pare, tutarlı ya da bütüncül bir yapıda olmuş mudur?⁶

⁶ Bknz., (Koskeniemi ve Leino, 2002).

Tanımlamalarda dikkat çeken en önemli hususların başında, uluslararası hukukun kapsam ve yapı olarak genişlemesi/büyümesi dikkate alınmakla birlikte devletlerin halen başat olduğu tespiti gelmektedir. Örneğin Oxford Hukuk sözlüğünün uluslararası hukuk maddesi bu durumu açık şekilde ortaya koymakta ve uluslararası hukuku “egemen devletlerarası ilişkileri ve birbirlerine karşı hak ve yükümlülüklerini düzenleyen hukuk sistemi” olarak anlamlandırmaktadır (Martin, 2003). Devamında ise uluslararası örgütler, şirketler ya da bireylerin uluslararası hukuktan kaynaklı hak ve yükümlülüklerimize sahip olabilmemesine değinmekte, ne var ki bu sahiplik durumunu nihayetinde *egemen devletin* bir lütfu/epifenomeni /türevi olarak algılamaktadır (Martin, 2003). Netice itibariyle ortak tanım yapmak gerekirse çıkış noktamız egemen devletler olmak durumundadır. Mesela Murphy’e göre uluslararası hukuk her ne kadar dönüşüm geçirmekte ise de esas olan devlettir. Söz konusu devlet ise “egemen ulus devlettir” (Murphy, 2004). Egemen ulus devlet tanımı ise bizi uluslararası hukukun kökeni sorununa götürmektedir.

3.2. Uluslararası Hukuk: Sömürgecilik ve Birikim

Uluslararası hukukun kökeni; şiddetin kurumsallaşması ve hukuksal üst yapı vasıtasıyla meşrulaştırılması tarihidir. Başka bir deyişle şiddet, uluslararası hukukun kurucu unsurlarının en başında gelmektedir. Kapitalizmi var eden “ilksel birikim” sürecinin bir benzeri de 1492 senesinden sonra yeni keşfedilen toprakların sömürge imparatorluklarının sınırlarına dahil edilmesinde tecrübe edilmiştir denilebilir. Yeni yerlerin sömürülmesi için gerekli olan şiddetin kullanımı, ancak yeni bir hukuksal paradigmanın mümkünlüğü üzerine inşa edilmiştir. Bu yeni paradigma ise sekülerleşen bir doğal hukuk anlayışıdır.

Uluslararası hukukta ilksel birikime benzeyen ilksel yayılımın gerçekleşmesi ve sömürü ilişkilerinin kurumsallaşabilmesi için iki farklı topluluğun biraraya gelmesi gerekir: sömürenler ve sömürülecekler. Mutua’nın sözleri ile söylersek,

“Erken dönem Avrupa literatürü tarafından ispat olunduğu üzere, milletlerarası hukuk Avrupa ve dünyanın kalanının karşılaşması sırasında geliştirilmiş ve bir araç olarak kullanılmıştır. Egemenlik nosyonunun kendisi, az sayıda Avrupalı devletin kendilerini zenginleştirmek için dünyaya yayıldığı ve dünyanın dörtte üçünden fazlasını ele geçirdiği sömürgeciliği haklılaştırma, yönetme ve meşrulaştırmasının temel vasıtasıydı.” (Mutua, 2020).

Söz konusu iki tarafın kuracağı ilişkinin sonucunda, modern anlamda uluslararası hukukun kurumsal temellerinin atıldığı

söylenbilir. Bahsi geçen kurumsal temellerin 4 temel özelliği olduğunu, TWAİL geleneğinin izini süren Kırdım, şu şekilde listelemektedir: i. Uluslararası Hukukun Avrupa Merkeziliği; ii. Uluslararası Hukukun Sömürgeciliği Meşrulaştırma Aracı Olması; iii. Medenileştirme Misyonu ve iv. Uluslararası Hukuk ve Ötekileştirme (Kırdım, 2021). Kırdım'ın yapmış olduğu kategorizasyonda dikkat çeken en önemli husus, sömürgecilik ile uluslararası hukukun simbiyotik birlikteliğidir. Sömürge ilişkilerinin kurulmasını mümkün kılacak üst yapısal kurum olan hukuk bir kez tesis edildikten sonra, tarihin her döneminde, sömürgeciliğin üst yapısını nitelemek için devamlı yeni hal ve şekiller alarak, uluslararası hukukun sömürgecilikle ilişkisinin tarihin bir döneminde ortaya çıkıp sona ermediğini; aksine, sömürgecilik faaliyetlerinin genişlediği ve dönüşüme uğrağı her tarihsel sekansta kendisini yeniden ürettiğini ispatlar niteliktedir. Zira Chimni'nin (2007) şu söylemi, uluslararası hukukun sömürgecilik ile olan bağlantısının en başından bu yana devam ettiğini ortaya koyması bakımından önemlidir: "... 16. yüzyıldan bu yana uluslararası hukukun gelişiminin sömürgecilik projesiyle nasıl bağlantılı olduğunu göstermek için tarihsel bir görev üstlenilmiştir. Toprak kazanımı, tanıma, devlet sorumluluğu ve devlet halefiyetine ilişkin yasalar gibi önemli alanlardaki uluslararası hukuk kuralları, sömürgeciliğin gereklilikleri tarafından şekillendirilmiştir." Çok açıktır ki bu gereklilik hali, 16'ncı yüzyılda bir kez ortaya çıkıp son bulmamış, söz konusu kavram setlerinin yeniden üretilmesi ve bilgi-iktidar ilişkisinin yeniden tesisi için kendisini yenilemekten asla geri durmamıştır.

Yukarıda detaylıca açıklanmaya çalışıldığı üzere, kapitalizmin kendi gelişim ve ilerleme tarihi içerisinde başvurduğu kimi formülasyonlar, aslında "ilksel birikim" in bir süreç olduğunu ve tarihin belli dönemlerinde yeniden başvurulmak zorunda olduğunu da göstermiştir. Benzer şeyi uluslararası hukuk için de söylemek mümkündür. Her şeyden önce uluslararası hukuk ile sömürgecilik arasındaki bu simbiyotik ilişki, doğal olarak, kapitalizm ile de mevcuttur; zira kapitalizmin yeniden üretimi ve genişletilmiş yeniden üretim için sömürgeci yayılma, bir "ilksel birikim" (Harvey'in tabiri ile 'el koyarak birikim') süreci olarak nitelenebilir. Eşitsiz ve Bileşik Gelişim teorisini benimseyerek Avrupa'nın merkezileşmesinin tarihini inceleyen Anievas ve Nişancıoğlu, sömürgeci karşılaşmanın (1492'de) Avrupa merkezci ve merkezci olduğu kadar da evrenselci iddialara dönük olarak kimi açmazları ortaya çıkardığını belirtmektedirler (Anievas ve Nişancıoğlu, 2020). Bu açmazların başında, sömürgeci rekabete giren Avrupalı devletlerin Yeni Dünyada toprak genişletmesinin ve hakimiyet kurmasının "ihtilafı ve rakip yorumlara açık olduğu" gerçeği gelmektedir (Anievas ve Nişancıoğlu, 2020:144). Papalık ve imparatorluk merkezli

evrenselci yaklaşım, Avrupa ile Amerika arasındaki eşitsizliğin farklı yönlerini bir bütün halinde açıklayamamakta, dahası bu eşitsizliğin varlığını tam anlamıyla kavrayamamaktadır. Bu yüzden de mevcut evrenselciliğin reddedilmesi, yerine başka bir evrensellik alması gerekmektedir. Söz konusu bu yeni evrensellik iddiaları (sekülerleşmiş doğal hukuk), esas itibariyle, "sömürgeci yayılmanın meşrulaştırılmasında merkezi rol oynayacak yeni bir evrensellik nosyonu"na işaret etmektedir (Anievas ve Nişancıoğlu, 2020). Bu sürecin izlerini sürmek için 16'ncı yüzyıl İspanya'sına uzanmak ve Francisco de Vitoria'ya kulak vermek zihin açıcı olacaktır.

İçine doğduğu ve Papalığın üstün irade olarak kabul edildiği hiyerarşik hukuk anlayışına karşı çıkan 16'ncı yüzyıl krallıkları, yeni bir hukuk paradigmasının gerekli olduğu fikrinde hemfikirler. Başka bir deyişle krallıklar, kendi egemen iradelerinin üzerinde bir irade kabul etmemek ve dış politikalarını sadece kendi iradelerinin şekillendirdiği bir zihin dünyası içinde gerçekleştirmek arzusundaydılar. Bu arzu, dönemin koşulları dikkate alındığında kolaylıkla eyleme ve hayata geçirilebilecek bir imkân ve kabiliyete sahip değildi. Ne var ki İspanya'da, söz konusu yeni paradigmanın tartışıldığı ve modern anlamda uluslararası hukukun kuruluşunu müjdeleyen kimi gelişmeler de oluyordu. Salamanca Üniversitesi'nde Teoloji Profesörü olarak çalışmış olan Francisco de Vitoria'nın (1480-1546) vermiş olduğu dersler, söz konusu gelişmelerin en önemlileri arasında yer almaktaydı (Vitoria, 2017).

İçine doğmuş oldukları hiyerarşik papalık hukukunun aksine, yeni bir hukuk paradigması öne sürmesi açısından son derece önemli olan Vitoria'ya göre yeni keşfedilen toprakların ve orada yaşayan halkların tabi olacakları hukuk anlayışı, papalık hukukundan farklı olarak, doğal hukuktan neşet eden bir anlayışla ele alınmalıdır. Bunun açık anlamı, Hıristiyan/kafir ayrımının terk edilmesi, yerine eşitlik temelinde bir olgusalığın getirilmesi olsa gerekir. Vitoria'ya göre yeni keşfedilen yerlerdeki insanlar, her ne kadar Hıristiyan olmamak açısından kafir de olsalar, onların da ruhu ve bedeni vardır ve Avrupalıların da tabi olduğu "doğal hukuk"a tabidirler. Bu manada Avrupalılar ile yeni keşfedilen yerlerdeki halklar eşitlenmiş, içinden çıkılan eski hukuk anlayışı ters yüz edilmiş oluyordu. Bunu yaparken Vitoria, esasen, iki temel soruya cevap bulmak için çaba sarfetmektedir: yeni keşfedilen yerlerdeki halkların "ne"liği ve İspanyolların yeni keşfedilen yerlerdeki hukuksal statüsü.

Söz konusu iki soruya verdiği cevaplarda Vitoria, doğal hukuktan kaynaklandığını ileri sürdüğü ve herkesi de bu sebepten bağlayan kimi hakların varlığına atıf yapmaktadır.

Buna göre İspanyollar, doğal hukuktan (*ius gentium*)⁷ kaynaklanan seyahat ve tebliğ hakkı gibi temel haklarını kullanmak için yeni keşfedilen topraklarda bulunmaktadır. Yerli halklara zarar verilmediği sürece İspanyolların, doğal hukuktan kaynaklı bu temel haklarını kullanmalarının önünde bir engel bulunmamaktadır. Benzer bir okumayla, yerli halkların da söz konusu hakların kullanımını engellememeleri, doğal hukukun bir gereği olarak düşünülebilir (Vitoria, 2017). Mehmet Emin Büyük'ün (2022), Vitoria'nın dersleri üzerine yapmış olduğu tetkikte de belirttiği üzere, İspanyolların silaha başvurmalarını meşru kılacak temel iki husus, ispanyolların doğal hukuktan kaynaklanan "ticaret" ve "tebliğ" haklarının, yerli halklarca ihlal edilmesi olarak gösterilebilir. Bu durum, İspanyolların girişecekleri her türden kuvvet kullanmayı da meşru ve yasal kılacak yegâne gerekçe olarak sunulabilir.

Anghie'nin okumasına dönecek olursak, Vitoria'nın ortaya attığı sistem ne insancıldır ne de eşitlikçi. Aksine Vitoria, eski düzenin sunmuş olduğu hukuk paradigmasının, İspanyolların sömürgecilik faaliyetlerine yasal dayanak sunamamasına binaen, yeni bir meşrulaştırıcı söylem inşa etmek gayretindedir. Bu söylem, karşılıklı olarak her iki halkın da (İspanyollar ve yerli halklar) ticaret, tebliğ ve her iki halka da haklı gerekçeler doğduğunda şiddete başvurma haklarını tanıyorsa da bu hak kategorisi ancak egemen olan eliyle yürütülebilecek ve ancak egemen olana bahşedilebilecek bir hak olarak kodlanmaktadır. Bunun açık anlamı, Avrupalıların egemen olduğu, bu sebeple tüm bu haklardan yararlanabileceği; yerli halkların ise henüz Avrupa medeniyet seviyesine ulaşmadığı, bu yüzden de ikincil/öteki/edilgen konumda olduğudur (Anghie, 2004). İşte bu iddialar, uluslararası hukukun kurulmasındaki "ilksel birikim" sürecini açıklayıcı bir unsur olarak okunabilir. *Encomienda* sistemi, uluslararası hukukun ilksel birikim sürecinin güzel bir göstergesi olan ilk dönem kurumsal yapılardan birisidir.

Encomienda sistemi, modern anlamda sömürge sisteminin ilk yöntemlerinden ve örneklerinden birisini oluşturmaktadır. 15'inci yüzyıl sonu ve 16'ncı yüzyıl boyunca İspanyol yayılmacılığının, yeni kıtadaki kurumsallaşmış örneği olarak *encomienda* sistemi, merkez ile sömürgeler arasındaki ilişkinin devamını, kontrol altında tutulmasını ve sistemli şekilde devam etmesini sağlayan sistemin adıdır. Erdem Denk'in (2015) belirttiğine göre bu sistemi var eden resmi gerekçe, "medeniyet hayat koşullarından ve kendi kaynaklarını kullanmaktan henüz yoksun olan halkların gelişmesine katkıda bulunmak" olarak sunulmuştur. Dikkat edilirse, sömürgecilik mümkün kılan eylemler, uluslararası hukuku da mümkün kılan

ortamdır. Başka bir deyişle uluslararası hukukun ilksel birikim sürecinin adı, sömürgeciliktir denilebilir. İşte bu süreç, *encomienda* gibi sistemler ile hayat bulmuştur. Yukarıda detaylıca belirtildiği üzere, ilksel birikim bir an değil, süreçtir. Söz konusu süreç, meşruluk ve yasallık kaynağını oluşturduğu sistemi yeniden üretmek için tarihin farklı dönemlerinde yeniden gündeme gelir. Tüm bir sömürgecilik tarihi bunun güzel bir örneğidir.

Tarih boyunca kimi zaman, sömürgeci faaliyetler için herhangi bir meşrulaştırıcı söyleme ihtiyaç duyulmayan anlara da şahitlik edilebilmektedir. Özellikle uluslararası sisteminin tek kurucu ilkesi olarak, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kabul edilen "egemenlik" ilkesi uyarınca devletler, dış politikalarında "haklı bir gerekçe" aramak zorunda olmaksızın, sadece egemen olmalarından kaynaklı olarak, istedikleri şekilde şiddete başvurma hakkını ellerine almışlardır. Bu da sömürgeci yayılmada, egemen iradeyle derece açısından aynı yerde konumlanan aşkın adalet ilkesinden kaynaklı "haklı neden" zorunluluğunu ortadan kaldırmış gözükmektedir. 1884-1885 tarihlerinde gerçekleşen Berlin Batı Afrika Kongresi, bunun tipik bir örneğini oluşturur.

Uluslararası hukukun kaynakları arasında bulunan antlaşmalar, uluslararası hukukun sömürgeciliğin bir aracı haline getirilmesinde/sömürgeciliği mümkün kılmada başvurulan yöntemlerden birisidir. Berlin Batı Afrika Konferansı ile kıyı şeridi boyunca gerçekleşen sömürgecilik faaliyetlerinin, kıtanın iç kesimlerini de kapsayacak şekilde genişlemesinin hukuksal dayanakları ve sınırları belirlenmiştir. Zira Afrika kıtasının neredeyse tamamı, 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde (1878-1898) fethedilmiş ve sömürge altına alınmıştır (Collins ve Burns, 2007). Söz konusu hızlı sömürgeleştirme faaliyetleri, Avrupalı devletler arasındaki rekabeti artırdığı gibi söz konusu rekabetin çatışmaya dönme ihtimalini de beraberinde getirmiştir. İşte bu çatışmaların önlenmesi ve sömürgeci faaliyetlerin bir düzen içerisinde yürütülmesinin sağlanması için, dönemin Almanya Şansölyesi Otto von Bismarck öncülüğünde Berlin'de bir konferans toplanmıştır (Koponen, 1993). Konferansın hem sömürgecilik tarihi hem de uluslararası politika açısından en önemli çıktılarından birisi, kuşkusuz "etki alanı" kavramının uygulama alanı bulması olarak nitelenebilir. Bu ilkeye göre kıyı şeridinde yapılan bir işgalin, ilgili kıyının iç kesimlere doğru hinterlandını da kapsamı durumudur. Bunun, sömürgeci devlete haklar doğurabilmesi için ilgili devletin "etkili kontrol" sağlamış

⁷ "Tabii aklın bütün kavimler arasında yerleşik kıldığı şeye

kavimler hukuku denir" (Vitoria, 2017).

olması gerekmektedir. Bu da hiç kuşkusuz, kanlı bir sürecin fitilini ateşlemiştir.⁸

20'nci yüzyıla geldiğimizde ise sömürgeciliğin evrensel düzeyde yeniden kurgulandığını ve bir uluslararası örgüt olan Millet Cemiyeti bünyesi yasal zemine kavuşturulduğuna da şahit olunmaktadır. Milletler Cemiyeti Misakının 22'nci maddesinin 1 ve 2'nci fıkralarında, Manda rejiminin hukuksal gerekçe ve dayanağını vermektedir. Buna göre;

“(22/1) Son savaşın bir sonucu olarak, daha önce kendilerini yöneten Devletlerin egemenliği altında olmaktan çıkan ve modern dünyanın zorlu koşulları altında henüz kendi başlarına ayakta duramayan halkların yaşadığı bu sömürge ve topraklara, bu halkların refahı ve gelişiminin uygarlığın kutsal bir emanetini oluşturduğu ve bu emanetin yerine getirilmesi için güvencelerin bu Sözleşmede yer alması gerektiği ilkesi uygulanmalıdır. (22/2). Bu ilkeye pratik bir etki kazandırmanın en iyi yöntemi, bu tür halkların vesayetinin, kaynakları, deneyimleri veya coğrafi konumları nedeniyle bu sorumluluğu en iyi şekilde üstlenebilecek ve bunu kabul etmeye istekli olan ileri uluslara verilmesi ve bu vesayetin onlar tarafından Cemiyet adına Mandaterler olarak yerine getirilmesidir.”⁹

Savaş sonrası dönemde, kendilerini yöneten devletlerin egemenliğinden çıkan toplumlar, henüz uluslararası toplumun eşit birer paydaşı olamayacaklarına göre onlar adına onları başkalarının, yani egemen olanların yönetmesi, pozitif hukuktan kaynaklanan bir zorunluluk olmakla beraber, aynı zamanda ahlaki de bir yükümlülüktür. İşte bu bakış açısı, sömürgeciliğin ve uluslararası hukukun ortaya çıktığı tarihsel sekansın, bir “an” a hapsedilmediğinin, aksine yeniden ve yeniden üretilen bir fenomen olduğunun açık bir göstergesidir. Benzer şekilde İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan

Birleşmiş Milletler Örgütü (BM) de söz konusu kurumsallığı yeniden üreten özellikleri bünyesinde taşımaktadır.

Birleşmiş Milletler Şartı, 1945 senesinde kabul edilmiştir. BM Şartı'na göre BM'nin 6 temel organı bulunmaktadır. Bu organlardan bir tanesi de Vesayet Konseyi'dir. Vesayet sisteminin temel amacı, “vesayet altındaki topraklarda yaşayanların geliştirilmesi ve özellikle özerklik ya da bağımsızlık elde etmek üzere ilerlemelerinin sağlanmasıdır” (Keskin, 2013). Vesayet rejimine dahil olan halklar ise BM Şartının 77'nci maddesinde belirtilmiştir; bunlar eskiden manda rejimi altında bulunan ülkeler, savaşı kaybeden devletlerin sömürgeleri ve talep eden diğer halklar olarak sayılabilir. Dikkat edilmesi gereken en temel husus, 15'inci ve 16'nci yüzyıllardan bu yana devam eden ve her türlü sömürgeci faaliyetin hukuksal ve moral alt yapısını oluşturan yukarıdaki söylemdir: *kendi kendine gelişemeyecek halkların, gelişme yolculuklarında vasilik yapmak*. Modernleşme teorilerinin en temel iddialarından olan söz konusu yaklaşıma göre halklar, modernleşmek istiyorlarsa Avrupa medeniyetinin izlediği gelişme çizgisini izlemelidirler.¹⁰ Bu çizgiyi tek başlarına izleyemeyecekleri için de onlar adına, onlar için bazı devletler yol gösterici rolü üstlenmelidir. Bu fiili durum, BM sistemi ile de hukuksal ve moral alt yapıya kavuşmaktadır. 1994 senesinde, vesayet altındaki son ülke olan Palau Adalarının bağımsızlığını kazanması ile Vesayet Konseyi, çalışmalarını askıya almıştır (Grant ve Barker, 2009).

Günümüzde her ne kadar sömürge altında toplum kalmadığı genel kabul görse de dünyanın farklı coğrafyalarında halen fiili olarak sömürge altında yaşayan halklar bulunmaktadır. Örneğin Fransa halen, “Guyana (1604), Martinik (1635), Guadelop (1635), Reunion (1642), Fransız Polonezi (1846), Mayotte (1853) ve Yeni Kaledonya (1853)” gibi yerlerde fiili varlığını devam ettirmektedir (Uygur ve Uygur, 2013). Elbette sömürgeciliğin devam ettiğinin, yukarıda sayılanlardan başka da birçok göstergesi bulunmaktadır. Bugün için şu rahatlıkla söylenebilir: sömürgecilik “sürekli, sistematik ve uluslararası hukukta yerleşik” bir olgudur

⁸ Berlin Batı Afrika Konferansı Genel Senedi'nin 34 ve 35'inci Maddelerine göre; “ (34) Bundan böyle, Afrika kıtası kıyılarında, şimdiki mülkleri dışında bir toprak parçasına sahip olan ya da şimdiye kadar böyle bir mülke sahip olmamakla birlikte, bu toprak parçasını ele geçirecek olan herhangi bir Güç ve aynı zamanda orada bir Protoktora üstlenen Güç, gerektiğinde kendi taleplerini yerine getirebilmelerini sağlamak için, bu Senedi imzalayan diğer Güçlere hitaben, ilgili senede bir bildirim ekleyecektir. (35) İşbu Senedi imzalayan Devletler, Afrika kıtasının kıyılarında işgal ettikleri bölgelerde mevcut hakları korumaya yetecek bir otoritenin kurulmasını ve duruma göre, üzerinde anlaşmaya varılan koşullar altında ticaret ve transit geçiş özgürlüğünü güvence altına alma yükümlülüğünü kabul ederler.” Bknz. *General Act of the Berlin Conference on West*

Africa, 26 February 1885, <https://loveman.sdsu.edu/docs/1885GeneralActBerlinConferenc e.pdf>, Erişim Tarihi: 24.10.2024. Ayrıca bknz. (De Leon, 1886: 103-139).

⁹ Milletler Cemiyeti Misakı için Bknz. League of Nations, *Covenant of the League of Nations*, 28 Nisan 1919, <https://www.refworld.org/legal/constinstr/lon/1919/en/17145> [Erişim Tarihi: 24 Ekim 2024].

¹⁰ MODERNLEŞME KURAMI: (Modernization Theory) Piyasa yönelimli kalkınma kuramının, düşük gelirli ülkelerin ekonomik olarak, ancak geleneksel yöntemleri terk ederek modern ekonomik kurumları, teknolojileri ve tasarruf ile üretken yatırıma öncelik veren kültürel değerleri benimsemeleri durumunda kalkınabileceklerini ileri süren bir biçimi” (Giddens, 2012: 1069).

(Gathii, 1999) ve kendisini yeniden üretmede pek de mahirdir.

4. SONUÇ

Uluslararası hukuk ve sömürgecilik ilişkisi, tarihin her döneminde farklı veçhelerle tekrar üretilen karşılıklı ve simbiyotik bir ilişki türüdür. Modern anlamda devletler sisteminin kuruluşu ve uluslararası hukukun ortaya çıkışı, Avrupa medeniyetinin yeni dünyaları keşfi ve sömürgecilik faaliyetlerine başlamasıyla koşut gelişmiştir. Bu gelişme, bir yanı ile uluslararası hukuku mümkün kılmıştır. Bu mümkün kılma hali, tarihin bir döneminde meydana gelip sona ermeyen, aksine tarihin bu başlangıç anından sonra her seferinde yeniden ürettiği bir gerçeklik olagelmıştır. Söz konusu olagelme hali, kapitalizmin krizleri aşmak için “ilksel birikim” sürecini yeniden formüle etmesi ve farklı şekillerde yeniden tatbik etmesine benzemektedir; ve bu süreç ile koşulludur.

Zira uluslararası hukuk, kimi yazarlara göre, sömürgeciliğin (ve doğal olarak kapitalist gelişimin) üst yapısal kurumu olarak, gerçekliğin üzerini örten bir örtü gibi konumlanmaktadır. Bu örtü görevi, modern dönemlerde, uluslararası hukukun kişileri olan kimi uluslararası örgütler aracılığıyla da yerine getirilmektedir. Bu çalışmada, uluslararası hukukun sömürgecilikle simbiyotik ilişkisi (belki de sömürü ile demek daha doğru olacaktır) encomienda sistemi, etki alanı doktrini, manda rejimi ve vesayet rejimi çerçevesinde ele alınmıştır. Sonuç olarak varılan yer, uluslararası hukukun sömürgeciliği ya da sömürü ilişkilerini (eşitsizlik ve adaletsizlik) yeniden üretmede bir araç olarak kullanıldığı iddiasının, çoğu zaman yersiz olamayacağıdır.

KAYNAKÇA

- Aksar, Y. (2017). *Temel Metinler ve Davalarla Uluslararası Hukuk*. Ankara: Seçkin.
- Aldcroft D. H. (2006). *Europe's Third World: The European Periphery in the Interwar Years*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Amin, S. (2000). Economic globalism and political universalism: conflicting issues? *Journal of world-systems research*, 6(3), 582-622.
- Anghie, A. (2004). *Imperialism, sovereignty and the making of international law*. New York: Cambridge University Press.
- Aybay, R. ve Oral, E. (2016). *Kamusal Uluslararası Hukuk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Beaud, M. (2003). *Kapitalizmin Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.

- Best, A. et.al., (2012). *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Brewer, A. (2001). *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*. London and New York: Routledge & Kegan Paul.
- Büyük, M. E. (2022). Machiavelli'den Grotius'e Egemenlik Kuramının ve Modern Devletler Hukukunun Gelişimi. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 80(1), 299-356.
- Campbell, D. (2013). Post-Structuralism. Milja Kurki, Steve Smith ve Tim Dunne (Ed.), *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. New York: Oxford University Press.
- Carr, E. H. (2010). *Yirmi Yıl Krizi (1919-1939)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chimni, B. S. (2007). The past, present and future of international law: a critical third world approach. *Melbourne journal of international law*, 8(2), 499-515.
- Collins, R. O., & Burns, J. M. (2007). *A History of Sub-Saharan Africa*: Cambridge University Press.
- De Angelis, M. (2001). Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's 'enclosures'. *The commoner*, 2(1), 1-22.
- De Leon, D. (1886). The Conference at Berlin on the West-African Question. *Political Science Quarterly*, 1(1), 103-139.
- Demirkol, A., & Kırdım, Ş. E. (2021). Marksizm ve uluslararası hukuk: Teori mi eleştiri mi?. *GSÜHFD*, 2021(1): 417-454.
- Denk, E. (2015). *Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler Geçiş Tartışmaları*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Gathii, J. T. (1999). Neoliberalism, colonialism and international governance: Decentering the international law of governmental legitimacy. *Mich. L. Rev.*, 98, 1996.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Grant, J. P., Barker J. C. (2009). *Parry & Grant Encyclopædic Dictionary Of International Law*. New York: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2008). *Yeni Emperyalizm*. İstanbul: Everest.

- John P. Grant, J. C. B. (2009). *Parry & Grant Encyclopædic Dictionary Of International Law*. New York: Oxford University Press.
- Keskin, F. (2013). Vesayet Konseyi. Özgür Tonus ve Çınar Özen (Ed.), *Uluslararası Örgütler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kırdım, Ş. E. (2021). TWAIL'i Anlamak: Uluslararası Hukuka Eleştirel Bir Yaklaşım. *Public and Private International Law Bulletin*, 41(1), 129-158.
- Koponen, J. (1993). The Participation of Africa: A Scramble for a Mirage?. *Nordic Journal of African Studies*, 2(1), 19-19.
- Koskeniemi, M., & Leino, P. (2002). Fragmentation of international law? Postmodern anxieties. *Leiden Journal of International Law*, 15(3), 553-579.
- League of Nations, *Covenant of the League of Nations*, 28 Nisan 1919, <https://www.refworld.org/legal/constinstr/lon/1919/en/17145> [Erişim Tarihi: 24 Ekim 2024].
- Martin, E. A. (2003). *A Dictionary of Law*. New York: Oxford University Press.
- Marx, K. (2010). *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi*. İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Mickelson, K. (1997). Rhetoric and rage: Third World voices in international legal discourse. *Wisconsin International Law Journal*, 16 (2), 353-419.
- Murphy, J. F. (2004). *The United States and the Rule of Law in International Affairs*. New York: Cambridge University Press.
- Mutua, M. (2020). TWAIL (Milletlerarası Hukuka Üçüncü Dünya Yaklaşımları) Nedir? (Çev. Muhammed Beheşti Çelik, MuharremAydoğan *Public and Private International Law Bulletin*, 40(1), 613-624.
- Nikitin, P. (1973). *Ekonomi Politikinin İlkeleri*. İstanbul: Yar Yayınları.
- Anievas, A., Nişancıoğlu, K. (2020). *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?* İstanbul: Yordam Kitabevi.
- Özüğurlu, M. (2003). Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi. In B. Ünlü (Ed.), *Marksizm ve*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Pazarıcı, H. (2007). *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Polat, N. (1999). *Ahlak, Siyaset, Şiddet: Bir Kuram Olarak Uluslararası Hukuk*. İstanbul: Kızılelma.
- Rüma, İ. (2014). Uluslararası Örgütler. E. Balta (Ed.), *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uygur, E., ve Uygur, F. (2013). Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(3), 273-286.
- Vitoria, F. D. (2017). Dersler. (A. Dokuzlu. Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Wacks, R. (2016). *Hukuk Kuramını Anlamak: Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş*. Ankara: Astana Yayınları.
- Yüksel, M. (2002). *Modernite, Postmodernite ve Hukuk*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Zabcı, F. Ç. (2002). Dünya Bankası'nın küresel pazar için yeni stratejisi: Yönetişim. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 151-179.
- Zabcı, F. Ç. (2003). Sosyal Riski Azaltma Projesi: Yoksulluğu Azaltmak mı, Zengini Yoksuldan Korumak mı? *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(01), 215-239.

© 2019 & 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

EXTENDED ABSTRACT

When those engaged in the study and practice of international law perceive that international law is unable to deliver justice, equity, or equality in accordance with expectations, they often experience a sense of disillusionment and loss of hope in the capacity of international law to fulfill its objectives. This leads to the conclusion that international law is the law of the powerful and therefore has no chance of success within the system. This is, in fact on some occasions, accurate. International law served as a superstructure, an apparatus if you will, for colonial expansion. It is therefore unsurprising that the period of the emergence of international law and the period of colonial expansion coincide.

The reference to the colonial past of international law, the idea that unequal development is inherent in international law, the assertion that the sovereignty of non-Western societies is ignored, and the understanding that international law itself is seen as an apparatus for the reproduction of existing inequality, even today, are perhaps most clearly exemplified in the Third World Approaches to International Law. In general, the term 'third world' was employed during the Cold War to characterise states that were situated outside the capitalist First World and the socialist Second World, and that adopted a policy of non-alignment in general. These states share a common characteristic: they were previously colonised societies that gained their independence in the latter half of the twentieth century. In the present era, however, the situation is somewhat distinct, as the term "third world" has come to signify the "other." The concept of the "third world" is pejorative in nature, as it is conceived in opposition to the ideal, the other, and the system itself. This pejorative connotation defines a subordination-superiority dynamic between the Third World and the First World, establishing a hierarchical relationship.

This hierarchical conception of the world, that is to say, the fiction of a superior/inferior relationship between subject and object, does not necessarily have to be geographical in nature. In addition to its specific connotations associated with non-European societies, the term "third world" can also be interpreted from an economic perspective. For example, peripheral countries in Europe are those that either lagged behind or failed to industrialise during the nineteenth century, thereby representing a third world within European civilisation.

From this perspective, the term "third world" can be understood as an umbrella concept encompassing underdeveloped, undeveloped, and developing states. The countries that exhibit these characteristics in the context of world geography have a common colonial past. These states are typically referred to as the global south. It is important to note that countries designated as belonging to the "third world" are susceptible to developing characteristics that align with the very definition that has been ascribed to them. Consequently, any explanation of the third world is susceptible to criticism. However, it is important to note that the term "third world" is inextricably linked with colonialism and underdevelopment. The existing international law tends to ignore real-life differences and unequal development. These standardisation efforts may be perceived as a mere façade for an underlying reality of inequality. International law is founded upon the colonialist legacy. In other words, the use of force/violence plays a foundational role in the establishment of international law. International law, while terminating the preponderance of the Church, established a new colonial structure in accordance with the emerging socio-economic order, attempting to justify this with the tenets of natural law. This suggests that inequality is an inherent aspect of the foundational philosophy of international law, and that this reality is often perpetuated by its denial.

One of the primary arguments put forth in this study is that the perpetuation of the aforementioned inequality and the reproduction of this inequality (and, consequently, the relations of exploitation) can be attributed to a process known as "primitive accumulation," which has been the subject of renewed discussion in the literature by David Harvey. The argument is put forth that primitive accumulation adheres to a dominant trajectory through international law, and that international law plays specific roles in perpetuating these relations of inequality, though not universally. These roles include the emergence of international law in conjunction with the history of colonialism, the institutionalisation of mandates and regimes under trusts, the establishment of the UN system and the standardisation of the economic sphere (through institutions such as the IMF, the World Bank, etc.). In order to achieve this, the process of "primitive accumulation", which is a conceptualisation of the field of economics, has been discussed.

Despite the general acceptance that there are no colonised societies in the present era, there are still peoples residing under colonial rule in various regions across the globe. For example, France continues to maintain a *de facto* presence in various territories, including Guyana (1604), Martinique (1635), Guadeloupe (1635), Reunion (1642), French Polynesia (1846), Mayotte (1853) and New Caledonia (1853). It should be noted that there are numerous additional indicators of

the persistence of colonialism beyond those previously mentioned. In the present era, it can be asserted that colonialism is "continuing, systematic, and ingrained in international law" and exhibits a remarkable capacity for self-perpetuation.